

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI

revista arhivelor

Archives Review

XCIV (2017) 1-2

Arhivele Naționale ale României

Bd. Regina Elisabeta nr. 49, sector 5, București,
România

www.arhivelenationale.ro
publicatii@arhivelenationale.ro
revistaarhivelor@gmail.com
portal.arhivelenationale.ro

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCIV (2017)
Nos 1-2**

International Advisory Board

Thomas Aigner (St. Pölten), Susana Andea (Cluj-Napoca), Hermina Anghelescu (Detroit, Michigan), Mihnea Berindei (Paris) †, Matthias Buchholz (Berlin), Ion Bulei (Bucharest), Ovidiu Buruiană (Iași), Rafael Chelaru (Bucharest), Ovidiu Cristea (Bucharest), Michela Dal Borgo (Venice), Dennis Deletant (London), Marius Diaconescu (Bucharest), Dorin Dobrincu (Iași), Luciana Duranti (British Columbia), Constanța Ghițulescu (Bucharest), Armand Goșu (Bucharest), Didier Grange (Geneva), Maria Guercio (Rome), Eric Ketelaar (Amsterdam), Gail Kligman (Los Angeles, California), Vlatka Lemić (Zagreb), Irina Livezeanu (Pittsburgh), Paul Michelson (Huntington, Indiana), Andi Mihalache (Iași), Sergiu Musteață (Chișinău), Robert Nahuat (Ottawa), Acad. Șerban Papacostea (Bucharest), Andrei Pippidi (Bucharest), Acad. Ioan-Aurel Pop (Cluj-Napoca), Csaba Reisz (Budapest), Claudia Serbanuta (Bucharest & Illinois), Virgil Țărău (Cluj-Napoca & Bucharest), Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca), Cristian Vasile (Bucharest), Petronel Zahariuc (Iași), Wolfgang Zimmermann (Karlsruhe)

Editorial Board

Cristian Anița
Arcadie M. Bodale
Cătălin Botoșineanu
Florin Cîntic
Ioan Drăgan
Ligia Teodora Drăghici
Laura Dumitru
Paula Ivan

Șerban V. Marin (*editor-in-chief*)
Peter Moldovan
Alina Pavelescu
Bogdan-Florin Popovici
Laurențiu Ovidiu Roșu
Radu Stancu (*editorial secretary*)
Claudiu Victor Turcitu

Translations, Linguistic Examination

Laura Dumitru (French)
Agnes Flora (English)
Șerban V. Marin (English)
Peter Moldovan (German)

Alina Pavelescu (French)
Gabriela Preotesi (English)
Radu Stancu (English)

Cover

Romeo Cîrjan & Flori Bucur

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI
NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCIV (2017)
Nos 1-2**

SUMMARY

ARCHIVE STUDIES

Octavian DASCĂL – <i>Fonduri arhivistice basarabene la Arhivele Statului (1944-1954)</i>	7
Elena MUȘAT – <i>Vizitele didactice, o modalitate de promovare a imaginii Arhivelor Naționale</i>	19
Bogdan-Florin POPOVICI – <i>'The Image Is Not Enough'. Some Considerations on Digitization of Archival Documents</i>	27

STUDIES OF HISTORY

Marco CASSIOLI – <i>Donare pesce e i suoi significati. Intorno al più antico documento slavo-romeno riguardante Chilia (1446)</i>	33
Șerban V. MARIN – <i>Some Considerations regarding Manuscripts It. VII, 1274-1275 at Marciana National Library, ascribed to Gasparo Zancaruolo</i>	44
Raluca Elena GOLEȘTEANU – <i>Tematizarea orașului, imaginarea națiunii: București și Liov la 1906</i>	85
Emanuel Constantin ANTOCHE & Matei CAZACU – <i>Churchill, le "ventre mou de l'Europe" et la Roumanie (1941-1944)</i>	132

RESTITUTIO

Ileana DINCĂ – <i>Frânturi din viața de altădată. Jalbele botezaților din timpul Regulamentelor, în actele Visteriei</i>	155
Marian-Alin DUDOI – <i>Iuliu Maniu's Unsuccessful Plan to Secure Democracy in Romania in the Autumn of 1944</i>	166
Mihai Sorin RĂDULESCU – <i>Din corespondența familiei Djuvara</i>	174

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

Diana Mandache, <i>Viva Regina Maria! Un destin fabulos în reîntregirea României</i> (Mirela Tîrnă)	196
Diana Mandache, <i>Castelul Bran. Romanticism și regalitate</i> (Mirela Tîrnă)	199

ARCHIVAL STUDIES IN THE WORLD

The Role of the Archives in the Commemoration of the First World War in Croatia (Vlatka Lemić)	203
Slovak National Archives (Ivana Červenková & Daniela Tvrdoňová)	213

VARIA

Un cadou de Ziua Basarabiei: colecția editorială “Basarabica” (Octavian Dascăl)	237
Colecții numismatice. Digitizarea bunurilor de patrimoniu din muzee (Radu Stancu)	242
<i>The Medieval Chronicle</i> , Lisbon, July 2017 (Șerban V. Marin)	243

Contributors	247
---------------------	-----

Fonduri arhivistice basarabene la Arhivele Statului (1944-1954)

Octavian Dască

Keywords: *Bessarabian Archives; Regional Direction on Chişinău of the State Archives; Moldovan-Romanian Archival Relations; National Archives of Romania; National Agency of the Archives; Retrocession of Archives*

Mutarea Arhivelor Statului din Chişinău în România (în primăvara anului 1944), apoi înapoierea în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească a fondurilor şi colecţiilor create între Nistru şi Prut (petrecută începând din iarna lui 1945 până spre sfârşitul anilor '50) sunt episoade discrete ale istoriei relativ recente. Exceptând un studiu al Cristinei Țineghe¹², nu cunoaştem alte rezultate ale cercetării în domeniu, care devine cu atât mai anevoioasă cu cât comportă şi implicaţii arhivologice, dar şi aspecte ce ţin de dreptul internaţional, de aplicarea tratatelor şi de relaţiile între state. Având drept sursă câteva dosare din fondurile *Direcţia Generală a Arhivelor Statului* (în continuare, *DGAS*) şi *Arhivele Statului Chişinău*, Cristina Țineghe a făcut o succintă trecere în revistă a etapelor evacuării Sucursalei Chişinău a Arhivelor Statului în comuna Bibeşti din judeţul Gorj şi a descris în linii mari acţiunea propriu-zisă de predare-primire. Autoarea a vizat strict intervalul februarie 1944-februarie 1945, care debutează odată cu evacuarea arhivelor basarabene şi sfârşeşte cu restituirea³ așa-numitei “arhive istorice a Basarabiei”, dar acest interval nu marchează şi momentul recuperării “arhivei de registratură” create de Sucursală (această sucursală va deveni Direcţia Regională Chişinău a Arhivelor Statului, în 1941-1944). Retrocedarea “arhivei de registratură”, precum şi a altor fragmente din patrimoniul basarabean (depistate ulterior la direcţii regionale ale Arhivelor Statului sau pe la întreprinderi, instituţii şi organizaţii ori persoane particulare), se va încheia din punct de vedere formal abia la finele celui de-al şaselea deceniu al secolului trecut.

Studiul de faţă dezvoltă subiectul pe baza unor informaţii suplimentare extrase din fondul *DGAS* de la Arhivele Naţionale şi îşi propune să elucideze contextual circumstanţele evenimentelor. Totodată, este nimerită o dezbatere onestă asupra oportunităţii şi consecinţelor evacuării arhivelor, luând în

¹ Biroul Judeţean Ilfov al Arhivelor Naţionale depozitează în prezent cea mai mare parte a fondurilor arhivistice basarabene rămase în România.

² Cristina Țineghe, *Arhivele Statului din Chişinău şi Cernăuţi între evacuarea în România (1944) şi restituirea către URSS*, “Archiva Moldaviæ” 4 (2012), p. 293-317.

³ *Ibidem*, p. 299-302 (Anexa 1 – Inventarul dosarelor evacuate de Arhivele Statului din Chişinău – după lăzi, ce urmează a fi predate conform Armistiţiului).

considerare toate nuanțele aduse de caracterul inalienabil al dreptului de proprietate ori de principiile arhivistice și deontologia profesională. Obiectivul esențial îl constituie în cele din urmă semnalarea existenței în România a unor importante fonduri arhivistice cu valoare istorică și practică provenite din Basarabia, în scopul punerii lor în lumină, eventual în cadrul unor proiecte științifice comune inițiabile între Arhivele Naționale și Serviciul de Stat de Arhivă al Republicii Moldova. Pentru aceasta sunt necesare clarificări exacte în ceea ce privește fondurile și colecțiile arhivistice gestionate de Sucursala din Chișinău în momentul cedării Basarabiei în vara anului 1940, apoi în ceea ce privește materialul documentar evacuat în România în 1944, clarificări însoțite de precizarea denumirii și a cantității “secțiunilor” de arhivă. Fondul *DGAS* totalizează zeci de dosare care tratează evacuarea și restituirea arhivelor basarabene, însă rezumatele lor din inventar sunt deosebit de eliptice și nu permit o reperare precisă a conținuturilor, ceea ce, inevitabil, complică cercetarea.

Un punct de plecare, deși fragil, poate fi stabilit prin analiza comparativă a două acte, intitulate *Inventarul Fondului Secțiunilor aflătoare astăzi la Arhivele Statului din Chișinău*⁴, respectiv *Inventarul dosarelor evacuate de Arhivele Statului din Chișinău – după lăzi, ce urmează a fi predate conform Armistițiului*⁵. Primul este redactat în urma unei verificări temeinice făcute din dispoziția șefului Sucursalei din Chișinău în vara anului 1941 (după eliberarea Basarabiei de sub ocupația sovietică), iar al doilea este o anexă la procesul-verbal de predare-primire încheiat la 13 februarie 1945 între oficialii Arhivelor Statului din Basarabia – evacuate în comuna Bibești, județul Gorj, și reprezentanții Comisiei Aliate de Control (sovietice). Într-o ultimă etapă este indispensabilă confruntarea rezultatelor investigațiilor întreprinse în arhivele românești cu evidențele procurate la parcurgerea inventarului documentelor administrate în prezent de Serviciul de Stat de Arhivă din Republica Moldova⁶.

În timpul retragerii armatei și instituțiilor administrative românești din Basarabia (în vara anului 1940), patrimoniul Sucursalei Arhivelor Statului a rămas la Chișinău, spre deosebire de arhivele instituțiilor și organizațiilor statului, ale întreprinderilor, școlilor, particularilor ș. a., create în cei 22 de ani de regim românesc. Au plecat în România doar angajații Sucursalei care și-au exprimat această opțiune. Dintr-o adresă înaintată Ministerului Educației Naționale de către directorul general Aurelian Sacerdoțeanu (în septembrie 1940), reținem că se solicita încadrarea colectivului refugiat din Chișinău la *DGAS*, unde “personalul științific este mult inferior celui necesar”.⁷ Totodată, documentele infirmă teoria destul de răspândită printre istorici potrivit căreia cu un an mai târziu autoritățile

⁴ SANIC, *DGAS*, ds. 8/1941, f. 3, 20-21.

⁵ *Ibidem*, ds. 116/1945, f. 262-265.

⁶ V. Vasile Isac et alii, *Îndrumătorul Arhivei Naționale a Republicii Moldova*, I-II, Chișinău 2004-2012.

⁷ SANIC, *DGAS*, ds. 6/1940, f. 20.

românești ar fi găsit arhivele într-o stare deplorabilă, distruse ori descompletate de organele puterii sovietice. În realitate, în condițiile ofensivei germano-române din iulie 1941, nici NKVD-ul, nici alte instituții civile sau militare sovietice nu au avut timpul sau resursele necesare pentru trierea ori distrugerea arhivelor.

La 28 iulie 1940, Leon T. Boga⁸ (fostul arhivar-șef al Sucursalei din Chișinău a Arhivelor Statului și secretar al Comisiei Arhivelor Basarabiei) a plecat prin ordin de serviciu la Chișinău, “spre a constata starea în care se află arhivele Statului de acolo după ocuparea orașului de trupele noastre”⁹. Iată ce a consemnat el în raportul întocmit la 16 august 1941:

“Localul Arhivelor Statului l-am găsit în bună stare, deși mai toate localurile instituțiilor de stat fuseseră arse sau dinamitate de comuniști. În dimineața zilei de 30 iulie a. c. când am sosit la Chișinău am găsit la arhive pe domnii Emil Gane, Andrei Damaschin, Vladimir Șahlevici, vechi funcționari ai arhivelor, Ion Furtună, angajat de Soviete, precum și pe Domnica Răileanu, vechi servitor, și Ilie Cojocar, angajat de Soviete. Din cercetările făcute rezultă că arhivele Statului au continuat să funcționeze sub ocupația sovietică, depinzând de Ministerul de Interne și sub supravegherea renumitei organizații secrete NKVD¹⁰. Cum principalul rol al NKVD-ului era identificarea tuturor funcționarilor noștri rămași în Basarabia, precum și a persoanelor culturale și politice românești, la arhivele Statului au fost aduse în acest scop depozitele arhivistice ale următoarelor instituții: 1) Inspectoratul General de Siguranță al Basarabiei, 2) Chestura Poliției Chișinău, 3) Biroul Populației, 4) Penitenciarul Central, 5) Tribunalul Lăpușna, secția a III-a, 6) Judecătoria Mixtă, 7) Judecătoria Urbană, Ocolul III, 8) Prefectura jud. Lăpușna, 9) Seminarul Teologic, 10) Liceu Mihail Eminescu, precum și arhivele particulare ale domnilor V. Cristi, fost ministru, maior Odobescu, avocat Grănescu etc.”¹¹

Alte arhive se aflau în încăperile unor biserici din Chișinău. Din cauză că sediul Arhivelor Statului era neîncăpător, “autoritatea sovietică”, continuă L. Boga, “a grămadit în trei încăperi întreaga noastră veche arhivă, întrucât ea nu prezenta pentru scopurile urgente ale NKVD-ului niciun interes”¹².

După un efort ce a durat câteva zile, L. Boga împreună cu angajații au supus întreaga arhivă operațiunii de fondare, adică aceasta a fost “aleasă pe

⁸ A se vedea “Prefața” documentată a inventarului fondului personal *Boga Leonida (Nida Voshopoleanlu/Veleșanlu), 1886-1974* de la SANIC (inventar refăcut în 2013).

⁹ SANIC, *DGAS*, ds. 8/1941, f. 2.

¹⁰ Rectificăm eroarea din raportul lui L. T. Boga: la acea dată exista numai NKVD (Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne), condus de Lavrentij Beria, iar ministerele, inclusiv Ministerul de Interne, au fost instituționalizate în sistemul administrației centrale de stat abia în anul 1946.

¹¹ SANIC, *DGAS*, ds. 8/1941, f. 2.

¹² *Ibidem*.

secțiuni”, reconstituindu-se astfel “fondul real al arhivelor Statului”, precum și biblioteca Sucursalei¹³. L. Boga a anexat la raportul său materialul intitulat *Inventarul Fondului Secțiunilor aflătoare astăzi la Arhivele Statului din Chișinău*¹⁴, în care toate fondurile și colecțiile basarabene sunt nominalizate și grupate pe “secțiuni”, iar la “Secțiunea istorică” se precizează numărul exact al dosarelor, cronologic pe secole (al XV-lea-al XIX-lea). Raportorul își exprima în încheiere “bucuria că vechea noastră arhivă este salvată, cu mici lipsuri ce urmează a fi constatate la o cercetare minuțioasă a fiecărei secții în parte.”¹⁵

Ofensiva armatelor Frontului 2 și 3 Ucrainean, declanșată la sfârșitul lui decembrie 1943 pe întregul teritoriu dintre Polesia și Marea Neagră, a înregistrat victorii importante în primele luni ale anului următor. Operațiunile militare “Korsun-Șevcenkovski” și “Uman’-Botoșani” (ianuarie-martie 1944) au creat o breșă în apărarea germano-română, favorizând forțarea Nistrului în raionul Iaruga-Soroca (17-18 februarie) și înaintarea impetuoasă a armatelor sovietice prin nordul Basarabiei pe o porțiune de 85 de kilometri; ajungând la râul Prut în sectorul Ungheni (26 martie 1944), ele au atins astfel frontiera de stat din 1940 a URSS. În acest context, guvernul român începe să se gândească la retragerea din Bucovina de Nord și Basarabia. Printr-o adresă a directorului general al Arhivelor Statului din 12 ianuarie 1944, L. Boga era aproape somat:

“...având în vedere situația actuală, e bine să luați măsuri din vreme pentru asigurarea arhivei Dvs. Guvernământul (Basarabiei – n. n.) urmează să vă pună la dispoziție fondurile necesare confecționării de lăzi și împachetării. Nu se poate evacua toată arhiva. Alegeți însă partea importantă, ca: tot ce e document, spiță de neam, arhivă senatorială și a unirii și ce veți crede de primă importanță. Îndată ce aveți asigurat transportul pe CFR, expediați totul la Arhivele Statului din Craiova. Pentru toate lucrările luați contact cu Prefectura, care are dispoziții precise de executare.”¹⁶

Răspunsul a venit prompt prin telegrama din 17 ianuarie: “Lucrările toate pregătite. Așteptăm ordine pentru executare”¹⁷.

Mutarea Arhivelor Statului din Chișinău s-a produs etapizat în perioada februarie-martie și la începutul lui mai 1944¹⁸, iar după o întrerupere de două luni, în iunie-august 1944. Conform planului evacuării în trei etape, conceput de L. Boga la 8 februarie 1944¹⁹, se preconiza mai întâi evacuarea exclusiv a arhivelor

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, f. 18-20.

¹⁵ *Ibidem*, f. 21.

¹⁶ *Ibidem*, ds. 6/1944, f. 1.

¹⁷ *Ibidem*, f. 4.

¹⁸ În perioada aprilie-mai 1944 nicio autoritate civilă românească nu s-a aflat la Chișinău.

¹⁹ SANIC, DGAS, ds. 17/1944, vol. 1, f. 4.

istorice de la Directoratul Culturii Naționale din Basarabia²⁰. În etapa a doua urma transferarea în țară a altor 120 de lăzi, respectiv a încă două vagoane de documente istorice și administrative²¹, iar în final se stabilea evacuarea arhivei instituției și a bibliotecii. Pentru întreaga operațiune erau necesare 500 de lăzi (de dimensiunile 1,25 x 0 m și 60 x 0,60 m) și opt vagoane de tren; costul total se ridica la 980.000 de lei²². Decizia de a evacua întreaga arhivă istorică și administrativă a Basarabiei și nu doar documentele create ulterior anului 1918 demonstrează caracterul provizoriu al unei măsuri ce a urmărit salvagardarea valorilor de patrimoniu ale statului în vreme de război, chiar dacă, retrospectiv, factorilor de decizie ai vremii le este imputabilă lipsa de previziune a deznodământului conflagrației mondiale. De altfel, nu numai Arhivele Basarabiei și ale Bucovinei au fost adăpostite cât mai departe de teatrul de operațiuni, în județele Gorj și Vâlcea, ci și direcțiile regionale Iași, Suceava, ba chiar însăși Direcția Generală a Arhivelor Statului cu toți agajații și membrii familiilor lor.

Cea dintâi evacuare a Chișinăului a avut loc în martie 1944. În comuna Bibești din județul Gorj au ajuns două vagoane de arhivă, după care au urmat toți funcționarii instituției, în număr de 11, împreună cu membrii de familie²³. În data de 5 mai 1944, Aurelian Sacerdoțeanu făcea cunoscut Ministerului Culturii Naționale că “direcția Arhivelor Statului din Chișinău s-a evacuat în întregime în com. Bibești, jud. Gorj, unde continuă activitatea”²⁴. De altfel, vreme de aproximativ trei luni instituția a funcționat fără ștampilă rotundă, întrucât aceasta arsesse “împreună cu valizele”²⁵ lui L. Boga la Gara de Nord, în timpul marelui bombardament american din 4 aprilie 1944.

La începutul lunii mai 1944, în contextul ameliorării aparente a situației frontului în sectorul basarabean, o parte din instituțiile românești s-au reîntors la Chișinău, iar împreună cu ele a făcut acest lucru și o “comisie care a cercetat situația tuturor instituțiilor după evacuarea din martie 1944 și a constatat că la Arhivele Statului mai sunt dosare neevacuate”²⁶. În capitala Basarabiei arhivarul

²⁰ Arhivele: “Senatorială”, “a Înalțului Sfat”, “a Deplin Împuternicitului Basarabiei”, “a Vremelnicescului Comitet”, “a Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia”, “Biroul Hotărâniciei”, “Secția Documentelor și Hârtiilor”, “Condicile Recensământului din Basarabia din 1930”, “Arhivele judecătorești pe anii 1812-1837”, precum și cărțile din Biblioteca direcției. Pentru evacuarea acestora erau necesare 120 de lăzi și două vagoane.

²¹ “Arhiva judecătorească” de până în 1850, “Direcția moșiilor închinat mănăstirilor din Basarabia”, “Administrația gubernială a Basarabiei”, “Guvernatorul militar”, “Guvernatorul civil”, “Procurorul General al Basarabiei” (1818-1869), “Ministerul Justiției” (1799-1840), “Direcția Zemstvei din Basarabia”, “Carantinele”, o parte din bibliotecă.

²² SANIC, *DGAS*, ds. 17/1944, vol. 1, f. 4.

²³ *Ibidem*, ds. 17/1944, vol. 1, f. 236.

²⁴ *Ibidem*, ds. 6/1944, f. 36.

²⁵ *Ibidem*, f. 39, 44, 64.

²⁶ *Ibidem*, ds. 17/1944, vol. 1, f. 226.

Vladimir Șahlevici a fost trimis special în acest scop, precum și pentru a verifica starea clădirii vechiului sediu și a mobilierului, astfel că în scurt timp încă un vagon de documente a fost expedit la Bibești²⁷. Ultimul transport (vagonul cu numărul 4) a adus în țară în august 1944 piesele rămase din arhiva de registratură și unitățile de bibliotecă, însă acesta avusese un traseu mai sinuos. În informarea nr. 829 din 14 august 1944 înaintată DGAS de L. Boga, acesta îl informa pe directorul general că la începutul lunii mai el se deplasase personal la Chișinău pentru a evacua “dosarele de mică importanță precum și întreaga bibliotecă”²⁸. După o muncă de câteva săptămâni, “cu ajutoarele avute la îndemână”, a fost pregătit pentru transport “un vagon de cărți și dosare”²⁹. Pentru legarea pachetelor și așezarea lor într-o încăpere separată a fost folosită forța de muncă a localnicilor, plătiți cu 10.000 de lei, bani pe care direcția nu-i avusese și fusese nevoită să-i împrumute de la Alexandru Ebervein (președintele Consiliului Interșcolar Chișinău – evacuat la Craiova). Transportul a sosit la Bibești la sfârșitul lunii iulie 1944, iar costurile finale – în care au intrat: suma datorată lui Ebervein, căratul documentelor la gara din Chișinău, încărcarea în vagon, descărcarea la gara din Bibești, transferul arhivei în satul Săulești din județul Gorj – au atins suma de 150.000 de lei.

Documentul este așadar datat la 14 august: la 20 august s-a declanșat operațiunea militară “Iași-Chișinău”, la București după trei zile avea loc lovitura de stat, iar la 24 august Armata Roșie ocupa Chișinăul. Ceea ce nu a fost evacuat în timp util – aproximativ patru vagoane de documente, după estimările din raportul de la 8 februarie 1944 – va alcătui temelia pe care se va construi, în 1945, Arhiva Istorică Centrală de Stat a Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești³⁰.

Convenția de Armistițiu cu Națiunile Unite din 12 septembrie 1944 a depășit cu mult cadrul unui simplu armistițiu, așa cum fusese el definit prin legile și obiceiurile războiului de Convențiile de la Haga din 1907. Documentul și anexele sale au codificat aspecte politico-teritoriale, economice și financiare demne de un adevărat tratat de pace. Prin articolul 12, statul român își lua obligația restituirii către Uniunea Sovietică a tuturor valorilor și materialelor luate de pe teritoriile ei în timpul războiului, aparținând statului, organizațiilor publice și cooperativelor, întreprinderilor, instituțiilor sau cetățenilor particulari, și anume: utilajul fabricilor și uzinelor, locomotive, vagoane de căi ferate, tractoare, autovehicule, monumente istorice, valori de muzeu și alte bunuri³¹. Expresia “teritoriile ei” se cerea înțeleasă în spiritul articolului 4 din Convenție, potrivit căruia frontiera de stat dintre România și URSS era cea stabilită prin “acordul

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, ds. 6/1944, f. 79.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Silviu Andrieș-Tabac, *Istoricul Arhivelor Republicii Moldova*, în *Ghidul Arhivelor din Republica Moldova* (ed. Mihai Tașcă), Chișinău 2011, p. 15.

³¹ “Monitorul Oficial”, nr. 219 (partea I) din 22 septembrie 1944, p. 6373.

sovieto-român din 28 iunie 1940³². Formularea extrem de flexibilă a articolului va permite comentarii abuzive și arbitrar. Pentru executarea obligațiilor impuse, ministerele și instituțiile centrale au dispus întocmirea de situații centralizatoare cu bunurile evacuate de pe teritoriul URSS. *Ordinul circular nr. 25339/1944 al Directoratului Culturii Naționale din Basarabia* a generat la Direcția Regională Chișinău a Arhivelor Statului serioase probleme de interpretare a Convenției. L. Boga a solicitat la 29 septembrie 1944 lămuriri “dacă hrisoavele, documentele și dosarele privitoare la trecutul românesc al Basarabiei urmează a fi trecute în inventarele ce se cer”³³. Rezoluția aplicată pe document la 13 octombrie a fost “NU”, dar A. Sacerdoțeanu l-a atenționat pe directorul regional că va fi nevoit să dea explicații

“despre alte acte și dosare (stare civilă etc.) care interesează pe locuitorii actuali ai Basarabiei, cum și de mobilierul care intră în categoriile specificate. Hrisoavele, spițele de neam și actele separate ni le puteți trimite nouă în baza art. 5 din Legea de organizare a Arhivelor Statului din 1925. Și aceasta cât mai neîntârziat.”³⁴

Întârzierile din primele luni în îndeplinirea obligațiilor au fost create în primul rând de rezolvarea greoaie a multiplelor probleme de percepere a textului articolului 12. O anumită confuzie era alimentată și de comunicarea dificilă dintre Directoratul Culturii Naționale și Cultelor din Basarabia – evacuat la Sibiu și DGAS. În timp ce primul, de exemplu, solicita punerea în aplicare de urgență a unui ordin al Ministerului Culturii cu privire la reîncadrarea personalului Arhivelor Statului din Chișinău la unitățile de învățământ din țară³⁵, a doua comunica: “tot personalul rămâne pe loc până la restituirea arhivelor”, după care “va fi reîncadrat pe bază de cereri individuale tot la arhive, în București, Cluj-Sibiu, Brașov, Craiova și Iași”³⁶.

În plus, în noiembrie 1944 ministerul de tutelă a solicitat precizări privind situația tuturor bunurilor – “în înțelesul propriu al cuvântului”³⁷ – evacuate din Basarabia, fapt ce a pus Direcția Regională în dificultate, întrucât aceasta evacuasese din Chișinău doar arhive istorice și administrative, nu și bunuri materiale. Procesul de restituire a intrat în linie dreaptă odată cu *Ordinul Ministerului Culturii Naționale* din 10 noiembrie 1944, care stabilea imperativ ca “toate materialele de restituit către URSS, provenite din Basarabia, să fie predate la Galați”³⁸, însă și

³² *Ibidem*.

³³ SANIC, DGAS, ds. 20/1945, f. 5.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, ds. 6/1944, f. 90.

³⁶ *Ibidem*, f. 88.

³⁷ *Ibidem*, f. 121.

³⁸ *Ibidem*, ds. 10/1944, f. 44.

după această dată anumite chestiuni procedurale au condus la tergiversări³⁹. Abia la 22 ianuarie 1945 Arhivele Statului din Basarabia au înaintat documentul intitulat *Inventarul dosarelor evacuate din Chișinău, care urmează să fie predate URSS*⁴⁰. Predarea-primirea celor trei vagoane de documente ale Arhivelor Statului Chișinău către Comisia Aliată de Control a avut loc la 13 februarie 1945 în gara Bibești. Autorităților sovietice le-au fost predate 115 lăzi de documente (dintr-un total de 253), iar în inventar au fost trecute denumirile “secțiunilor” (i. e. ale fondurilor) și numărul total al dosarelor: 24.864. Al patrulea vagon, ultimul adus în țară în vara lui 1944, conținând arhiva de registratură și cărțile bibliotecii, a rămas nepredat deoarece se găsea în continuare în comuna Săulești, în pofida faptului că “Subcomisia pentru aplicarea articolului 12 din Convenția de Armistițiu” revendicase și aceste documente⁴¹.

Deși prin Tratatul de Pace de la Paris din 1947 României i-au fost menținute obligațiile de restituire a bunurilor ridicate de pe teritoriul URSS în timpul războiului, în etapa 1944-1953/1954 se consemnează o pauză în restituirea de arhive. Ministerele și instituțiile centrale ale statului care au avut extensii în Basarabia între cele două războaie mondiale au suferit modificări și reasezări structurale substanțiale, fapt ce le-a permis să descopere în arhivele lor numeroase documente provenite din Basarabia și nepredate Comisiei Aliate de Control. Asemenea arhive au fost depistate și la unitățile economice, comerciale și școlare, precum și la Sfaturile Populare din întreaga țară. Pe de altă parte, dincolo de Prut se reinstaurase regimul totalitar sovietic, fuseseră restabilite sovietele ca organe ale puterii de stat, uniunile profesionale ca organizații de masă și, în fine, întregul aparat politico-administrativ de tip sovietic – toate îndrumate de Partidul Comunist al Moldovei. Consolidarea statalității sovietice s-a înfăptuit prin teroare, deportări, foamete organizată (1946-1947), menite a pregăti terenul pentru “reconstrucția socialistă”, care a debutat prin dizolvarea proprietății private și colectivizarea agriculturii în 1949-1950.

Structurile statului din RSSM – Partidul Comunist al Moldovei și NKVD-ul – aveau nevoie de documentele fostelor Directorate ale Basarabiei, ale prefecturilor, primăriilor, instituțiilor și organizațiilor românești, ale întreprinderilor economice, ale cooperativelor, tribunalele, unităților școlare de dinainte de război. În acest fel s-a ajuns la emiterea *Ordinului Ministerului de Interne nr. 00026/1953 privind predarea materialului arhivistic aparținând URSS* – temei legal al retrocedării arhivelor basarabene în anii '50. O variantă-concept a *Ordinului nr. 00026/1953* (clasificat “strict secret”) – adresată tuturor direcțiilor regionale ale M.A.I., datată la 28 septembrie 1953 și semnată de general-maior Alexandru Mureșanu (adjunctul ministrului de Interne) – se găsește în fondul

³⁹ BJAN Ilfov, fondul *Arhivele Statului Chișinău*, ds. 47/1944, f. 90.

⁴⁰ SANIC, DGAS, ds. 10/1944, f. 245-249.

⁴¹ *Ibidem*, ds. 20/1945, f. 1. și ds. 6/1944, f. 130-131.

DGAS⁴². Normativul stabilește pentru fiecare dintre direcțiile regionale ale MAI sarcina de a lua măsuri urgente pentru ca “toate arhivele ce au fost create pe teritoriul URSS, deținute de unitățile Arhivelor Statului sau de instituțiile, organizațiile și întreprinderile de pe teritoriul regiunii Dvs. să fie trimise la Direcția Arhivelor Statului din București, Str. Arhivelor, nr. 2”⁴³. Se mai recomandă ca documentele să fie legate în pachete etichetate și amplasate în lăzi care să fie numerotate, iar conținutul lor să fie redat în inventar. Acesta din urmă va fi redactat în patru exemplare, dintre care unul va rămâne la instituția predătoare, unul va fi trimis la filiala Arhivelor Statului, iar două vor fi expediate odată cu arhiva⁴⁴.

Mobilizarea filialelor Arhivelor Statului prin trimiterea pe teren a delegaților cu scopul de a selecta materialul arhivistic basarabean și de a îndeplini toate formalitățile pentru expedierea lui la București a fost exemplară. Inventarul documentelor ce intrau sub incidența *Ordinului M.A.I. nr. 00026/1953* a fost întocmit pe lăzi, pe care se găsea inscripționată denumirea instituției care preda arhiva, în cadrul lăzilor arhiva era ordonată pe pachete, iar în multe cazuri în interiorul pachetelor s-au notat numărul de dosare și anii extremi. Printre primele arhive predate prin proces-verbal la 20 și 26 decembrie 1953 se numără actele Tribunalului Cahul, ale Liceului “Carol al II-lea” și ale Liceului tehnic agricol din Bolgrad⁴⁵, deținute de Serviciul Arhivelor Statului din Brașov. Au urmat apoi părți din:

- “Arhiva judecătorească din Bolgrad și Ismail”,
- “Camera de Comerț din Bălți”,
- “Inspectoratul Școlar Orhei”,
- “Arhiepiscopia Chișinăului”,
- “Inspectoratul PTT al Basarabiei”,
- “Inspectoratul pentru Drumuri și Poduri din Basarabia”,
- “Arhiva judecătorească din Cetatea-Albă”,
- “Dosarele de Împroprietărire din jud. Orhei”,
- “Registrele Stării civile”

(ultimele două găsite în orașul Caracal),

- “Inspectoratul Școlar Soroca” (găsită și aceasta tot la Caracal),
- “Camera de Agricultură a jud. Soroca”,
- “Penitenciarul din Chișinău”,
- “Revizoratul Școlar al jud. Bălți”,
- “Administrația financiară a jud. Hotin”,
- “Administrația Pescăriilor Statului din Basarabia”

⁴² *Ibidem*, ds. 75/1953.

⁴³ *Ibidem*, f. 67.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, ds. 53/1954, f. 1-4.

și multe alte fonduri și colecții⁴⁶; menționăm aici în mod special și fondul *Arhivele Statului Chișinău*.

Din această serie, Serviciul ieșean al Arhivelor Statului a primit de la Arhivele Statului București 11 u. p. (unități de păstrare) din perioada 1919-1940⁴⁷, dar restul de 79 de dosare se află astăzi în păstrarea Biroului Județean Ilfov al Arhivelor Naționale. În primăvara anului 1954, activitatea de colectare la București a arhivelor basarabene din regiuni și de la filialele Arhivelor Statului s-a apropiat de final. La mijlocul lunii mai, în depozitele MAI din Iași au fost aduse numai de la Arhivele Statului din București patru vagoane de arhivă a câte 15 tone fiecare⁴⁸. O primă situație a fost întocmită de către Gh. Ungureanu, șeful Arhivelor ieșene; conform acesteia, la sediul din strada Cuza Vodă se găseau 11 vagoane de arhivă⁴⁹ (950 de lăzi de documente) din București, Craiova, Deva, Suceava, Tg. Jiu, Caracal, alte 70 de lăzi de la Turnu Severin, Rădăuți, Deva, Sibiu, Dorohoi, Caransebeș, București, un document de la Craiova și un registru de la Bacău⁵⁰.

Acțiunea de predare-primire de la 24 august 1954 este descrisă în detaliu în *Raportul* lui I. Comănescu (șefului Serviciului Organizare și Metodică din DGAS), raport datat la 2 septembrie 1954. Cele 12 vagoane de arhivă depozitate în Gara Socola din Iași au încăput în “4 vagoane Pulmann a 50 de tone, însumând peste 100.000 de unități de păstrare din 409 fonduri cu inventarele în 89 de dosare”⁵¹, iar predarea-primirea s-a efectuat la Ungheni, “într-un spirit de încredere reciprocă între delegații români și cei sovietici”, finalizându-se cu un proces-verbal de predare-primire în limba rusă⁵².

Sfârșitul restituirilor din 1954 a prilejuit alcătuirea mai multor liste centralizatoare. *Inventarul arhivelor expediate în URSS*⁵³ este o sursă deosebit de utilă pentru documentare deoarece include *Tabelul* celor peste 200 de arhive din Basarabia predate în august 1954, structurat alfabetic pe județe și localități basarabene și compus din rubricile: “denumirea instituției care a constituit arhiva”, “conținutul și felul actelor”, “anii extremi”. Partea a doua a instrumentului înseriază arhivele basarabene găsite după predarea din august 1954 și concentrate la Serviciul Iași al Arhivelor Statului⁵⁴. Informații similare pot fi consultate în *Nota informativă* din 18 martie 1965 care atestă că la Serviciul Iași al Arhivelor Statului “se păstrează în prezent 100 de lăzi și 9 colete de material trimise de

⁴⁶ *Ibidem*, a se vedea și ds. 54/1954-58/1954.

⁴⁷ *Ibidem*, ds. 115/1954, f. 1-2.

⁴⁸ *Ibidem*, ds. 114/1954, f. 80.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 143.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, ds. 115/1954, f. 15.

⁵² *Ibidem*, f. 163.

⁵³ *Ibidem*, ds. 111/1954, f. 2-39.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 40-42.

diferite unități ale Arhivelor Statului din țară între anii 1957-1962”⁵⁵ –, precum și în *Situația cu privire la fondurile depozitate la Serviciul Arhivelor Statului Iași*⁵⁶ sau în *Registrul de inventarele fondurilor arhivistice ce intră în prevederile ordinului nr. 00026/1953*⁵⁷.

Nu cunoaștem motivele pentru care depistarea și restituirea arhivelor basarabene au încetat în anii '60. Pe măsura trecerii timpului și a “închiderii Arhivelor Statului”, materialul documentar de proveniență basarabească, risipit pe la direcțiile județene, a fost secretizat, iar partea rămasă din ceea ce a fost Biblioteca Sucursalei din Chișinău a Arhivelor Statului a fost inclusă în “fondul special”. Abia la începutul mileniului trei s-au făcut încercări de a-l pune în circuitul științific. În 2004 a fost reînființată Direcția Județeană Ilfov a Arhivelor Naționale, cu unicul scop de a “găzdui” arhivele provenite din Basarabia, Bucovina de Nord și Cadrilater⁵⁸. Din păcate, nici în prezent nu există o evidență completă a fondurilor pe provincii. *Lista fondurilor și colecțiilor date în cercetare de către Serviciul Județean Ilfov al Arhivelor Naționale*⁵⁹ nu oferă o imagine edificatoare asupra numărului de fonduri și colecții și a stadiului lor de prelucrare arhivistică. Majoritatea fondurilor nu au inventare moderne, cu atât mai puțin prefete de inventar alcătuite riguros, iar cercetarea lor este limitată prin prevederile *Legii Arhivelor Naționale nr. 16/1996*, Anexa nr. 6. Practic, “lista” nu reprezintă nimic mai mult decât o enumerare a tuturor celor 792 de fonduri și colecții gestionate de Biroul Județean Ilfov. Pentru a le individualiza între ele pe cele basarabene, de pildă, a fost nevoie de numărarea atentă a tuturor – dar și cifra rezultată (240) este aproximativă, deoarece în destule cazuri nu se precizează decât localitatea de proveniență a arhivei (comuna, plasa etc.), fiind astfel nevoie de cunoștințe solide de geotoponimie a Basarabiei. În sfârșit, stadiul de prelucrare, implicit cel de accesibilizare a documentelor basarabene, rămâne în fază incipientă. Inserarea lor în aplicația informatică de descriere arhivistică *ScopeArchiv* se desfășoară în ritm extrem de lent, astfel încât în prezent ele nu pot fi vizualizate decât prin accesarea portalului intern al Arhivelor Naționale. Concluzionând, este nevoie în continuare (sau de acum încolo) de demersuri logice și de eforturi sistematice pentru (re)descoperirea și punerea în valoare a arhivelor basarabene, arhive ce își pierd importanța practică de la an la an, dar nu și însemnătatea științifică.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 45.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 46-52.

⁵⁷ *Ibidem*, ds. 115/1954, f. 1-15.

⁵⁸ Documente provenite din Basarabia sunt depozitate și la unele Servicii Județene ale Arhivelor Naționale (Giurgiu, Ialomița, Dâmbovița, Călărași ș. a.).

⁵⁹ Afișată *online* (http://www.arhivelenationale.ro/images/custom/image/Pdf-uri/DJAN-uri/DJAN_Ilfov_fonduri_si_colectii_date_in_cercetare.pdf).

Bessarabian Fonds at the State Archives (1944-1954) **(abstract)**

This article capitalizes the documentation existed at the National Archives with regard to the evacuation of the regional direction at Chişinău of the State Archives in Romania, which took place in February-March and the beginning of May 1944, according to a thorough plan designed by its director, Leon T. Boga, and then the return of the Bessarabian archives to the Soviet Socialist Republic of Moldova, set up in the period between 1945 and 1954.

The study emphasizes the fact that in 1944 the whole Bessarabian historical archive and the documents issued by the institutions of the Romanian administration in Bessarabia were moved in Romania and dispersed to various branches of the State Archives or in administrative, economic, cultural-educational institutions and organizations or even to individuals and just a part of them was brought back to Chişinău in 1954-1954. The article deals with this topic by relying on additional information excerpted from DGAS (General Direction of the State Archives) fonds and has in intention to clarify the circumstances of the vents in 1944-1954. In addition, it intends to initiate a honest debate over the opportunity and consequences if the dislocation of the archives, taking into consideration the inalienable feature of the property right, the archival principles and the professional deontology.

Around 240 Bessarabian fonds and collections are preserved today in the administration Ilfov County Office of the National Archives, but their greatest number has no modern inventories rigorously prepared forewords, while the research of them is limited by the stipulations of the Law of National Archives no 16/1996, Appendix no 6. Henceforth, last but not least, the main purpose of the study aims at signaling of the existence in Romania of several main fonds with historical value originated in Bessarabia. The goal is to facilitate the access to them, eventually in the context of common projects initiated between the National Archives of Romania and the National Agency of the Archives of the Republic of Moldova.

.

Vizitele didactice, o modalitate de promovare a imaginii Arhivelor Naționale

Elena Mușat

Keywords: *Documents; Educational Workshops; Educational Institutions; National Archives of Romania*

În ultimii ani, Arhivele Naționale au inițiat o serie de activități în scopul promovării propriei imagini, aceea de instituție publică ce gestionează și prelucrează documente de patrimoniu pentru a le pune la dispoziția publicului interesat. Printre acestea, am enumera participarea anuală la “Noaptea Muzeelor”, organizarea de expoziții, lansări de carte, activități cu caracter științific (ciclul “Interferențe”, mese rotunde, conferințe), parteneriate cu instituții culturale, vizite pedagogice și actualizarea site-ului propriu. Toate se adresează unui anumit public țintă și, fie că este vorba de cercetători, istorici, profesori, studenți sau elevi, scopul este acela de popularizare a surselor documentare păstrate în depozitele ANR și de promovare a imaginii instituției.

Printre activitățile cu caracter public desfășurate de Arhivele Naționale se numără și vizitele organizate pentru grupuri de elevi, studenți și profesori. Dacă, în ceea ce îi privește pe studenți, derularea propriilor proiecte științifice îi familiarizează cu documentele de arhivă prin intermediul sălilor de studiu, pentru elevi conceptul de “arhive” este unul cu totul nou, iar întâlnirea cu documentele are asupra lor un impact considerabil.

În funcție de categoria de vârstă căreia i se adresează, organizarea vizitelor se desfășoară diferit: pentru elevii din clasele I-IV au fost gândite sub forma unor ateliere, iar pentru cei din gimnaziu și liceu informațiile sunt transmise gradual sub forma unei expuneri. În ambele situații prezentarea este adaptată vârstei copiilor și nivelului lor de cunoștințe. Vizitele elevilor la Arhivele Naționale se desfășoară cu precădere în Săptămâna “Școala altfel” și de “Ziua Arhivelor” (30 octombrie), iar organizarea lor implică mai multe etape.

“Școala altfel” la Arhivele Naționale

În cadrul programului “Școala altfel”, primul pas constă în primirea solicitărilor din partea școlilor, centralizarea lor și finalizarea calendarului săptămânii. Trebuie spus că implicarea noastră în acest proiect este relativ nouă¹, dar abordarea propusă a avut un impact considerabil asupra profesorilor/învățătorilor și a elevilor având în vedere că unii dintre profesorii care ne-au vizitat

¹ Prima participare a Arhivelor Naționale la proiectul “Școala altfel” a fost înregistrată în anul 2014.

în primul an au revenit ulterior cu alte grupuri de elevi (Liceul Teoretic Ștefan Odobleja). Am mai adăuga și că, în general, la sfârșitul lunii februarie calendarul săptămânii este deja finalizat, dar solicitările adresate de către școli continuă până la începutul lunii aprilie, ceea ce demonstrează că oferta propusă de instituție nu răspunde în mod suficient cererii.

Numărul elevilor care ne-au vizitat este de aproximativ 220-250/an și, date fiind limitele impuse de timp, spațiu și personal implicat, acesta nu va putea evolua deoarece, în prezent, instituția nu poate găzdui mai mult de două grupuri, fiecare a câte 20-25 de persoane, pe zi.

Urmează stabilirea conținutului vizitei, care diferă în funcție de vârsta copiilor și de spațiul în care se va desfășura evenimentul. În ceea ce privește spațiul, acesta trebuie să fie adecvat primirii unui grup de aproximativ 25 de persoane și să aibă dotările necesare atât pentru proiecții, cât și pentru vizualizarea documentelor originale selectate și desfășurarea atelierelor. Din considerente de ordin practic s-a renunțat la vizitarea depozitelor de arhivă și a laboratorului de restaurare, deoarece spațiile respective nu sunt adecvate desfășurării prezentării de documente pentru grupuri ce depășesc 10-15 persoane.

Conținutul vizitelor este gândit în funcție de vârsta și nivelul de cunoștințe pe care îl au copiii și, în lipsa unui parteneriat real între instituție și școli care să stabilească aspectele didactice ale vizitelor, selecția documentelor prezentate este realizată de către persoane specializate din cadrul Arhivelor Naționale, în funcție de mai multe criterii ce țin de vechimea documentelor, de importanța conținutului lor, de elemente grafice sau tematice.

Pentru elevii din clasele I-IV, vizitele la Arhivele Naționale au fost gândite sub forma unor ateliere care le oferă într-un mod interactiv informații despre suporturile de scris, forma documentelor, mijloacele de validare, cernelurile și miniaturile care împodobesc documentele medievale emise de Cancelariile domnești din Țara Românească și Moldova. Ideea proiectului a fost aceea de a-i introduce pe copii în lumea cancelariilor domnești într-un mod cât mai atractiv, astfel încât cei mici își pot confecționa din plastilină propriul sigiliu domnesc pe care îl aplică pe un document emis de propria cancelarie, își scriu numele cu caractere chirilice și își personalizează propriile blazoane nobiliare. Pe parcursul vizitei, copiii află care au fost cele mai vechi așezăminte de arhivă din Țara Românească și Moldova, dar și de ce este important ca documentele să fie păstrate. Pregătirea atelierelor presupune procurarea materialelor necesare (carton colorat, plastilină, creioane colorate, planșe), dar și prelucrarea lor, activitate destul de migăloasă, dacă ne gândim doar la confecționarea manuală a literelor chirilice.

În ceea ce îi privește pe elevii din ciclul gimnazial și liceal, vizitele încep cu un istoric al instituției ce conturează cele mai importante momente din evoluția Arhivelor Statului de la înființare până în prezent. Ca manieră de abordare, s-a optat pentru prezentări în power point, completarea informațiilor cu imagini fiind eficientă și atractivă pentru public. Urmează descrierea unor documente reprezentative, medievale și moderne, păstrate la ANR. Selecția documentelor

medievale reflectă evoluția scrisului și a cancelariilor domnești începând din secolul al XIV-lea și până în secolul al XVIII-lea, prezentarea fiind axată pe descrierea documentelor în ceea ce privește tehnicile și suporturile de scriere, paleografiile folosite, cernelurile și ornamentele alese pentru decorarea lor. Pentru perioada modernă și prima parte a secolului al XX-lea, prelegerea este axată în special pe documente alese din fondul Casa Regală care oferă o perspectivă punctuală a evoluției României în contextul temporal menționat.

“Ziua Arhivelor” (30 octombrie)

Am ales să prezentăm etapele de organizare ale programului “Școala altfel” pentru că acesta constituie un proiect mai amplu ca durată și număr de persoane implicate². În ceea ce privește vizitele didactice la ANR derulate cu ocazia “Zilei Arhivelor” (30 octombrie), etapele sunt asemănătoare, diferența constă în aceea că se adresează doar elevilor din ciclul gimnazial și liceal și studenților (în general de la facultăți cu profil umanist: istorie, filologie, geografie, limbi străine etc.). Indiferent de vârsta participanților, fiecare grup are un profesor însoțitor și, dacă numărul membrilor/grup nu depășește 15 persoane, vizita include un tur al depozitelor de arhivă din cadrul Biroului Arhive Medievale, Fonduri Personale și Colecții și Biroului Arhive Administrative și Culturale; uneori în circuit intră și laboratorul de restaurare unde elevilor/studenților li se prezintă principalii factori de mediu care afectează integritatea fizică a documentelor și tehnicile de restaurare a acestora.

În mod excepțional, în urma solicitărilor venite din partea instituțiilor de învățământ, pot fi organizate vizite pentru grupuri de elevi și în afara perioadelor menționate.

Din păcate, ANR nu investesc suficient în aceste activități de popularizare care, pentru a avea un efect coerent și de durată, ar trebui să fie diversificate și permanentizate. Prin comparație, vă propunem modelele abordate de instituțiile similare din Franța și Marea Britanie.

Franța

În Franța, Serviciul Educativ al Arhivelor Naționale propune, prin mai mult de 15 tipuri de vizite și ateliere pedagogice, o descoperire a diferitelor perioade istorice pornind de la studiul documentelor originale. Temele sunt generale (“Arhivele Naționale și patrimoniul scris”, “Epoca Medievală și Arhivele Naționale”, “Palatele de Soubise și de Rohan în secolul al XVIII-lea”, “Revoluția Franceză”, “Istoria Parisului”, “Mutațiile secolului al XIX-lea”, “Primul Război Mondial”, “Al Doilea Război Mondial”, “Artele, mărturie a istoriei”), la fel și conținutul atelierelor. La cerere, Serviciul Educativ poate însă adapta conținutul cu

² În ultimii doi ani, în acest proiect au fost implicați specialiști din cadrul Biroului Arhive Medievale, Fonduri Personale și Colecții, Biroului Arhive Administrative și Culturale și Biroului Documentare, Publicații și Activități Științifice.

un proiect pedagogic, anume prin inițierea unui nou atelier³. Toate activitățile pornesc în mod identic, de la tema propusă, în sala de atelier sau de expoziții unde elevii își aprofundează cunoștințele printr-o serie de activități finalizate cu o producție artistică, o realizare tehnică sau o sinteză orală. Atelierele se mai pot desfășura și în depozite de arhivă sau în săli de clasă, în funcție de tema aleasă⁴. În cadrul fiecărui atelier se alocă un anumit interval de timp descifrării de documente originale. În cadrul acestui demers, Serviciul Educativ colaborează cu cadrele didactice (profesori de istorie, filologie, științe, limbi străine, artă etc.), adaptând activitățile în funcție de nivelul claselor și de programa națională de educație. Multe dintre vizite și ateliere sunt în mod particular adaptate educației artistice și culturale, iar spațiile multimedia destinate publicului școlar permit utilizarea tehnicilor informatice și de comunicare specifice acestui tip de activități⁵.

Unele ateliere se derulează în parteneriat cu anumite instituții culturale (Les Musées de la ville Paris, Musée de l'Armée, Mémorial de la Shoah, Musée d'art et d'histoire du Judaïsme, Centre des Monuments Nationaux, Institut du Monde Arabe etc.), metodă ce oferă organizatorilor posibilitatea de a completa conținutul proiectului de bază, iar copiilor șansa de a-și îmbogăți cunoștințele⁶. Toate atelierele desfășurate de Arhivele Naționale în parteneriat și o parte din cele proprii presupun achitarea de către solicitanți a unor tarife. Pentru exemplificare, pentru atelierul *Creație și mod de viață în Secolul Luminilor. Mobilier, decor și arhitectură*, desfășurat în colaborare cu Muzeul Cognacq-Jay, tariful este de 50 de euro/clasă la Arhivele Naționale și 60 de euro/clasă la Muzeul Cognacq-Jay.

În cifre, activitatea Serviciului Educativ subordonat Arhivelor Naționale ale Franței înseamnă 12.755 de elevi primiți anual în sediile de la Paris și Pierrefitte-sur-Seine, 50 de ateliere adresate publicului tânăr, de la grădiniță până la universitate și nouă muzee și instituții culturale partenere⁷. Ar trebui adăugat că, în Franța, înființarea primului serviciu educativ în cadrul Arhivelor Naționale datează din 1950, la fel și colaborarea acestuia cu Ministerul Educației Naționale. În anul următor s-au înființat servicii similare la nivelul arhivelor departamentale, ceea ce a permis implicarea profesorilor/învățătorilor în noua activitate de valorificare a arhivelor⁸. Programele coerente pe care le derulează în prezent sunt, practic, rezultatul a peste 60 de ani de experiență, colaborare cu școlile și instituțiile culturale și, nu în ultimul rând, sunt rezultatul capacității de adaptare la cerințele societății. Printre rezultate se numără și acela că tinerii sunt familiarizați cu documentele de arhivă și cu instrumentele pe care le au la dispoziție atunci când

³ Pregătirea unui nou atelier durează minimum două luni.

⁴ *Abrégé d'archivistique. Principes et pratiques du métier d'archiviste*, Paris 2012, p. 300.

⁵ <http://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/fr/web/guest/ateliers-pedagogiques>.

⁶ *Abrégé d'archivistique* cit., p. 301.

⁷ <http://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/fr/web/guest/ateliers-pedagogiques>.

⁸ *Abrégé d'archivistique* cit., p. 297.

doresc să întreprindă o cercetare științifică. Dar poate cel mai important efect al expunerii lor la această experiență culturală începând din anii copilăriei este acela că, prin cunoașterea activităților specifice derulate în Arhive, înțeleg mai bine importanța pe care instituția o are în societate.

Marea Britanie

Și în Marea Britanie, Arhivele Naționale propun o ofertă educațională cuprinzătoare, adresată publicului de vârstă școlară. Resursele virtuale sunt grupate pe cinci stagii, în funcție de vârstă (5-7 ani, 7-11 ani, 11-14 ani, 14-16 ani, 16-18 ani) și abordează teme variate care pot fi subsumate cronologic celor mai importante etape istorice (“Epoca Medievală”, “Epoca Modernă Timpurie”, “Imperiu și industrie”, “Epoca Victoriană”, “Începutul secolului al XX-lea”, “Perioada interbelică”, “Al Doilea Război Mondial”, “Perioada postbelică”).

Oferta educațională prezentată pe site-ul oficial al Arhivelor Naționale britanice⁹ este structurată pe sesiuni de predare și vizite, accesul la aceste programe fiind posibil pe bază de programare.

1. **Sesiunile de predare** sunt realizate de o echipă de instructori și interpreți costumați și pot fi organizate sub formă de **atelieri**, **virtual classroom** sau **videoconferințe**. Proiectul este realizat de profesori calificați și vine în completarea programei naționale de istorie, iar programul se adresează copiilor (grupați în cele cinci stagii, în funcție de vârstă), dar și studenților din învățământul universitar; la cerere, Arhivele Naționale oferă instruire profesorilor de istorie. Programele educaționale pentru copii, organizate de Arhivele Naționale, sunt gratuite.

Atelierele se desfășoară în sala educațională de la sediul Arhivelor Naționale din Kew. Încăperea este construită în acest scop și amenajată pentru copii fiind echipată cu SMARTboard, iPad-uri, echipamente audio și video. Pornind de la documente din colecțiile Arhivelor Naționale, le sunt dezvoltate elevilor abilitățile de a înțelege sursele istorice și de a-și perfecționa capacitatea de analiză. Un program special se adresează elevilor cu dificultăți severe de învățare și dizabilități. Pentru a-i atrage pe copii, atelierele sunt axate pe activități plurisenzoriale și interactive, fiind abordată și metoda actoriei. Atelierele implică o prezentare generală a colecțiilor și istoriei instituționale, o discuție asupra problemelor de conservare, inițierea în folosirea documentelor, a catalogului digital și modalitățile de comandă a documentelor, explorarea online pentru depistare și un tur de prezentare a facilităților sălii de studiu. Sala educațională poate găzdui grupuri de 8-35 de copii, însoțite de minimum doi profesori.

Prin programul *virtual classroom*, echipa educațională din cadrul Arhivelor Naționale se poate conecta online cu doritorii, mediul virtual oferind elevilor posibilitatea de a participa la ședințe *live* cu actori sau instructori de la Arhivele Naționale. Elevii interacționează prin calculatoare sau iPad-uri,

⁹ <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/teachers/what-we-offer>.

examinând și analizând documente în formă digitală. Ei pot pune întrebări sau pot face schimb de idei prin intermediul unui *chat-box* dotat cu microfoane.

Videoconferința oferă elevilor posibilitatea de a lua legătura *live* cu departamentul educațional al Arhivelor Naționale sau cu actorii implicați în proiect. Într-o clasă de curs le sunt proiectate copiilor *scan-uri* de înaltă calitate de pe documente, care sunt analizate și interpretate de către aceștia împreună cu profesorii. Pot fi vizualizate și documente originale cu ajutorul unei camere foto speciale, iar cursanții își pot împărtăși ideile cu instructorul și pot, de asemenea, să discute între ei.

2. În Marea Britanie, **vizitele** studenților la Arhivele Naționale încep cu o prezentare a instituției, scopul activităților derulate fiind acela de a-i învăța pe studenți să folosească documentele ca sursă primară în cercetarea istorică. Studenții au posibilitatea să lucreze cu documente originale, fie în sala de studiu, fie în sala educațională, dezvoltându-și abilitățile de selectare și interpretare a documentelor originale pentru cercetările proprii.

Concluzii

În prezent nu ne putem compara cu cele două instituții prezentate, în ceea ce privește oferta educațională. Resursele financiare insuficiente pe care se bazează Arhivele Naționale din România anulează în momentul de față orice inițiativă de dezvoltare a programelor educaționale deja existente.

Este necesar însă ca aceste proiecte să continue și, pe cât posibil, să devină o permanență în politica instituției. Derularea proiectelor educaționale pe parcursul întregului an calendaristic și nu doar în săptămâna “Școala altfel”, de “Ziua Arhivelor” sau, ocazional, în alte circumstanțe, ar spori vizibilitatea Arhivelor Naționale în mediul școlar.

Ar trebui continuată tendința de diversificare a proiectelor educative și inițiată o colaborare a Arhivelor Naționale cu instituțiile școlare prin implicarea profesorilor de istorie însoțitori în desfășurarea vizitelor școlare în sensul adaptării conținutului didactic la programa școlară.

Percepția societății actuale asupra Arhivelor Naționale este una incompletă și, pe termen lung, o soluție ar fi implicarea sistematică a instituției noastre în proiecte educative și parteneriate cu instituțiile de învățământ. Este vorba despre o investiție pe termen lung ale cărei beneficii vor fi vizibile în timp, programele fiind adresate unei grupe de vârstă cuprinse între 7 și 25 ani. Acest tip de strategie este însă necesar pentru că îi familiarizează pe copii și pe tineri cu arhivele și le oferă detalii despre atribuțiile instituției noastre în ceea ce privește conservarea, prelucrarea și valorificarea documentelor încă din copilărie. Este vorba, înainte de toate, de un întreg proces educațional care, dacă va fi asumat în mod corespunzător de instituție și de școli, va aduce numai beneficii Arhivelor Naționale, pentru că elevii de azi, adulții de mâine, vor avea o viziune corectă asupra importanței arhivelor pentru societate.

The Educational Visits as a Manner to Promote the Image of the National Archives **(abstract)**

The perception of the present-day society on the National Archives is incomplete. On long term, the educational visits could correct this shortcoming, since the systematic involvement of this institution in educational projects and partnerships with the education institutions would have a growth of its visibility in the public space as result.

When being conceived in an attractive manner, the workshops and the lectures organized now by the National Archives are directed towards a group of age between 7 and 25 year-old, by familiarising children, teenagers, and young persons with the archives and delivering them details about the institutional responsibilities with regard to the conservation, processing and capitalization of the documents. In order to diversify and make these activities more efficient, various elements from the education programs constantly improved by the National Archives in France and United Kingdom in the last 70 years should be implemented.

Whether assumed suitably by the National Archives of Romania and the Romanian schools, this educational process would bring benefits to the Archives, since the nowadays pupils, once they become adults, would have a correct vision upon the importance of the Archives for the society.

'The Image Is Not Enough'. Some Considerations on Digitization of Archival Documents

Bogdan-Florin Popovici

Keywords: *Digitization Projects; Analog Historical Records; National Archives*

In the last decade, digitization became one of the most popular activity in the archival world. I do not challenge if this is right or wrong, if all the processing backlogs or issues associated with paper records were solved, so we can move to another level. It is just an observation that almost all discussions about classical archives is departing from appraisal, arrangement, deacidification, etc. towards digitization. In part, this is due to the great advantages implied. Dissemination of archival holdings without reading room timetable or space limitations, the large-scale availability of digitizing hardware and software contributed greatly to the popularity of digitization projects. Hence, by using modern technologies, everybody, from individuals and small, but agile archives up to big National Archives institutions could make their holdings more visible to the world. The easiness of access sometimes created also the representation of a simple, straightforward process, and implicitly created the expectation for archives as being "at a click distance" from users.

I was involved in the last years in several projects of digitisation; I had the opportunity to see the plans, but also to draw the afterwards conclusions; to read the success receipts and learn from practical failures. And some of my observations I intend to share in this paper.

Definitions

In order to have a common ground I would like to start by saying that **digitisation**, in my understanding, is the process of converting the information from analogue/traditional instantiation into digital form. That is, digitisation does not imply, *per se*, making full text searchable textual from records; nor to associate it with metadata, i. e., descriptions or keywords. Digitisation means at minimum to have a digital picture of the record (in most cases, of the **appearance** of the record), but also to have an audio or video recording, on tape, transferred to its digital equivalent. It is true, however, that solely digitisation is rarely useful today; almost always it is accompanied by further processings that facilitate retrieval.

While digitisation can be performed on a variety of analogic documents, I would like to focus in this paper on **archival records**. By this term, I understand records (archival documents) that ceased their regular lifecycle and are considered for permanent preservation in a historical archive. Though further on almost all

examples will come from experience with paper archival records, the term itself is not carrier limited, but covers any record, on any type of carrier.

The record

The archival record has several characteristics that were outlined in professional literature for long time. These characteristics individualize it, making it different from a library document – a book or a journal, for instance. The archival record was generated in the course of a practical activity and it serves as evidence for it. The purpose of that activity was not to create that record, but the record is instrumental for attaining that purpose; this makes the record a by-product of the activity. For instance, in order to carry out an evacuation of persons during the war, a list of persons was created to serve the immediate administrative/military purposes, as a control list of persons. On long term, the contained information serves other different purposes, reflecting intentions of administration (to evacuate), profile of individuals (who is to be evacuated), history of administration (how the evacuation was performed), and so on. It would not serve any longer for listing persons to be evacuated and how many trucks they would need and how many supplies were necessary. Another important characteristic is that one record does not offer the full picture of an event, but rather a snapshot of it; one can say that a record is a picture of a given moment, but in order to see the whole movie of an event or activity it needs many pictures (records) in sequence. Using the previous example, historically speaking, the whole process of evacuation cannot be restored from a single list, but from the list and the other records that were created during that process.

Understanding these characteristics of (archival) records is very important in the process of digitisation, because it determines the limits of the records targeted. How relevant is to digitize partial fonds or excerpts from files? How useful for users is to bring out from various folders all the pictures, for instance, and have a wonderful collection of pictures online? Will they preserve their evidential value any longer? While there is an intuitive answer to this, I would say it is not always easy to answer. Any digitisation project should identify what is called “designated community”, that is the audience of that project. If somebody is studying the history of photography, it is obvious that the fact that some digitized pictures came from courts records is almost completely irrelevant, because the information sought refers to something else than the administrative process from where those pictures emerged. But for somebody trying to restore the historical process that generated those records, the fact there are available only spots from the whole records production may be an issue.

Sometimes, the original documentary context was altered by ... additions. For instance, records from the 14th century were transcribed by researchers at the end of the 19th or during the 20th century, and those notes were preserved near original records. When digitising, a decision should be taken if those notes are considered historically as originals, if they are part of the record or not. Again, it

is a matter of envisaging possible audience: some users may be interested in the way in which records were transcribed, how other scholars, in maybe unpublished works, read and interpreted that record. On the other hand, it is obvious those records were not generated from the original process, and they are a different kind of evidence.

Determining what to digitize and to what extent may be a troubling issue for National Archives performing digitisation of their holdings. Such institutions do not have a specific designated audience; their mandate is to preserve and deliver information to any user, for any imaginable purpose. It is not for the institution to determine the purpose of research, but for the users. Therefore, the records should be digitized as to serve a broad range of purposes, and digital surrogate created should be as much as possible 'identical' to the original, transferring the same message, preserving **and** revealing the original documentary context.

The image

What makes digitisation so popular is the ability of creating similar documents, with enhanced accessibility. But talking about **similar** documents is not as simple as it may seem. Digitisation creates a copy, and in any copying process something is lost, and something is added. A digital copy of a 15th century record can be hardly considered a 15th century record... Date of creation is different, so obviously **it is a different document**. But the content is the same, so it is also obvious that **it is the same document**. For somebody who wants to study the watermark, the record **is not the same**, nor for the one who wants to recreate a carrier who may have the same texture as the original... Purposes for digitisation are the one dictating the process, and it is important for users to be acknowledged in what circumstances and for which purposes the digital copy was produced.

In digitisation, many archivists tend to focus on technical parameters, like resolution, bit depth, colours, and so on. While these parameters are undoubtedly important, these are often dictated by the purpose of the process, to what goal will serve the digital surrogates. If the process of digitisation aims to replace the original, there are other requirements than digital copy for dissemination. If the digital image will only serve for consultation onsite, there are other requirements than for dissemination online. In my opinion, a wise approach should take into consideration a broader range of usages, on the principle "copy once, use many times". Of course, this approach should be moderated; for instance, I can hardly believe there is a ground to digitize pictures at 4800 dpi, assuming somebody, some time, will want to generate a poster. The frequency of such uses, the size of such files, the hardware and software needed to process such big files are aspects that should be considered.

No matter how careful the decisional process would be, the evolution of hardware and software will make our current digital copy a part of history. Imagine digital copies made in 1990s and the one that can be produced today – it is easy to identify a difference in quality, faithfulness and so on. And this trend is very likely

to continue. That means, in all aspects, we need to be aware the digital copies we create should be named, cared and preserved considering that another version may appear in the future. Some may discard the previous copies, others may consider them as evidence of the appearance of records at a certain moment in time.

Dissemination conditions are also part from a project of digitisation. It would be a pity that such wonderful images of our wonderful and unique documents not to be shared with the world, so almost any project has a component of publication online. Today there are plenty of free or cheap possibilities to publish/share online the outputs of a digitisation project. But here too there are some aspects of concern. One of them refers to the right of dissemination of information, either under the sensitivity of information (that can vary in time!), or to the various copyright issue. Copyright may set conditions both for the institution (to publish copies) and for the users (to reuse the information published). Sometimes, the presence of a watermark on the image, indicating the holder of the original record is considered as excessive, under the claim of "public property". On the other hand, the free circulation of images, without acknowledging the holder, can lead to a low awareness about the holding institution, with possible effects on policies and funding. The issue is not easy to solve, but it is certain that it needs to be addressed.

The metadata

What Facebook or Instagram teaches people today is that it suffices taking a picture and put it online; that is all the effort needed in digitizing and displaying. While many tend to assimilate the process with digitizing archives, I think it is a bit more complex than that. And one of the most difficult points is where "old" information (description of records) joins with "new" information – the digital image.

In traditional environment, retrieval of record is based on finding aids, which are organized and presented in specific ways. In general, the finding aids reflect the physical organization of records in the repositories; sometimes, they create intellectual structures that map the physical arrangement. The structure of finding aids differs from tradition to tradition, from detailed abstract for each archival unit or even record up to general presentation of whole series or even fonds/collections. In the former case, the user must browse the finding aid, page after page, mostly if there is no other archival structure reflected (the case of simple chronological listing). In the latter, the user must browse the series, record after record, in order to find the information of interest. In both cases, the organization and presentation of records reflect mostly archivists' usage and needs, and they are not necessarily relevant for external users. And while in paper it makes some sense, publishing the records online sets the retrieval to a new level and claims new requirements, because of the possibilities offered by the technology.

For anyone using the internet today, Google approach is the main expectation for retrieval. That brings for many archival users the same expectation

– just ask a question in a box, hit Enter and the archival system should reveal the whole of information pertaining to a certain topic or person or place. But unfortunately, this is rarely doable, first of all because there are very few cases where the records of the past are transformed as to be content searchable. And those cases mostly come from dedicated Archives, and not general Archives, with huge holdings, spread across centuries, with records in a variety of formats, types, metadata, and so on. This is not a matter of technology, but a matter of resources: I am not yet aware of any National Archives who may afford an infrastructure where visual search engines look after landscapes and persons in pictures and video recordings, audio search recognize voices in audio recordings and identify persons, textual search engines bring to the user the whole list of records where a name was identified and artificial intelligence searches on main topics and related topics. And I presume in this scenario researching in the archives will be a very boring job...

Until this case will come true, the retrieval of digitized records will still rely on the metadata associated with the digital surrogates. In most cases, these metadata are in fact the traditional finding aids, which were simply converted into digital metadata. In this case, of course, tradition of archival processing will play a huge role. Those tradition that encouraged strict control over information from records (e. g., practices influenced by Russian traditions) have detailed information down to the file or record level; such information delivered online will offer a great help for archival users. The countries where the archival processing favored descriptions for records aggregation of high level will need to rely more on browsing technique.

But traditional description of records implies some transformations in order to facilitate retrieval in automated systems. Both approaches mentioned above (browsing- or keyword-based retrieval) rely, in paper system, on the structure and context. In one case, structure of the fonds leads step by step from general to particular, narrowing the topics. For archives of a Mayor's office, for instance, **department of buildings** have a series about **building permits**, which, in a certain **year**, allows the identification of the file titled the **House no. 3**. In the other case, where the structure of archive was ignored and records are chronologically listed, the structure of the inventory may have relevance for retrieval. For instance, if we consider the same example above, there will be many files being related to building permits; the abstract may look like *Idem, House no 3*, since it is good enough for paper finding aids, because on one page it is easy to read the text above and understand the meaning. However, in automated retrieval system the meaning of both titles would be quite hidden. Querying for "building permit for House no. 3" will return no result, since the full meaning is dependent of the other descriptions ("building permits" return the series, not the file); querying for "house no 3" may be the best options, but with the assumed risk to have returned too many results. The point I liked to reveal is that simple transformation of finding aids may be too often not enough to respond to the needs

of retrieval in automated system. All along with records images, records descriptions need to be prepared for the new role and new functions. This adds a new layer of complexity the processes of digitization.

Closing lines

There is a big level of expectations about digitization of archives today. One may comment that it does not matter if your archival building is a ruin, or that you have kilometers of records unprocessed; if you are online with some records then you are in the trend. But, as we all know, a trend encompasses both best and worse practices.

Contrary to general belief, a good project of digitization is much more than getting the image of a record. It implies a lot of preparation work, in order to decide what to copy, how much to copy, for whom to copy. It implies a lot of anticipation about how that record image will be retrieved, where it will be stored, who will curate it, how the sustainability of the project will be accomplished. Metadata for the records digitized is also a challenging issue, because simple transformation of legacy finding aids in to digital ones is often not enough for a proper retrieval in automated systems.

Ignoring such facets may be a solution. But on long term, such approach would imply many efforts to patch the unanticipated situations and, sometimes, even to the resuming of the whole endeavor. For archivists, witnessing too often past mistakes of people, this will be an unwise approach, I believe...

Donare pesce e i suoi significati. Intorno al più antico documento slavo-romeno riguardante Chilia (1446)

Marco Cassioli

Keywords: *Fish; Caviar; Gift; Moldavia; Kilia; 15th Century*

“Per grazia di Dio, noi, il principe Stefano, signore della Moldavia, rendiamo noto, con questa nostra carta [di donazione], a tutti coloro che la vedranno o la udranno leggere, che abbiamo voluto di nostra propria iniziativa, per l'anima dei nostri santi predecessori e per la salute della nostra signora e dei nostri bambini, rafforzare, a gloria di Dio, il nostro monastero di Neamț, Ascensione di Cristo, e abbiamo dato a questo monastero, ogni anno, 2 misure (*maži*) di pesce di Chilia e, da parte della nostra principessa, tre cantari di caviale nero. Per questo, chiunque dei nostri boiari sarà comandante (*parkalab*) a Chilia e i loro funzionari (*urednici*), che là saranno, diano tutte le soprascritte cose a questo monastero di Neamț, quando verranno gli inviati (*poslani*) del monastero. E se qualcuno dei comandanti o dei funzionari non darà ciò, pagherà 30 rubli d'argento puro e, in aggiunta, vedrà anche il nostro castigo. E tutte le soprascritte cose siano un dono perpetuo (*urik*) da parte nostra a questo monastero, con tutti i proventi. E nessuno, in alcun luogo e per nessun motivo, fermi questi due carri, alla dogana come al guado, alle dogane già vendute come a quelle ancora da vendere, e in alcun luogo del nostro Paese. E chi fermerà o tratterrà questi carri con questa carta [di donazione], pagherà 20 sloti. E non sia altrimenti. E questa è la nostra fede e la fede dei nostri bambini e la fede di tutti i nostri boiari, grandi e piccoli. Scritto a Suceava nell'anno 6954 <1446>, il 19 di febbraio”.

Con queste parole Stefano II, principe di Moldavia, donava al celebre monastero di Neamț una certa quantità di pesce e di caviale proveniente da Chilia, nel Delta del Danubio. Il documento, scritto in slavone, è conservato presso gli Archivi Nazionali della Romania ed è edito, accompagnato da una traduzione romena, nella collezione *Documenta Romaniae Historica*¹. Esso

¹ Archivi Nazionali della Romania, Bucarest, Colecția Documente Selecționate Moldova, doc. 8; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, I: 1384-1448 (a cura di C. Cihodaru & I. Caproșu & L. Șimanschi), Bucarest 1975, doc. 262. Nel tradurre il documento in italiano si è fatto uso dei seguenti strumenti: Academia Română, Institutul de Lingvistică “Iorgu Iordan”, *Dicționarul explicativ al limbii române (DEX)*, ediția a II-a, Bucarest 1996; Emil Cernea & Emil Molcuș, *Istoria statului și dreptului românesc. Ediție revăzută și adăugită*, Bucarest 2006. I termini slavoni tra parentesi sono stati volti in caratteri latini seguendo la traslitterazione scientifica del cirillico (*International Scholarly System*). Il documento non dice chiaramente che anche il caviale provenisse da

rappresenta il più antico documento slavo-romeno riguardante la città portuale di Chilia, entrata a far parte della Moldavia nel periodo compreso tra gli anni Sessanta del XIV secolo – quando ebbe verosimilmente termine il dominio genovese sul luogo – e il 1446, anno al quale risale la carta di donazione oggetto di questo articolo². Tale carta costituisce una fonte di prima mano per ricostruire non solo la storia politico-amministrativa, ma anche la storia economica dello Stato moldavo, in quanto fornisce preziose informazioni sia sul governo della città e sui rapporti centro-periferia, sia sulla pesca e sul trasporto del pesce tra l'area danubiano-pontica e il resto del Paese. Integrata con analoghi documenti coevi, essa permette inoltre di approfondire il tema delle relazioni tra potere civile e potere religioso, nonché di avanzare ipotesi riguardo al significato simbolico del pesce nella Romania medievale.

Il contesto storico all'interno del quale avviene la redazione del documento è quello degli anni Quaranta del XV secolo, caratterizzati, per la Moldavia, da una forte instabilità interna, dalle interferenze dei vicini ungheresi, polacchi, valacchi e dalla crescente minaccia ottomana³. Il principe Stefano II (1433-1435, 1436-1447), appoggiato dalla Valacchia, governava il Paese dopo avere accecato e costretto all'esilio il fratello Iliaș, sostenuto dalla Polonia, con il quale si era conteso e poi diviso il potere negli anni precedenti. Il suo regno non sarebbe durato a lungo, in quanto, nel 1447, il nipote Romano, figlio di Iliaș, lo avrebbe ucciso con l'aiuto di alcuni boiari⁴.

Chilia, tuttavia lo lascia intendere, come ha rilevato Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, Bucarest 1964, I, p. 88.

² Șerban Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, "Revue roumaine d'histoire" 15 (1976), 3, p. 421-436, ripubblicato in Idem, *La Mer Noire, carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Bucarest 2006, p. 235-258; Virgil Ciociltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, "Revista de Istorie" 34 (1981), 11, p. 2091-2096; Marco Cassioli, *Une ville marchande aux bouches du Danube : Kilia, de la domination génoise à la conquête ottomane (XIVe-XVe siècle)*, "New Europe College Yearbook", 2014-2015, p. 87-123.

³ Fr. Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447-1448*, "Studii. Revistă de Istorie" 16 (1963), 5, p. 1049-1072; Șt. Ștefănescu, *I Principati romeni nel XIV e nel XV secolo*, in *Storia del popolo romeno* (a cura di Andrei Oțetea), Roma 1971 (edizione originale: *Istoria poporului român* (a cura di Andrei Oțetea), Bucarest 1970), p. 166-167; Veniamin Ciobanu, *Între Ungaria și Polonia: o politică de echilibru (1396-1444)*, "Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»" 28 (1991), p. 179-196; Leon Șimanschi, *Criza politică din Moldova dintre anii 1432 și 1457*, "Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»" 33 (1996), p. 23-34.

⁴ "Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei" - *Letopisețul lui Ștefan cel Mare* (a cura di G. Mihăilă), Bucarest 2006, parte II, paragrafi 4-9, p. 34, 43-44; Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei* (a cura di Dan Horia Mazilu), Bucarest 2009, p. 26-30. Per una cronologia precisa del regno di Stefano II: Marcel D. Popa & Horia C. Matei, *Mică enciclopedie de istorie universală*, Bucarest 1983, p. 317.

Sempre in bilico sul trono, non stupisce che Stefano cercasse il consenso e l'appoggio della Chiesa, anche attraverso donazioni a favore dei monasteri. Già nel 1440 aveva elargito al cenobio di Neamț due misure (*maži*) di pesce e due barili (*berbenicé*) di caviale all'anno, a testimonianza della fede sua e dei suoi boiari⁵. Nel 1442 aveva donato al monastero di Moldovița, per nutrimento dei monaci, due carri di pesce all'anno, nel giorno dell'Annunciazione, esentandoli dal pagamento della dogana⁶. Nel 1445 aveva regalato al cenobio di Moldovița la metà di due laghi situati a Covur, con la metà dei proventi della pesca; chi avesse osato prendere anche solo una piccola parte di quanto spettava ai monaci sarebbe stato maledetto e punito aspramente anche dal principe, si legge nel documento⁷. Sempre nel 1445 aveva esentato dalla dogana due carri del monastero di Humor ogniqualvolta avessero condotto pesce dal Danubio, dal Dnestr o da altri luoghi⁸. Accarezzando le istituzioni monastiche con questi doni, Stefano non si sarebbe guadagnato solo un tesoro in cielo, ma anche e soprattutto un indispensabile appoggio in terra⁹. Al contrario, nei riguardi della riottosa nobiltà la politica del principe era, immancabilmente, quella del bastone e della carota. Ecco allora che, dopo avere gratificato due dei suoi boiari assegnando loro il comando di Chilia, importante piazzaforte ai confini con l'Impero ottomano¹⁰, egli minacciava multe e castighi se non avessero ubbidito agli ordini, dando ai monaci quanto promesso. Alla periferia dello Stato, la tentazione di accaparrarsi una parte dei prodotti o dei

⁵ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, I cit., doc. 212.

⁶ *Ibidem*, doc. 223.

⁷ *Ibidem*, doc. 253.

⁸ *Ibidem*, doc. 258.

⁹ Cfr. Laure Verdon, *Don, échange, réciprocité. Des usages d'un paradigme juridique et anthropologique pour comprendre le lien social médiéval*, in *Le don et le contre-don. Usages et ambiguïtés d'un paradigme anthropologique aux époques médiévale et moderne* (a cura di Lucien Faggion & Laure Verdon), Aix-en-Provence 2010, p. 18; Eliana Magnani, *Enregistrer une donation. Acte diplomatique, vers et image dans la « chronique versifiée de Saint-Martin-des-Champs »*, in *Le don et le contre-don* cit., p. 24.

¹⁰ Nel 1477, in un messaggio trasmesso al doge di Venezia, il principe Stefano III sottolineava che le piazzeforti di Chilia e Cetatea Albă erano tutta la Moldavia e che la Moldavia, con quelle due piazzeforti, era un muro per l'Ungheria e per la Polonia; se egli fosse riuscito a mantenerle, i turchi avrebbero anche potuto essere cacciati dal Mar Nero: N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni* (a cura di Ruxandra Mihăilă), Bucarest 1999 (edizione originale: Vălenii de Munte 1931), *Scrisori de domni*, doc. VII; G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, in Idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Bucarest 1972, p. 176-182. Chilia e Cetatea Albă furono conquistate dai turchi nel 1484: Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, "Südost-Forschungen" 23 (1964), p. 36-90; Ileana Căzan, *Dușmani de temut – aliați de nădejde. Țările române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, Bucarest 2004, p. 105.

tributi spettanti al signore doveva essere, per i funzionari locali, piuttosto forte. Di certo, la fiducia di Stefano nei loro confronti era scarsa, come emerge anche dalla carta del 1446¹¹.

Nella Moldavia del Quattrocento, “la proprietà signorile era ancora sufficientemente solida. Sugli estesi domini del principe si trovavano numerose acque da dove si potevano ricavare grandi quantità di pesce”, scrive Vasile Neamțu. “Si sa, ad esempio, che Stefano II aveva, nel sud del Paese, molti laghi artificiali destinati alla piscicoltura”¹². A lui appartenevano anche i luoghi di pesca intorno a Chilia¹³, ricchi di storioni¹⁴. È lecito ritenere, dunque, che il dono riservato al monastero di Neamț fosse costituito, almeno in parte, dalle carni dei pesci più ricercati, oltre che dalle loro uova. Il trasporto, per i circa trecento chilometri che separano Chilia dal cenobio, sarebbe avvenuto su carri tirati da buoi. A guidare i carri sarebbero stati gli inviati del monastero ai quali si accenna nel documento¹⁵. Come scrive Iolanda Țighilui, nella Romania medievale il trasporto del pesce “si faceva con il carro tirato da 2, 4 o 6 buoi, con il carretto con i cavalli o, per quantità più piccole, a dorso di cavallo”¹⁶. Oltre a soddisfare la domanda interna, i prodotti ittici erano esportati nei Paesi vicini. La Moldavia, in particolare, “già dall’inizio del XV secolo mandava pesce, soprattutto storione, in Polonia, in primo luogo a Leopoli, in Ungheria e anche in Transilvania attraverso Bistrița o, verso Brașov, per la valle dell’Oituz”¹⁷. Il pesce che si esportava “era, in generale, salato poiché, altrimenti, si sarebbe alterato. Solo nella stagione fredda si poteva condurre pesce fresco, ma questo era in quantità molto più piccole di quello conservato tramite salatura o affumicatura”¹⁸. Tra le località moldave in cui i mercanti di Leopoli si recavano a comperare pesce vi era Chilia, come attesta il privilegio commerciale confermato loro da Stefano III nel

¹¹ I nomi dei boiari che comandavano la guarnigione di Chilia nel 1446 non sono noti. Cfr. I. Minea, *Primii pârclabi moldoveni din Chilia – O interpretare a cronicii lui Ureche*, “Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași”, 1923, 3, p. 187-188.

¹² V. Neamțu, *Exploatarea peștelui în Moldova în secolul al XV-lea*, “Studii și cercetări științifice”, Iași, Seria III (științe sociale), 6 (1955), 1-2, p. 30. Sulla costruzione di laghi artificiali (iazuri) in Valacchia e Moldavia: N. Stoicescu, *Construcții ruși de iazuri în secolul al XVII-lea în Țara Românească și Moldova*, “Studii și materiale de istorie medie” 3 (1959), p. 373-378.

¹³ Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe* (cu un studiu asupra Basarabiei de Gheorghe Buzatu, ediția I-a anastatică după lucrarea cu același titlu apărută la Institutul de Arte Grafice Carol Göbl din București în anul 1899), Bacău 2014, p. 93-94.

¹⁴ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 88-94.

¹⁵ Cfr. V. Neamțu, *op. cit.*, p. 45.

¹⁶ Iolanda Țighilui, *Economia domanială. Creșterea animalelor în Țările Române (secolele XIV-XVII)*, Târgoviște 2009, p. 77.

¹⁷ *Ibidem*, p. 83.

¹⁸ *Ibidem*, p. 82.

1460¹⁹. Nella città danubiana andavano ad approvvigionarsi anche i principali monasteri della Moldavia. Tra il 1470 e il 1472, Stefano III avrebbe esentato dal pagamento della dogana i monaci di Neamț, Pobrata (oggi Probota) e Voroneț che avessero caricato pesce a Chilia o in altri luoghi del Paese²⁰. I documenti riguardanti Neamț e Pobrata menzionano la dogana di Țuțora, vicino a Iași²¹. Questo riferimento aiuta a ricostruire l'itinerario che i carri compivano dal nord della Moldavia al basso Danubio e viceversa.

Donazioni e privilegi come quelli citati ricorrono con una certa frequenza nei documenti moldavi quattrocenteschi e, in misura minore, in quelli valacchi²². Se nel dispensare tali doni prevalevano, da parte dei principi, logiche di prestigio e calcoli politici, l'interesse delle istituzioni monastiche nei riguardi dei prodotti ittici era legato sia all'alimentazione sia al commercio. Oltre a consumare grandi quantità di pesce, i monaci dovevano realizzare notevoli guadagni dalla vendita delle eccedenze, ipotizza Vasile Neamțu²³. In Russia, similmente, "già nei secoli XI-XII le chiese possedevano numerosi luoghi di pesca da cui ricavano cibo per i monaci, in quanto il pesce era considerato pietanza quaresimale"²⁴. Come ha scritto Francis Conte, "al pari della raccolta del miele – e della correlata fabbricazione della cera – e del progressivo spostamento verso il Nord della coltivazione della vite per la produzione del vino da messa, l'avvento del

¹⁹ *Documentele lui Ștefan cel Mare* (a cura di Ioan Bogdan), Bucarest 1913, II, doc. CXXVIII; P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilieii, "Romanoslavica"* 3 (1958), p. 96; Ioan Petrică, *Relațiile politico-economice între Moldova și Polonia în a doua jumătate a sec. al XV-lea, "Romanoslavica"* 10 (1964), p. 344; P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială* (a cura di Ștefan S. Gorovei & Maria Magdalena Székely), Bucarest 1994, p. 87-89.

²⁰ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, II: 1449-1486* (a cura di Leon Șimanschi in collaborazione con Georgeta Ignat e Dumitru Agache), Bucarest 1976, docc. 164, 174, 181.

²¹ *Ibidem*, docc. 164, 174.

²² *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, I cit.*, docc. 26, 92, 212, 223, 253, 258, 262, 287; *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, II cit.*, docc. 6, 37, 41, 42, 57, 138, 164, 174, 181; *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, III: 1487-1504* (a cura di C. Cihodaru & I. Caproșu & N. Ciocan), Bucarest 1980, docc. 39, 78, 158; *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească, I: 1247-1500* (a cura di P. P. Panaitescu & Damaschin Mioc), Bucarest 1966, docc. 28, 106, 128, 131, 146.

²³ V. Neamțu, *op. cit.*, p. 35-37.

²⁴ *Ibidem*, p. 32. Sulla pesca nella Russia medievale: Robert E. F. Smith, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo*, VI: *La Russia*, in *Storia economica Cambridge, I: L'agricoltura e la società rurale nel Medioevo* (a cura di M. M. Postan, edizione italiana a cura di Valerio Castronovo), Torino 1976 (edizione originale: *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. I: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge 1966), p. 644-646.

cristianesimo e la nozione del digiuno non fecero che accelerare lo sviluppo della pesca nei paesi slavi”²⁵.

L'importanza del pesce per l'economia dell'Europa orientale fece sì che, con il passare del tempo, esso divenisse, insieme ad altri prodotti come il grano, il miele e le pelli, simbolo di abbondanza. Lo si ricava dalla più antica cronaca russa, la *Cronaca degli anni passati* (XI-XII secolo):

“Capitato un anno di cattivo raccolto in terra di Rostov, giunsero due maghi dalla città di Jaroslavl', che dicevano: “Noi sappiamo chi detiene l'abbondanza”. E andarono lungo la Volga; ogni qualvolta raggiungevano il camposanto di un villaggio, nominavano le donne più in vista, dicendo: “Tale detiene il grano, tale, invece, il miele, e la talaltra il pesce, quella, infine, le pelli”. E [gli abitanti] accompagnavano presso di loro le proprie sorelle e madri e mogli. Nell'allucinazione essi, dopo aver squartato loro la schiena, prelevavano da chi grano, da chi pesce oppure pelli, e molte donne in questo modo uccisero, impossessandosi dei loro beni”²⁶.

La presenza, in alcuni documenti medievali romeni, della cera e del miele, del sale e del vino accanto al pesce, induce a credere che anche in Valacchia e in Moldavia, come nella vicina Russia, i prodotti-cardine dell'economia fossero divenuti simbolo di abbondanza.

In Valacchia, ad esempio, il principe Mircea il Vecchio donava al monastero di Cozia tutti gli stagni sul Danubio, da Săpatul fino alla gola della Ialomița, con le relative entrate, in primo luogo la dogana del pesce e la dogana degli alveari (1404-1406)²⁷. Vladislav II esentava da ogni sorta di dazio i carretti del monastero di Cozia che avessero trasportato sale, botti di vino, pesce o altre merci; chi avesse fermato i carretti sarebbe morto in disgrazia, come un infedele (1451)²⁸. Radu il Bello confermava al monastero di Dealu la proprietà degli stagni di Camenița e Saltava, stabilendo che, all'interno dei loro confini, i monaci fossero liberi di riscuotere i tributi spettanti al principe, fra cui le decime sul pesce e sugli alveari (1474)²⁹.

In Moldavia, nel 1429 Alessandro il Buono donava al monastero di Neamț il lago Zagorna e l'apiario di Zagorna, vicino al Dnestr, con tutti i loro

²⁵ Francis Conte, *Gli Slavi. Le civiltà dell'Europa centrale e orientale*, Torino 1991 (edizione originale: *Les Slaves. Aux origines des civilisations d'Europe*, Paris 1986), p. 140.

²⁶ Nestore l'Annalista, *Cronaca degli anni passati (XI-XII secolo)* (introduzione, traduzione e commento di Alda Giambelluca Kossova), Cinisello Balsamo (Milano) 2005 (titolo originale: *Povest' vremennyh let*), p. 228 (a. 1071). Su questo passo della cronaca: F. Conte, *op. cit.*, p. 209.

²⁷ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, I cit., doc. 28.

²⁸ *Ibidem*, doc. 106.

²⁹ *Ibidem*, doc. 146.

proventi; i carri del monastero che fossero andati a prendervi pesce o miele sarebbero stati esentati dai dazi doganali³⁰. Nel 1453 Alessandro II confermava al monastero di Moldovița il privilegio di caricare ovunque, sul territorio dello Stato, tre carri con pesce, sale, mele «o altra merce che è cibo del santo monastero e della santa chiesa», esentandoli dal pagamento della dogana; allo stesso modo, i monaci non avrebbero pagato dazio per il trasporto del miele dai loro apiari. Chi tra i nobili, i doganieri o altri funzionari avesse fermato i carri o avesse preso anche solo una piccola parte del loro contenuto, sarebbe stato punito senza pietà³¹. Nel 1454 il principe Pietro confermava al cenobio di Moldovița il privilegio di caricare sul Danubio, sul Dneestr o in altri luoghi tre carri di pesce senza pagare dazio; i monaci sarebbero stati esentati dalla dogana anche quando, con quei carri, fossero andati a prendere il sale o avessero trasportato miele da Bohotin³². Nel 1456 Pietro confermava al monastero di Neamț la proprietà del lago Zagorna, stabilendo che, all'interno dei confini del lago, la decima sui prodotti delle api e il dazio sul pesce fossero riscossi dai funzionari del monastero e non dai funzionari del principe o dai boiari³³. Nel 1466 Stefano III donava al monastero di Pobrata dieci botti di vino all'anno, insieme a due misure (*maži*) di pesce, l'una di storione (*moriin*)³⁴ e l'altra di carpa (*koropin*), alla metà dell'imposta in cera di Târgu Frumos e alla decima sul miele versata dagli uomini di Botne; donava inoltre ai monaci il lago della gola del Bîc, l'apiario di David, sul Bîc, e un suo schiavo tartaro, Demetrio, con tutta la sua famiglia. In questo modo, egli intendeva testimoniare la fede sua, del suo amato figlio Alessandro e dei suoi boiari, venticinque dei quali sono elencati nel documento. Tra loro compaiono anche i nobili che, in quel periodo, comandavano la guarnigione di Chilia, Isaia e Bucium³⁵. All'interno di quella che è senza dubbio una delle carte di donazione più ricche e articolate della Romania medievale, il dono di prodotti legati all'alimentazione e al culto, quali il vino, il pesce, la cera e il miele, si accompagna al dono di luoghi e strutture da cui tali prodotti si possono ricavare, quali un lago e un apiario. Quanto al regalo di uno schiavo e della sua famiglia, esso era certamente volto ad accrescere la forza lavoro, e quindi la ricchezza, del monastero.

I prodotti che non venivano consumati nell'ambito della comunità monastica erano portati altrove per essere venduti, come il grano e il miele che i monaci di Pobrata trasportavano a Chilia³⁶. La considerevole distanza tra il

³⁰ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, I cit., doc. 92.

³¹ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, II cit., doc. 37.

³² *Ibidem*, doc. 41.

³³ *Ibidem*, doc. 57.

³⁴ Il termine *moriin* indica, per l'esattezza, il più grande e pregiato tra gli storioni (nome scientifico: *Huso huso*).

³⁵ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, II cit., doc. 138. Sui comandanti di Chilia nel 1466: I. Minea, *op. cit.*.

³⁶ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, II cit., doc. 174.

cenobio, nei dintorni della capitale Suceava, e la città danubiana fa pensare che tali alimenti fossero destinati non tanto agli abitanti di Chilia quanto all'esportazione, via fiume e poi via mare³⁷. Dopotutto, già nel periodo genovese numerosi mercanti, soprattutto greci e italiani, si recavano a Chilia per acquistarvi grano, cera, miele e schiavi (1360-1361)³⁸.

La carta di donazione del 1446, dunque, ci pone di fronte a una realtà più complessa di quella ravvisabile a una prima lettura. Nel donare al monastero di Neamț due misure di pesce e tre cantari di caviale, Stefano II non intendeva soltanto rafforzare un importante luogo di culto, a gloria di Dio e per la salvezza sua e della sua famiglia. Collettore di importanti risorse economiche tra cui il vino, la cera, il miele e, appunto, il pesce, il principe moldavo era anche, al pari dei suoi omologhi russi³⁹, una sorta di "custode dell'abbondanza". Come tale, egli elargiva una parte di questi prodotti alla Chiesa, in un'ottica di redistribuzione della ricchezza finalizzata all'accrescimento del proprio prestigio e del proprio potere. In questo contesto, la precisazione che il caviale nero è donato dalla principessa sembra assumere una valenza speciale. Offerte da una figura femminile, immagine di fertilità⁴⁰, le prelibate uova di storione paiono recare con sé l'augurio di un futuro prospero per il monastero. In ogni caso, è proprio il riferimento alla principessa quale dispensatrice del dono, insieme alla menzione di Chilia quale luogo di provenienza del pesce, a contraddistinguere la carta del 1446 nel panorama documentario romeno.

³⁷ Cfr. Radu Manolescu, *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII-XV*, "Revista Istorică" 1 (1990), 6, p. 555.

³⁸ Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe - début du XIVe siècle)*, Roma 1978, p. 143-150; Dennis Deletant, *Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century*, "The Slavonic and East European Review" 62 (1984), 4, p. 511-530; R. Manolescu, *op. cit.*, p. 545-570; M. Cassioli, *op. cit.*, p. 99-100.

³⁹ Nel XII secolo, la cantina di un principe russo poteva ospitare anche ottanta tonnellate di miele (R. E. F. Smith, *op. cit.*, p. 645).

⁴⁰ Cfr. F. Conte, *op. cit.*, p. 209.

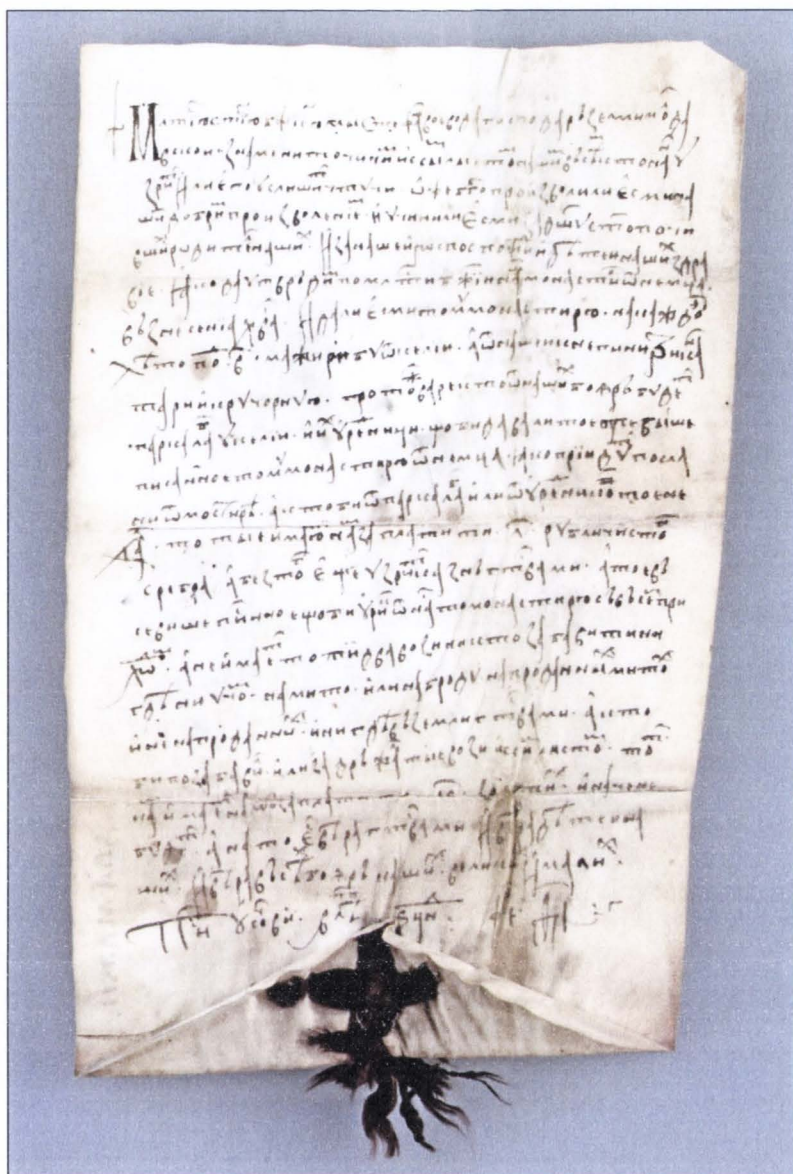

Fig. 1. Archivi Nazionali della Romania, Bucarest, Colecția Documente Selecționate Moldova, doc. 8: Suceava, 19 febbraio 6954 <1446>, Stefano II, principe di Moldavia, dona al monastero di Neamț due misure di pesce di Chilia e tre cantari di caviale nero (foto Archivi Nazionali della Romania, 2015).

Fig. 2. Luoghi di destinazione del pesce di Chilia secondo i documenti moldavi del XV secolo (la carta originale è tratta dal sito https://d-maps.com/carte.php?num_car=2236).

Gifts of Fish and Their Connotations. The Oldest Slavic-Romanian Document Mentioning Kilia (1446)
(abstract)

On February 19, 1446, Stephen II, Prince of Moldavia, gave the monastery of Neamț two measures of fish and three cantars of caviar from Kilia, an important harbor town in the Danube Delta, on the border with the Ottoman Empire. Conserved in the National Archives of Romania, this document is a primary source for reconstructing both the political-administrative and the economic history of 15th-century Moldavia. It provides essential information on the town's government, on core-periphery dynamics, as well as on fishing and fish transport from the Lower Danube to the rest of the country. Integrated with similar, contemporary documents, it facilitates the analysis of relations between civil and religious power and the formulation of hypotheses regarding the symbolic meaning of fish in medieval Romania.

.

Some Considerations regarding Manuscripts It. VII, 1274-1275 at Marciana National Library, ascribed to Gasparo Zancaruolo

Șerban V. Marin

Keywords: *Medieval Chronicles; Medieval Manuscripts; Codicology; Venetian Historical Writing; 15th Century Venice; Marciana National Library*

It was in 1967¹ when an exchange of manuscripts took place between Marciana National Library in Venice and Braidense National Library in Milan. According to it, the manuscript that had previously been inventoried as It. VII, 1274-1275 at Marciana, representing an 18th century copy of the former codices It. VII, 49-50, which in the meantime became Braidense AG X 15-16, was released to the Milanese library; in exchange the 15th century original was returned to Marciana². The librarians at Marciana did not operate the changings in the catalogues, so that nowadays what is in the inventories It. VII, 1274-1275 is exactly the original of the chronicle dated in the 16th century. As another result of this exchange, what the scholars have regarded around five decades ago as It. VII, 49-50 or Braidense AG X 15-16 is today in the inventory It. VII, 1274-1275. The using paper notes: “*Cronaca Veneta ... Zancaruolo. 2 volume*”, while the Marcian catalogue “It. VII.”, beside the title of “*Cronaca Veneta supposta di Gasparo Zancaruolo, dall’origine della Città fino al 1446*”, with reference to It. VII, 49-50, one could find the information that it had been “*Ceduta alla Biblioteca Nazionale Braidense di Milano (in 1967)*” and its provenience is from Girolamo Contarini.

¹ Giulio Zorzanello, *La cronaca veneziana trascritta da Gasparo Zancaruolo (codice Marciano It. VII. 2570, già Phillipps 5215)*, “Archivio Veneto”, 5th series, 114 (1980), p. 37-66 (37); Carlo Campana, *Cronache di Venezia in volgare della Biblioteca Nazionale Marciana. Catalogo*, Padua 2001, p. 33, 123. In 1965, when gathering materials for his *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Florence 1969, Antonio Carile mentioned that the two volumes were already in the repository of Marciana, coming from Braidense on June 27, 1961, see *Ibidem*, p. 79 note 1, a detail that comes into contradiction of dating with the information delivered by G. Zorzanello.

² Lia Sbriziolo, *La cronaca Zancaruola: dall’esilio dalla Biblioteca Marciana al suo ritorno (1805-1969)*, “Atti del Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 128 (1969-1970), p. 617-629 (618 note 5); Susy Marcon, in Elisabetta Barile *et alii*, *Catalogo*, in *Grado, Venezia, i Gradenigo* (ed. by Marino Zorzi & Susy Marcon), [Venice] 2001, p. 351; C. Campana, *op. cit.*, p. 33, 123.

As for the catalogue delivered by Carlo Campana, it is about “*Cronaca di Venezia sino all'anno 1446, già attribuita a Gasparo Zancaruolo*”³.

Previously, the manuscript had followed a rather sinuous route. In the 16th century, the codex was probably in the library of the d'Este family in Ferrara⁴. When informing about this, Giulio Zorzanello refers to a quotation from G. B. Pigna, saying: “*il quale accordo [n. n. the one in 1412 between the Pope and the King of Naples] noi habbiamo cavato da una Cronica della città di Vinetia, che continua insino all'anno Mille quattrocento quarantasei; et è con altri simili libri nell'Archivio di questi Principi.*”, considering that the author of the history of the d'Este house would have referred to our codex⁵. Afterwards, it belonged first to senator Jacopo Soranzo⁶, under the number 39⁷. When the owner passed away in 1761 and his valuable library was dispersed⁸, the codex passed to the impressive collection of Amedeo Svajer⁹, under the number 636¹⁰, and only later it reached Marciana, that is in 1791¹¹ or, according to other scholars, in 1794¹², after its owner's death in 1789¹³. Once at Marciana, the manuscript, which had been a single one by then, was separated in two volumes, receiving the inventories of It.

³ *Ibidem*, p. 33.

⁴ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1, 55 note 45.

⁵ Gio. Battista Pigna, *Historia de Principi di Este*, Ferrara 1570, p. 419 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 55 note 45; see also S. Marcon, *op. cit.*, p. 353 (but just as a possibility).

⁶ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1, 55, 59; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

⁷ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 59; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

⁸ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 55-56.

⁹ R[inaldo] F[ilin], *Saggio del catalogo dei codici di Emmanuele A. Cicogna*, “Archivio Veneto”, 4 (1872), 1, p. 59-132, 337-398 (367, 368); J[acopo] Filiassi, *Saggio sopra i Veneti primi*, II, Venice 1781, p. 192 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 59 note 59; J[acopo] Morelli, *Monumenti veneziani di varia letteratura*, Venice 1796, p. 2-4 apud Maria Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfin*, “Atti del [Reale] Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 101 (1941-1942), 2, p. 515-546 (539 and note 2) and apud L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617; Enrico Simonsfeld, *La Cronaca Altinate* (transl. by C. S. Rosada), “Archivio Veneto”, 18 (1879), 2, p. 235-273 (236); Aug[uste] Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire*, “Revue des questions historiques” 34 (1883), p. 199-224 (208); L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618, 622; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 57, 58 and note 56, 60; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

¹⁰ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 622; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1, 59.

¹¹ R. Fulin, *op. cit.*, p. 367; H. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208.

¹² L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 622; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1, 57 (however, when quoting from R. Fulin at p. 60, the scholar notes year 1791, not noticing the difference); S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

¹³ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 622; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 58.

VII, 49 and It. VII, 50¹⁴. In 1805, it was taken to Austria¹⁵, being borrowed by the librarian Jacopo Morelli to the Austrian agent Fr. S. Gassler¹⁶, archivist at the secret library of the court of Vienna and resident in Venice¹⁷, “*per uso di ufficio e per ricerche*”¹⁸. In the end, the Austrian agent left “*senza rimettermi dieci codici*”¹⁹, as Morelli concluded, among which our codex was included²⁰. Thereafter, it was regarded as being lost²¹ and rediscovered only in 1868 by Rinaldo Fulin and noted in 1873 by G. Sacchi²², but not on the Austrian territory, but at Braidense Library in Milan²³, inventoried as AG X 15-16. It was there where

¹⁴ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1.

¹⁵ R. Fulin, *op. cit.*, p. 367; B[artolomeo] Cecchetti, *Gli archivi della Repubblica Veneta dal secolo XIII al XIX*, Venice 1865, p. 35-37; E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, excerpt from “*Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, publiés par l'École Française de Rome*”, 1954, p. 241-292 (279); L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 622; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37, 60; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351; C. Campana, *op. cit.*, p. 33.

¹⁶ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 279; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 622; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

¹⁷ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 622.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Apud Ibidem*, p. 623.

²⁰ For the ‘cultural robberies’ of the Austrians, see also *Ibidem*, p. 622 note 21, but first and foremost Victor Céréssole, *La vérité sur les dépredations autrichiennes à Venise*, 2nd edition, Venice 1867, especially p. 53, for the ten manuscripts that remained in Vienna.

²¹ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208. Among the ten codices, seven have still been restituted in 1868, according to R. Fulin, *op. cit.*, p. 368 note 1.

²² G[iuseppe] Sacchi, *Notizie intorno alla Biblioteca Nazionale di Milano*, no place, 1873, p. 19-20 *apud* G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60.

²³ J. Morelli, *op. cit.*, p. 3 *apud* L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617; E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208, 218; Francesco Carta, *Codici, corali e libri a stampa miniati della Biblioteca Nazionale di Milano. Catalogo descrittivo*, Rome 1891, p. 114-119 *apud* G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62; E[zio] Levi, *I maestri di Francesco Novello da Carrara*, “*Atti del Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*” 67 (1907-1908), 2, p. 385-407 [edited again in *Poesia di popolo e poesia di corte nel Trecento*, Livorno 1915] (404-407) *apud* A. Carile, *op. cit.*, p. 85 note 6; R[oberto] Cessi, *Alcune osservazioni critiche sulle Cronache Carraresi prima e seconda del secolo XIV*, “*Archivio muratoriano*” 1 (1909), p. 339-352 (344) *apud* A. Carile, *op. cit.*, p. 86 and note 2; M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 279; Idem, *La Romanie vénitienne au moyen age. Le développement de l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959, p. 17; V[ittorio] Lazzarini, *Marino Faliero. Avanti il Dogado – La Congiura*, Florence 1963 [1897], p. 104 note 2; A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romanie*, “*Studi Veneziani*” 7 (1965), p. 125-305 (203); Idem, *La cronachistica veneziana* *cit.*, p. 79-81, 88; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617-618; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo*, in *In Memoria di Sofia Antoniadis*, Venice 1974, p. 58-64 (59); G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37-38, 53 note 41, 60, 62; Dorit

it was consulted by H. Simonsfeld, M. Zannoni, Fr. Thiriet and the subsequent scholars. G. Zorzanello and S. Marcon consider that it had been sent to Milan in 1809²⁴, but there is no evidence to prove that. As a fact, A. Carile considers that the manuscript would have been transferred to Milan since 1805²⁵, thus neglecting the codex's staying in Vienna. At a certain moment, Maria Zannoni noted that, while she was writing her study dealing with the chronicle of Zorzi Dolfín (that is, in 1941-1942), our manuscript would have been transferred from Braidense to the Museum of Sforzesco Castle²⁶; however, the scholars that would deal with it afterwards continued to locate it at Braidense.

Consequent to the analysis that I personally made upon the codex, it results that the numbering of pages is due to the copyist and uses the Roman figures²⁷. The codex begins with a statement provided by the author, having the following incipit: "*Essendo Dato da la natura ali homini de voler Intender desiderar et saper cose diuerse noue et degne de memoria no Immittando tal disposition con el un picol et debel inzegno Inssidando molto et longo tempo dando opera a voler Intender la nobilita dela dignissima Cita de Venezia [...]*" (p. i a)²⁸. A. Carile adds in front of this text an invocation formula, "*Iesu Maria*"²⁹, which I must confess that I have not detected. The text continues with the devastations inflicted by Attila in northern Italy (p. i b-ii a). The presentation of the Venetian noble families follows (p. iib-iii b), along with a list of their coats-of-arms, nicely adorned and disposed in alphabetic order (p. iii a-lvi b, lvii b-lviii a)³⁰, interrupted by a blank page (p. lvii a). The world chronicle, inserted in many other Venetian manuscripts, begins at p. lxi a, and is entitled "*Capitolo primo de la Chronica de la nobel Cita de Venexia e de la sua prouincia e destretto*"³¹. It has the following incipit: "*In questo tractado sie la Cronicha dela Magnifica et nobel Citade de uenexia e de tuto el suo destretto la qual cita de e stada hedificada da ueri e boni christiani [...]*"³² and refers to the mission of St Mark, as disciple of St Peter. This fragment

Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, "Archivio Veneto", 5th series, 150 (1998), p. 5-57 (36 note 106); S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

²⁴ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

²⁵ A. Carile, *op. cit.*, p. 79 note 1.

²⁶ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538.

²⁷ See also *Ibidem*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 280.

²⁸ See also A. Carile, *op. cit.*, p. 79-80.

²⁹ *Ibidem*, p. 79.

³⁰ See also E. Simonsfeld, *Appendice agli studi sulla Cronaca Altinate*, "Archivio Veneto" 24 (1882), 1, p. 111-131 (111); M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; A. Carile, *op. cit.*, p. 80.

³¹ See also E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 111; M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; A. Carile, *op. cit.*, p. 80; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 53 note 41.

³² See also A. Carile, *op. cit.*, p. 80; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 53 note 41, both of them combining the title and the incipit.

of the chronicle is accompanied by a statue of the saint³³. The episode of St Mark's mission in Aquilea, along with other details of ecclesiastic history, continues by p. lxxv a and is completed by a list of the patriarchs of Aquilea and Grado (p. lxxv b). A page inserted in the text, presenting a double miniature: a holy warrior (probably, St Theodore) and the Marcian lion, as apotropaic symbols of the city of Venice (p. lxxvi a)³⁴ makes the passage to the legend of Attila, the Trojan legend, the episode of the foundations in the region of Veneto, the presentation of the Pagan kings subsequent to Attila and the Roman-German emperors, the ecumenical synods, and so on³⁵ (p. lxxvi b-cix b³⁶). The local chronicle of Venice is introduced by the formula saying "*Questo Tractado et Istorie de Pontifici Pappa et Imperadori schritti dauanti sono posti in questa Chronicha Venitiana solamente per deschiatar i fatti ele prodeze fatte per Venitianj de tempo in tempo come in esse appar. Ma da po inanci hauemo a tractar e ritornar sopra li fatti de Venitianj et seguitar el nostro primo proposito per dechiaration delo acressimento de nobel caxade e dela creation dei suo doxi et primari. E del suo Celeste Gouerno e bon portamento per lo qual essi hann acressiuto el suo stado Venitiano. Come fin in di dozi se comprende [...]*" (p. cx a). The first volume (It. VII, 1274) comes to an end when narrating the last days of the dogeship of Francesco Dandolo (1329-1339) (p. cclxxxi a)³⁷, and has the following excipit: "*I qual promessero per vinculo di sacramenti eser sempre fidelissimi a la dita cita.*"³⁸.

A. Carile does not mention the passage from one volume to the other. I note that the second volume of the chronicle, as it is nowadays in manuscript It. VII, 1275, has the same handwriting as the first one and continues the numbering of pages. The same conclusion was drawn by the description of Maria Zannoni, who considered 282 as the first page, and regarded as incipit of this volume the text saying "*Et nota che tanto quanto duro la dicta guerra ...*"³⁹. However, my conclusion is that this volume begins when narrating the dogeship of Giovanni Dolfín (1356-1361), and the first page is cccxiii b, concluding that it is about a caesura between the two volumes, between pages cclxxxi a and cccxiii b, respectively between years 1339 and 1356. It could result that this caesura did not exist when M. Zannoni consulted it, therefore before the transfer in 1967 of the two codices at Marciana. The information provided by Maria Zannoni was retaken by Fr. Thiriet, who did not consult the codex directly⁴⁰. This second volume

³³ A. Carile, *op. cit.*, p. 80.

³⁴ See also *Ibidem*.

³⁵ See also *Ibidem*, p. 80-81.

³⁶ To p. ci b, cf. *Ibidem*, p. 81.

³⁷ See also M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 279.

³⁸ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280.

comes to an end at p. cccclxxxviii b¹¹, its excipit referring to events on December 26, 1446, during the dogeship of Francesco Foscari (1423-1457), referring to the relationship with the Duchy of Milan, with the phrase saying: “*Non so quanto a questo li ueran fato*.”⁴² Maria Zannoni tended to suppose the existence of some other pages⁴³; although credible, it is just a simple hypothesis.

As a feature for the whole chronicle, I note the extremely elaborate handwriting, accompanied by coloured drawings and other decorative elements on the margin of the text⁴⁴ and the highlighting of the titles by using the red ink⁴⁵, thus resulting a very neat ensemble. The book link from Marciana is dated in the 18th century⁴⁶ and it represents the Marcian lion⁴⁷, while on the back of the both volumes an inscription says: “*Cronaca veneta fino al 1446*”⁴⁸. As for the numerous thumbnails, the pattern of miniaturist Plinio of London, from the period when he stayed in Venice, is noted⁴⁹. The excessive number of lists (magistracies, financial data, troops and *condottieri*, ambassadors, dogal electors, etc.) attracted attention of Dorit Raines, who analysed them in detail⁵⁰.

One should also note the appearance, at a certain moment, of the comparative references with the chronicle of Andrea Dandolo⁵¹.

⁴¹ See also M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280; A. Carile, *op. cit.*, p. 81; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 2; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 nota 1. As for J. Filiassi, *op. cit.*, II, p. 192 apud E. Simonsfeld, *La Cronaca Altinate* cit., p. 236 note 1 (relying on a presentation delivered by R. Fulin) and apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 59 note 59, he considered it as counting 600 pages.

⁴² M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; A. Carile, *op. cit.*, p. 81.

⁴³ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2.

⁴⁴ See also F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280; A. Carile, *op. cit.*, p. 79, 88; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 2; D. Raines, *op. cit.*, p. 39; Marino Zorzi, *Introduzione alla mostra, in Grado, Venezia, i Gradenigo* cit., p. 11-24 (20).

⁴⁵ See also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 2; D. Raines, *op. cit.*, p. 39.

⁴⁶ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 2; D. Raines, *op. cit.*, p. 36 note 106.

⁴⁷ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 2. For technical data, see also S. Marcon, *op. cit.*, p. 351-354.

⁴⁸ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 2.

⁴⁹ Lilian Armstrong, *Renaissance Miniature Painters & Classical Imagery: The Master of the Putti and his Venetian Workshop*, London 1981 and Idem, *The Hand-illumination of Printed Books in Italy 1465-1515*, in *The Painted Page. Italian Renaissance Book Illumination 1450-1550* (catalogue ed. by Jonathan J. G. Alexander), Munich-New York 1994, p. 182-192 apud S. Marcon, *op. cit.*, p. 353.

⁵⁰ D. Raines, *op. cit.*, p. 36, 44-47.

⁵¹ *Andreae Danduli Ducis Veneticorum Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d. C.*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1923, p. 5-327. For this chronicle, see Șerban Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and His Chronicles*, “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica” 12-13 (2010-2011), p. 41-122.

In his description, A. Carile (followed later by D. Raines) also notes the the composite feature of the writing, resulted from the presence of both a quasi-Gothic handwriting, thus proving a remarkable age of the codex, and a humanistic one⁵². The presence of the thumbnails, the coats-of-arms etc. makes it one of the most luxurious Venetian manuscripts, completing thus “*il quadro degli interessi e delle curiosità cui doveva soddisfare una cronaca veneziana del XV-XVI secolo*”⁵³.

A long time ago, E. Cicogna had referred to a copy of the “Zancaruola chronicle” owned by Domenico Angeloni Barbiani, municipal counsellor⁵⁴, but it is not clear if the scholar had had in mind one of the manuscripts that are now inventoried as It. VII, 1274-1275; as a matter of fact, Cicogna himself had noted between brackets that Angeloni’s manuscript is not common to the others⁵⁵; therefore, my viewpoint is that, in this case, it should be about another chronicle.

The 18th century copy (the former It. VII, 1274-1275, before 1967)

It is about two volumes of the same chronicle⁵⁶, representing faithful copies operated in the 18th century⁵⁷ (not the 16th, as A. Prost considered⁵⁸) upon codices It. VII, 49-50. The perfection of this faithfulness was noted especially by both H. Simonsfeld and M. Zannoni⁵⁹. The dating is according to catalogue “Ital.

⁵² A. Carile, *op. cit.*, p. 79; D. Raines, *op. cit.*, p. 36 note 106. For the iconography of the codex, see also F. Carta, *op. cit.*, p. 114-119 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 70 note 4.

⁵³ A. Carile, *op. cit.*, p. 88 note 2.

⁵⁴ R. Fulin, *op. cit.*, p. 78.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; C[arlo] Castellani, *I manoscritti Veneti contenuti nella collezione Philipps in Cheltenham (contea di Gloucester)*, “Archivio Veneto” 37 (1889), p. 199-248 (219); F. Carta, *op. cit.*, p. 114-119 apud V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104 note 2; Ernst Gerland, *Geschichte des Lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, 1: *Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204-1216*, Homburg 1905, p. 6 note 2; M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280; Idem, *Una proposta di lega antiturca tra Venezia, Genova e Bisanzio nel 1363*, “Archivio Storico Italiano” 113 (1955), p. 321-334 (325 note 11); Idem, *La Romanie vénitienne* cit., p. 17; V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104 note 2; Pietro Zorzanella, *Catalogo dei manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia. Mss. Italiani – Classe VII (nn. 1002-1600)* (ed. by Giulio Zorzanella), Florence 1967, p. 64 apud G. Zorzanella, *op. cit.*, p. 60 note 62; A. Carile, *op. cit.*, p. 79 note 1; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 60 note 9; G. Zorzanella, *op. cit.*, p. 60 and note 62, 63; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

⁵⁷ R. Fulin, *op. cit.*, p. 369; C. Castellani, *op. cit.*, p. 219; F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 280; Idem, *La Romanie vénitienne* cit., p. 17; V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104 note 2; A. Carile, *op. cit.*, p. 79 note 1; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 60 nota 9; G. Zorzanella, *op. cit.*, p. 60; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

⁵⁸ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208.

⁵⁹ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538.

VII.” at Marciana for It. VII, 1274-1275, which ascribes the following title: “*Cronaca Veneta supposta di Gasparo Zancarnolo, dall’origine della Città fino al 1446.*” and makes reference to It. VII, 49-50, while catalogue “Soggetti Veneti” only mentions “sino al 1446”. It is about a codex originated in Contarini family’s collection⁶⁰, more precisely in Girolamo Contarini’s⁶¹, which reached Marciana in 1843⁶², from where it was released in 1967 to Braidense library, in exchange for the original⁶³.

According to the research enterprised independently by Maria Zannoni and Freddy Thiriet, the two codices number 695 pages⁶⁴. The first volume covers pages 1-337⁶⁵ and delivers the following incipit: “*Capitolo primo dela Chronica.*” (p. 38)⁶⁶, referring to the journey of St Mark to Aquilea⁶⁷, being preceded by the Trojan legend⁶⁸, a long list of the Venetian noble families⁶⁹ (disposed alphabetically, p. 2-37v)⁷⁰, a list of the doges and the main events occurred under the first doges⁷¹. This first volume ends as follows: “[...] *fo sepelido nela giesia de San Marcho nel tempo [sic!=tempio] deli Innocenti.*”⁷², while the second volume (pages 338-695)⁷³ continues the narration as follows: “*Marin Falier Cavalier e Conte de Valdemarin mentre che ...*”⁷⁴ and comes to an end saying: “*Non so quanto a questo li ueran fatto.*”⁷⁵, referring to the date of December 26, 1446⁷⁶. Ongoing, the main facts and the titles are emphasized by red colour⁷⁷.

Other copies

⁶⁰ R. Fulin, *op. cit.*, p. 369; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; E. Gerland, *op. cit.*, p. 6 note 2; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60, 63.

⁶¹ *Ibidem*, p. 60.

⁶² *Ibidem*. Probably due to a typo, Fulin notes 1483 as the year when Marciana came into its possession, see R. Fulin, *op. cit.*, p. 369.

⁶³ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60 note 62. See also catalogue “It. VII.”.

⁶⁴ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 280.

⁶⁵ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280.

⁶⁶ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280.

⁷⁴ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280.

⁷⁷ *Ibidem*.

Belonging to the 16th century⁷⁸, more precisely to 1579⁷⁹, another copy is detected in Em. A. Cicogna's collection, having number 2675; nowadays, it is preserved at Correr Civic Museum, inventory 2815⁸⁰. This codex includes only the first part⁸¹, more exactly before year 1354⁸², and has the following excipit: "*Fu sepelido [Doge Andrea Dandolo, emphasis mine] nella chiesa di s. Marco nel tempio dell'Innocenti (cioè nella cappella del Battisterio). Seguita dietro a questo in libro B ove comincia: Marin Falier cavalier e conte de Valdemarin*"⁸³. As a continuation of this first part, this B book was not seen by Cicogna among the codices of Agostino Correr, from whom he had bought it in 1844, as he confessed⁸⁴. According to the information delivered by Cicogna about the content of this codex⁸⁵, one could indeed conclude about the similarities with our codex, and its owner recognizes that it is substantially about a copy of the so-called "Zancaruola" chronicle⁸⁶.

On his turn, A. Carile brought another manuscript into attention: from Vatican Apostolic Library, inventoried as Barb. Lat. 4959⁸⁷, which G. Zorzanello places also in the 16th century⁸⁸. Its narration stops when dealing with year 1275⁸⁹.

I am not able to conclude whether these two copies from Correr and Vatican respectively do include the one and the same text as It. VII, 49-50, since A. Carile only integrates them in the same group of chronicles, that is review I of C family⁹⁰.

As for H. Baron, in a first instance he considered that our work has been preserved in only one manuscript of the 16th century⁹¹ (referring thus to It. VII, 49-

⁷⁸ R. Fulin, *op. cit.*, p. 367; E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 216.

⁷⁹ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 40. As for A. Carile, *Partitio terrarum cit.*, p. 203, it would dated it at the beginning of the 16th century.

⁸⁰ R. Fulin, *op. cit.*, p. 367; E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; A. Carile, *op. cit.*, p. 203; Idem, *La cronachistica veneziana cit.*, p. 82, 85; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 40, 60.

⁸¹ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236.

⁸² R. Fulin, *op. cit.*, p. 367; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208, 216; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 40.

⁸³ R. Fulin, *op. cit.*, p. 367.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ A. Carile, *op. cit.*, p. 83-84.

⁸⁸ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 40.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ A. Carile, *op. cit.*, p. 79-84 (for the two possible copies, p. 82-84).

⁹¹ Hans Baron, *A forgotten Chronicle of early Fifteenth-Century Venice. The copy in Newberry Manuscript F 87.1*, 2nd edition, in idem, *From Petrarch to Leonardo Bruni. Studies in Humanistic and Political Literature*, Chicago-London 1968, p. 177 note 10.

50), but later he used the plural when indicating that it is known from the 16th century manuscripts⁹².

Paternity:

Closer to our days, G. Zorzanello justly demonstrated that M. Foscarini had referred to what is now codex It. VII, 2570⁹³ when he had mentioned in 1752 a chronicle “*o composta, o solo trascritta*” by Gasparo Zancaruolo⁹⁴ and that the same Foscarini had committed a confusion when considering that the work in possession of d’Este house and quoted by de G. B. Pigna was the one and the same with the one taken by him into account, that is with It. VII, 2570⁹⁵. It was because the text of the agreement between the Pope and the King of Naples is exactly with what one could read at p. 471b in It. VII, 49-50, while the codex of copyist Zancaruolo (that is, It. VII, 2570) neglects some articles of the agreement⁹⁶. Actually, it seems that Foscarini had strictly relied on the terminal year of the chronicles that Pigna had referred to, which had the following reference: “*il quale accordo noi habbiamo cavato da una Cronica della città di Vinetia, che continua insino all’anno Mille quattrocento quarantasei: et è con altri simili libri nell’Archivio di questi Principi.*”⁹⁷ On the other hand, it does not result from here any certitude that Pigna would have referred to our chronicle (It. VII, 49-50), since the only similar details are the excipit in 1446 and the presentation *in extenso* of the Papal-Napolitan agreement. The same elements are detected in other codices, such as It. VII, 47⁹⁸, It. VII, 48⁹⁹, It. VII, 2570. Henceforth, since Zorzanello had this argument as basis for the probability that this codex be at a certain moment in

⁹² *Ibidem*, p. 188 nota 42.

⁹³ See Gasparo Zancaruol, *Cronaca di Venezia fino al 1446*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana [hereafter, BNM], manuscript It. VII, 2570 [= 12462]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 163-164. For this manuscript, see Ș. Marin, *Crusades as Viewed from Venice. The Case of the Chronicle Transcribed by Gasparo Zancaruolo*, “*Studii și Materiale de Istorie Medic*” 33 (2015), p. 187-207.

⁹⁴ Marco Foscarini, *Della Letteratura Veneziana ed altri scritti intorno ad essa* (introd. by Ugo Stefanutti), [Bologna], [1976] [reprinted of ed. Venice 1854] [1st ed.: 1752], p. 164.

⁹⁵ G. B. Pigna, *loc. cit.*, p. 419; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 164.

⁹⁶ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 55 note 45.

⁹⁷ G. B. Pigna, *loc. cit.*, p. 419.

⁹⁸ See Anon., *Cronaca Veneziana dall’origine della Città fino all’anno 1446*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 47 [= 8139]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 31-32.

⁹⁹ See Anon., *Cronaca Veneta dall’origine della Città fino al 1446*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 48 [= 7143]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 32. See also Ș. Marin, *The Crusading Elements in Venice. Fragments from the Chronicle transcribed by Bernardino Cavalli – Manuscript It. VII. 48 (7143) at Marciana National Library*, “*Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*” 14-15 (2012-2013), p. 85-100.

the library of d'Este house, the conclusion for the 'halt' of the codex in that place does not seem so probable, but only hypothetical.

Anyhow, the testimony of Foscarini is regarded by G. Zorzanello as inaccurate¹⁰⁰. As a matter of fact, Zorzanello considers that Foscarini had not consult directly codex It. VII, 2570, but had relied upon a description of it when belonging to Soranzo collection¹⁰¹. It is about a description delivered by Francesco Melchiori, librarian of Soranzo house, who noted: "*Cronaca di Venezia dalla sua prima origine fino al 1446 descritta da s. Gasparo Zancariol*"¹⁰². It inserted a shortened version of the note that introduced Zancaruolo as copyist¹⁰³.

The truth is that Foscarini should not be completely 'blamed' for the confusion between two codices that has only the terminal year in common, for the simple reason that, before ascribing the text to Zancaruolo, he had included it in the group of anonymous chronicles. The phrase in its entirety used by Foscarini was: "*Quindi ripigliando la serie delle cronache anonime [emphasis mine] pertinenti all'età stessa, ne vedemmo una o composta, o solo trascritta da Gasparo Zancaruolo, nostro cittadino: [...]*"¹⁰⁴, and the detail at the beginning seems to have been ignored by Zorzanello.

Anyway, the expression used by M. Foscarini¹⁰⁵ led to the influence over the following scholars, by the confusion between our codex and It. VII, 2570, and the name of Zancaruolo was transferred forcibly over our codex, although initially as rejecting this ascription. A position of rejecting was adopted by Jacopo Filiasi, who clearly underlined: "*Questa Cronaca [...] non fu nota al Foscarini, per quanto io credo, e non è la Zancarola da questo nominata. Arriva al 1446 ed è anonima ancor essa. Ella è piena di buone notizie e di documenti... Io quasi credo che sia di mano diverse, ma scritta però da una sola mano. [...] Ella è posseduta dal Signor Amedeo Svaier.*"¹⁰⁶ A little later, however, Jacopo Morelli, "custode della Libreria di San Marco", in the foreword of his work, specifies: "*La Cronaca poi, per dire anche d'essa, dal principio della città sino all'anno 1446 condotta, e abbondante di belle e rare notizie, è parimente d'ignoto autore: né fu già opera di un Gasparo Zancaruolo, di che avea dubbio il Serenissimo Doge Marco Foscarini, [...], e il Zancaruolo, che fu dell'ordine Patrizio, e soltanto la Cronaca ricopiò, più tardi tanto è vissuto, che li tempi dell'uno e dell'altro non istarebbero insieme. Ad ogni modo Cronaca Zancaruola ella fu nominata anche da' moderni scrittori, che ne fecero uso, quando stava presso l'onorato uomo Amedeo Svaier: alla di cui morte*

¹⁰⁰ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 55.

¹⁰² *Apud Ibidem*, p. 53.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 55.

¹⁰⁴ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 164.

¹⁰⁵ For the viewpoint of Foscarini, see also A. Carile, *op. cit.*, p. 84, 86-87.

¹⁰⁶ J. Filiasi, *loc. cit.*, II, p. 192 *apud* G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 59 note 59; see also E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236 (relying on the information sent by R. Fulin).

la Libreria di San Marco con più altre l'ha acquistata."¹⁰⁷ Therefore, as Zorzanello considers, Morelli was perfectly right "*quando afferma che Zancaruolo era soltanto un copista e apparteneva all'ordine patrizio: sbaglia invece nel considerare esemplari della stessa cronaca il codice ex-svajeriano e quello descritto dal Foscarini (che hanno incipit diversi ed explicit non coincidenti), e poi confonde il primo col secondo che in quel tempo era ancora nella libreria Canonici [...]*."¹⁰⁸ Also, those "*moderni scrittori*" to whom Morelli made reference could only be Cristoforo Tentori¹⁰⁹ and Giambattista Gallicciolli¹¹⁰, who certainly used the codex of Canonici (that is, It. VII, 2570, *olim* Soranzo 1075), but not our codex (Svajer 636 *olim* Soranzo 39, taken also into consideration by Filiasi)¹¹¹.

Meanwhile, the character of Gasparo Zancaruolo as author of our chronicle attracted gradually new and new followers. A partial example was Aug. Prost, who introduced Zancaruolo among what he called as "*les chroniques qui portent le nom de leur auteur*"¹¹² and continued to speak about "*cronaca di Zancaruolo*"¹¹³, although he expressed some doubts regarding the chronicle in Cicogna collection having number 2675, naming it as "*Cronaca Veneziana supposta Zancarola, dall'origine al 1354*"¹¹⁴, and in the end he considered the chronicle that was in those times in Milan as anonymous¹¹⁵. The same is the case of S. Romanin, who, although at a certain moment used the formula "*cronaca detta [emphasis mine] Zancaruola*"¹¹⁶, then he would use constantly the name of "*Cronaca Zancaruola*"¹¹⁷. Meanwhile, H. Simonsfeld had no restraints in mentioning the "*codice milanese della cronaca Zancaruola*"¹¹⁸. Unfortunately, such a careful study as the one of G. Baretta, not published even by now, although analyzing the prologue of our chronicle in detail in order to compare the text with

¹⁰⁷ J. Morelli, *loc. cit.*, p. 3 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 58; see also M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539; see also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617-618; about the opinions of Morelli, see also A. Carile, *op. cit.*, p. 84-85.

¹⁰⁸ G. Zorzanello, *La cronaca*, p. 58.

¹⁰⁹ D. Cristoforo Tentori Spagnuolo, *Saggio sulla storia civile, politica, ecclesiastica, e sulla corografia e topografia degli Stati della repubblica di Venezia ad uso della nobile e civile gioventù*, 12 volumes, Venice 1785-1790 (by 1756).

¹¹⁰ Giambattista Gallicciolli, *Delle Memorie Venete antiche profane ed ecclesiastiche raccolte da ~*. Libri tre, 8 volumes, Venice 1795.

¹¹¹ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 59.

¹¹² Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, "Revue des Questions Historiques" 31 (1882), p. 512-555 (524).

¹¹³ Idem, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire cit.*, p. 208.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 216.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 218.

¹¹⁶ S[amuele] Romanin, *Storia documentata di Venezia*, 10 volumes, Venice 1853-1861, III, p. 142 note 1.

¹¹⁷ *Ibidem*, I, *passim*; II, *passim*; III, *passim*; IV, *passim*.

¹¹⁸ E. Simonsfeld, *Appendice cit.*, p. 111.

the one ascribed to Zorzi Dolfin, did not offer more than a summary reference to the chronicles, not dealing with the paternity at all¹¹⁹.

Despite the fact that, in the meantime, Carlo Castellani emphasized the existence of the real chronicle having Zancaruolo as copyist, that is the one on the British territory on those days (the present-day It. VII, 2570), under the name of "*Cronica veneta per Zancaruoli*"¹²⁰ (although Castellani himself put it erroneously in direct connection with the one in codex It. VII, 1274 and made reference to Foscarini¹²¹), the confusion would persist. It culminated with Fr. Carta¹²², who stated that Foscarini "*ebbe certamente a mano quest'esemplare di Brera* [Braidense, emphasis mine]". Confronted by the reality that the codex then at Braidense had no subscription of Zancaruolo, Carta imagined that this would have been lost in the meantime. Although he recognized that the text is "*manifestamente opera di più scrittori*", Carta concluded that "*parebbe naturale che egli* [Zancaruolo, emphasis mine] *fosse almeno autore della parte della cronaca più vicina ai tempi in cui scrisse*."¹²³

This option was retaken in studies closer to nowadays, especially by Fr. Thiriet (who used the 18th century Contarini copy, at that moment inventoried as It. VII, 1274-1275) and S. Antoniadis (who consulted the original, It. VII, 49-50 at that moment). Thus, the very detailed data about the affairs in the Levant, especially about the revolts in Crete in the 14th century and, on the other hand, the so frequent presence of the name of Zancaruolo in the documents in Candia impressed Thiriet, leading him to the conclusion that Gasparo Zancaruolo would have been one of the Venetian colonists established in Crete¹²⁴, although the French scholar had initially noticed the great irregularity of the text¹²⁵, underlining the fact that the events in the 13th century, especially its last 30 years, are expelled

¹¹⁹ Giuseppe Baretta, *Codici latini e italiani alla Biblioteca Marciana provenienti da Gerolamo Contarini 1843*, Venice, BNM, manuscript It. XI, 328 [= 7330], p. 289-293 apud M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539.

¹²⁰ C. Castellani, *op. cit.*, p. 219.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² F. Carta, *op. cit.*, p. 117 note 1 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62 and note 67; see also A. Carile, *op. cit.*, p. 85; see also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618 note 8.

¹²³ F. Carta, *op. cit.* apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62.

¹²⁴ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 281-283, 291; see also G[ino] L[uzzatti], review of F. Thiriet, *op. cit.*, in "Archivio Veneto", 5th series, 54-55 (1954), p. 126-128 (127-128); F. Thiriet, *La Romanie vénitienne* cit., p. 17; Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 61; for the ascription without reserves to Zancaruolo, see also Franz Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna <1444>*, "Oriens" 3 (1950), 2, p. 229-265; O[ldrich] Tüma, *The Dating of Alexius's Chrysobull to the Venetians: 1082, 1084, or 1092?*, "Byzantinoslavica" 42 (1981), p. 171-185 (185); see also the critics of G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 63 and A. Carile, *op. cit.*, p. 86, 88.

¹²⁵ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 281.

in only 15 pages and also in a huge disorder¹²⁶, and offering many examples of errors¹²⁷. In a subsequent article, Thiriet went even further and, in direct polemics with A. Carile¹²⁸, imagined that the chronicler would have used hypothetical “*grosse série de fiches*”¹²⁹, sent from father to son in Zancaruolo family of colonists. He concluded that, when referring to the events in Crete, “*il s’agit de l’oeuvre d’une famille et les Zancaruoli sont les auteurs successifs de la chronique de Gaspero*”¹³⁰. However, he expressed some doubts in a footnote, when indicating that it is about an “*opinion à mieux vérifier et à consolider, il est vrai.*”¹³¹

Sophia Antoniadis shared Thiriet’s viewpoint regarding the ascription towards Gasparo Zancaruolo¹³², starting from the conviction that “*Zancaruolo peut compléter, malgré ses inexactitudes, les récits de De Monacis et de Trevisan*”¹³³ and dedicating two studies to the Cretan revolt in 1363, relying upon the narrative of our chronicle¹³⁴. Her opinions would be retaken without critics by M. I. Manussacas, who regarded Zancaruolo as a 14th century eyewitness in Crete¹³⁵. In the end, S. Antoniadis notes that “*quant à moi je considère sans importance le nom de l’auteur*”¹³⁶.

Meanwhile, some attempts to reject the ascription towards Zancaruolo were expressed by other scholars, but without taking into consideration the existence of It. VII, 2570, that is the real codex having Zancaruolo as copyist, which migrated in Great Britain in the meantime, and limiting themselves to

¹²⁶ *Ibidem*, p. 281, 283; see also Idem, *La Romanie vénitienne* cit., p. 17; Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 60.

¹²⁷ Idem, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 281.

¹²⁸ Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 58-59, 59-60.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 58.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 64; see also the critics of G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 63.

¹³¹ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 64 note 17; see also the critics of G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 63.

¹³² A. Carile, *op. cit.*, p. 86; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64.

¹³³ Sophie Antoniadis, *Le récit du combat naval de Gallipoli chez Zancaruolo en comparaison avec le texte d’Antoine Morosini et les historiens grecs du XVe siècle*, in *Venezia e l’Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento* (ed. by Agostino Pertusi), Florence 1965, p. 267-281 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64 and note 73; see also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618 note 8; see also F. Thiriet, *op. cit.*, p. 58 note 1. See also S. Antoniadis, *Le chroniqueur vénitien Zancaruolo et les rapports de Venise avec les crétois et l’empereur de Byzance (XIVe siècle)*, in *Actes du XIIe Congrès international des études byzantines*, II, Belgrade, 1964, p. 27-36 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 86 nota 7; see also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618 note 8; see also F. Thiriet, *op. cit.*, p. 58 note 1.

¹³⁴ S. Antoniadis, *O chronographos Zancaruolo kai h krhtikh epanastash tou 1363*, “*Krhtikh Chronika*”, 1961-62, p. 353-362 and Idem, *Le chroniqueur vénitien* cit. apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64 and note 74.

¹³⁵ M[anousos I.] Manussacas, *L’isola di Creta sotto il dominio veneziano. Problemi e ricerche*, in *Venezia e il Levante fino al secolo XV* (ed. by A. Pertusi), Florence 1973, I, part II, p. 73-514 (492) apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 65 note 77.

¹³⁶ S. Antoniadis, *Le chroniqueur vénitien* cit., p. 28 apud F. Thiriet, *op. cit.*, p. 59 note 4.

contest the authorship of him. Thus, V. Lazzarini considered that the text “*è manifestamente opera di più scrittori*”¹³⁷, while E. Levi stated that our chronicle “*fu messa insieme intorno alla metà del Quattrocento con materiale di ogni provenienza e di disparato valore; è un vero e proprio mosaico...*”¹³⁸ In the same style, R. Cessi defined it as a “*zibaldone*”¹³⁹, while Maria Zannoni, confronted by the statements “*di studiosi di tanta autorità*”, had only the option to regard the fact that the chronicle did not belong to Zancaruolo as beyond any doubts, “*ma una compilazione da più opere, messe insieme alla meglio forse da un patrizio del Quattrocento*”. She added the detail that “*il cronista stesso dichiara più volte di aver desunto da vari «historiografi»*”¹⁴⁰ as argument. The lack of consistency of the work led to the opinion that it is about a compilation¹⁴¹. On the other side, the same lack of consistency led Thiriet to the opposite conclusion, considering it as a proof for the fact that the work could not be ascribed to more than one authors¹⁴², a reason that should not be rejected *a priori*.

Insisting upon Foscarini’s “*maniera dubitativa o ambivalente*” of approach¹⁴³, Lia Sbriziolo follows the pattern traced by Lazzarini, Levi and Cessi¹⁴⁴. However, her critics are directed especially to the manner followed in drawing conclusions over a chronicle from the perspective of several strict events, such as the siege of Zara in 1346 (Morelli)¹⁴⁵, the situation in 14th century Candia (Thiriet and Antoniadis)¹⁴⁶, *Partitio Romaniae* (Carile)¹⁴⁷, regarding R. Cessi’s article as the only example of a complete contribution for the study of our chronicle¹⁴⁸. Confronted by the “anti”-Zancaruolo attitudes, H. Baron expressed his own scepticism, speaking about “the so-called [emphasis mine] *Cronaca*

¹³⁷ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104, retaken by M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539, F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 280 and note 1, A. Carile, *op. cit.*, p. 85, G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62.

¹³⁸ E. Levi, *op. cit.*, p. 386-387 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62 and note 69; the term has also been used by M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280 and note 2; A. Carile, *op. cit.*, p. 85-86; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 619 and notes 9-10.

¹³⁹ R. Cessi, *op. cit.*, p. 339 and 344 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62; see also M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539-540; see also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 619 note 9.

¹⁴⁰ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 540; for Zannoni’s opinions, see also A. Carile, *op. cit.*, p. 86.

¹⁴¹ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 543.

¹⁴² F. Thiriet, *op. cit.*, p. 285.

¹⁴³ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 619.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 621.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 620.

Zancaruola¹⁴⁹” and “the unknown author” of it¹⁵⁰, indicating that there are solid reasons to doubt about the work’s origin in the 15th century¹⁵¹.

Although agreed by G. Zorzanello for the false ascription to Zancaruolo and for regarding this latter’s position as simple copyist¹⁵², all these opinions were stated in the absence of the Zancaruolian codex It. VII, 2570, so that they were not able to surpass the paradigm established by Foscarini, considering that this latter took exactly our codex into account. This is the opinion that a certain moment was embraced also by A. Carile, when considering that “*il Foscarini afferma di aver letto in calce al codice (in due volumi) ora Braidense la seguente nota: [...]*”¹⁵³. Among the scholars that expressed viewpoints before Zorzanello, Carile, when dealing with the “*questione dell’autore della cosiddetta cronaca zancaruola*”¹⁵⁴, noted that: “*Mi sembra invece che siano più esatte le impressioni del Levi e del Cessi. Il problema consiste nel dimostrare che tutto il corpo della cronaca era già costituito nel corso del XV secolo, prima dello Zancaruolo. [...]. Comunque la mia impressione è che tale cronaca sia strettamente legata al corpo della cronachistica del XV secolo, e che quindi lo Zancaruolo non sia stato che un copista.*”¹⁵⁵ Therefore, Carile continued to regard the manuscript brought by Foscarini into attention as the one that we deal with now, that is It. VII, 1274-1275, without considering the one that at that very moment was on British soil, nowadays It. VII, 2570. Despite his statement that “*fondare l’attribuzione della cronaca a un autore Gaspare Zancaruolo, sulla notizia del Foscarini, è manifestamente eccessivo: [...]*”¹⁵⁶, Carile continued thus to regard the codex as being completed in 1519, in accordance with the considerations of Foscarini, referring however to the present-day It. VII, 2570.

It was only by Zorzanello when the definite distinction between the two codices took place and Foscarini’s confusion was deciphered. The discovery of codex It. VII, 2570, so similar in handwriting with Gasparo Zancaruolo’s will, “*permette di stabilire con sicurezza, eliminando un equivoco durato quasi due secoli, che lo Zancaruolo non fu né il copista, né il compilatore, né tanto meno l’autore della grande cronaca ex-braidense. [...]*”¹⁵⁷. The Italian scholar’s point of view has been embraced afterwards by St. Chojnacki, M. M. Samataro, D. Raines, M. Zorzi or E. Barile¹⁵⁸. On the other side, C. Imber continues to speak about the

¹⁴⁹ H. Baron, *op. cit.*, p. 177 note 10.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 188 note 42.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 177 note 10.

¹⁵² In this sense, see also Cicogna apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85.

¹⁵³ A. Carile, *op. cit.*, p. 84; see also G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62 note 68.

¹⁵⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 84.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 87; see also G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 65-66.

¹⁵⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 86-87.

¹⁵⁷ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 39.

¹⁵⁸ Stanley Chojnacki, *Political Adulthood in Fifteenth-Century Venice*, “American Historical Review” 91 (1986), p. 791-810 (791); Maria Maddalena Samataro, *La rivolta di*

chronicle of Gaspare Zancaruolo¹⁵⁹; in the absence of any reference, one could not conclude whether our chronicle or the codex copied by Zancaruolo (It. VII, 2570) is taken into consideration.

Dating:

Regarding codex Ci 2675 (now Ci 2815, that comes to an end when referring to year 1354), the common conclusion is that he should be dated in the 16th century¹⁶⁰. At a certain moment, Giulio Zorzanello is more precise, indicating that the manuscript presents year 1579 for dating¹⁶¹, but he does not specify where exactly in the manuscript this date is noted. When placing it at the beginning of the century, A. Carile also does not provide details¹⁶².

The manuscript at Vatican that includes our chronicle, Barb. Lat. 4959 (which finished by narrating events in year 1275)¹⁶³ is also regarded as belonging to the 16th century.

There have been no objections to place the former It. VII, 1274-1275 (nowadays at Braidense Library) in the 18th century¹⁶⁴. Although not dating it, Simonsfeld admitted that it is about “*una copia più recente*”¹⁶⁵.

The opinions regarding our codices, now It. VII, 1274-1275 have been less sharp. The scholars that have analyzed strictly the handwriting of them have agreed to settle it in the 15th century¹⁶⁶. Certainly, for more precision, I would regard it as dated at the mid of this century, since the chronicle ends when narrating events in year 1446, being thus in complete accordance with the date proposed by J.

Candia del 1363-65 nelle fonti veneziane, “Studi Veneziani”, new series, 31 (1996), p. 127-153 (130 nota 18); D. Raines, *op. cit.*, p. 19 note 50, 36 note 106; M. Zorzi, *op. cit.*, p. 20; Elisabetta Barile, *Grado, Venezia, i Gradenigo* cit., p. 353; Silvia Enzi & Dario Camuffo, *Documentary sources of the sea surges in Venice from AD 787 to 1867*, “Natural Hazards” 12 (1995), 3, p. 225-287.

¹⁵⁹ Colin Imber, *The Crusade of Varna 1443-45*, Hampshire-Burlington 2006, p. 186.

¹⁶⁰ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate* cit., p. 236; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 216; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 52 note 40.

¹⁶² A. Carile, *op. cit.*, p. 203.

¹⁶³ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 40.

¹⁶⁴ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 218; C. Castellani, *op. cit.*, p. 219; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280; Idem, *La Romanie vénitienne* cit., p. 17; M. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104 note 2; P. Zorzanello, *Catalogo 1002-1600* cit., p. 64 apud L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 618 note 5; L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 3, 618 note 5; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 60 note 9; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 60, 62.

¹⁶⁵ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236.

¹⁶⁶ J. Morelli, *loc. cit.*; G. Sacchi, *op. cit.*, p. 19-20, both apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1; for this dating, see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208, 218; O. Tuma, *op. cit.*, p. 185; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

Morelli¹⁶⁷, E. Levi¹⁶⁸ and G. Zorzanello¹⁶⁹. It is despite S. Marcon proposes the version saying “*intorno alla fine dell’ottavo decennio*”¹⁷⁰. Anyway, the matter of dating these codices has been associated to a significant extent to the one originating in the ambiguous formula advanced by M. Foscarini¹⁷¹. Even those that have denied the paternity towards Gasparo Zancaruolo have had the tendency to settle year 1519 (clearly mentioned in the present-day codex It. VII, 2570) as the moment when our chronicle was written.

Contronted by the contradiction between the 15th century (as date for the codex) and the wrong interpretation of the information delivered by Foscarini (year 1519), some scholars have adopted solutions of compromise also when dating the codex. Thus, A. Carile considers that our manuscript is “*databile alla seconda metà del ’400 o agli inizi del ’500 (forse 1519)*”¹⁷², arguing just through the features of the handwriting¹⁷³ and confessing that his reference to year 1519 relies on the testimony of Foscarini¹⁷⁴. Anyhow, the confusion made by Foscarini regarding year 1519, although adopted in the end by Carile, who finally settles the codex then Braidense AG X 15-16 at the beginning of the 16th century¹⁷⁵ and also considers it as subsequent to another codex, that is It. VII, 51¹⁷⁶, which belongs clearly to the 16th century, does not convince the Italian scholar to give definitely up to the option for the 15th century as date for the manuscript, noticing some handwriting features specific to this century¹⁷⁷. Certainly, this conclusion sustained Carile’s own theory, that is the setting up of C family of chronicles, which our chronicle would belong to, since the 15th century¹⁷⁸, more precisely between 1429 and 1455¹⁷⁹, “*almeno cinquant’anni prima dello Zancaruolo*”¹⁸⁰.

Lia Sbriziolo tends to the same compromise solution, that is to date the codex in 15th-16th centuries¹⁸¹. The scholar also speaks about a chronicle group already composed in the 15th century¹⁸², but without the developments and

¹⁶⁷ J. Morelli, *loc. cit.* apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62.

¹⁶⁸ E. Levi, *op. cit.*, p. 386-387 apud M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539 and apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62.

¹⁶⁹ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62.

¹⁷⁰ S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

¹⁷¹ See *supra*.

¹⁷² A. Carile, *op. cit.*, p. 79; see also, in the same sense. *Ibidem*, p. 141.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 79.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 79 note 4; see also *Ibidem*, p. 86-87.

¹⁷⁵ Idem, *Partitio terrarum cit.*, p. 203; Idem, *La cronachistica veneziana cit.*, p. 141.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 142.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 80.

¹⁷⁸ See especially *Ibidem*, p. 87.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 107; see also D. Raines, *op. cit.*, p. 36, 56.

¹⁸⁰ A. Carile, *op. cit.*, p. 88.

¹⁸¹ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 617 note 3.

¹⁸² *Ibidem*, p. 619.

therefore hesitations advanced by A. Carile. A compromise version is also promoted by Dorit Raines, who, following Carile's path, regards It. VII, 49 as belonging to the 15th century, with additions operated in 1519¹⁸³, but then she rightfully promotes the idea of placing it to the end of the 15th century¹⁸⁴, without any additional comment.

Anyway, the placement of the codex in the first part of the 16th century – as a copy written by Zancaruolo –, and of the initial author around the mid of the 15th century represents the version towards which the greatest number of scholar tends¹⁸⁵. Some of them opt definitely for year 1519 to date our codex¹⁸⁶, although later Maria Zannoni would regard the chronicle as a compilation due to a “*patrizio del Quattrocento*”¹⁸⁷, and Thiriet would considered Zancaruolo – to whom he ascribed the paternity beyond any doubts over the chronicle – as living in the 15th century¹⁸⁸. To a certain extent, A. Carile follows the same path; although moving the codex in the 16th century, he considers that the initial state of the chronicle should be placed in the 15th. This opinion is in complete contradiction to the one embraced previously by Aug. Prost. On the one hand, this latter settled the codex in the 15th century; on the other hand, he spoke about the “*auteur*” Zancaruolo as belonging to the 16th¹⁸⁹, thus being accidentally according to the truth, excepting the position of author for Zancaruolo.

On her turn, S. Antoniadis spoke about “*chroniqueur du XVe siècle Zancaruolo*”¹⁹⁰; correctly with regard to the century, the statement is wrong when referring to the author's name. As for the version advanced by Manussacas, who spoke about Zancaruolo as author of a 14th century chronicle¹⁹¹ or as eyewitness of the events during the Cretan revolt¹⁹², one should not insist upon this hypothesis.

H. Baron had the option for the 16th century when dating the codex¹⁹³, and then of “early sixteenth-century”¹⁹⁴, probably under the influence of year 1519,

¹⁸³ D. Raines, *op. cit.*, p. 36.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 39 note 113, 56.

¹⁸⁵ J. Morelli, *loc. cit.*, p. 8 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85 note 8; E. Levi, *op. cit.*, p. 386 note 3 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85-86.

¹⁸⁶ F. Carta, *op. cit.*, p. 114-119 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 79 note 4 and apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 37 note 1; E. Levi, *op. cit.*, p. 386 note 3 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85 and note 7; M. Zannoni, *op. cit.*, p. 538 note 2; F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 279; V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104 note 2; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 59; D. Raines, *op. cit.*, p. 36 note 106.

¹⁸⁷ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 540.

¹⁸⁸ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 272, 285.

¹⁸⁹ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 524.

¹⁹⁰ S. Antoniadis, *Le récit du combat naval* cit. apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64.

¹⁹¹ M. Manussacas, *op. cit.*, p. 476 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64 note 77.

¹⁹² M. Manussacas, *op. cit.*, p. 492 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64 note 77.

¹⁹³ H. Baron, *op. cit.*, p. 177 note 10.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 188 note 42.

although at a certain moment notes that “the date and place of the Zancaruolo chronicle are not conclusively known”¹⁹⁵. I must confess I have had the same hesitations, when oscillating between the 15th¹⁹⁶ and the 16th centuries¹⁹⁷ for dating this work.

Although these are simple hypotheses, they follow the methodology that I propose, that is to establish the dating depending on the codex at disposal. Under these circumstances, the codices It. VII, 49-50 represent, as mentioned above, a product of the 15th century.

Once with Zorzanello’s study in 1980 and the clarifications provided by it, that is the conclusive separation between Gasparo Zancaruolo as character (who wrote the codex It. VII, 2570 in 1519) and our codex (written by an anonymous in the 15th century, according to its handwriting), things returned to their natural position¹⁹⁸ also in their dating. It is despite the fact that, although later than Zorzanello’s study, D. Raines also follows a compromise solution¹⁹⁹.

Sources and influences:

It was considered that this chronicle represents, according to E. Levi’s expression, a “mosaico”²⁰⁰. The same scholar also indicated that the work was done by the juxtaposition of “materiale di ogni provenienza e di disparato valore”, which find their place with difficulty²⁰¹. Anyhow, the chronicler himself states many times that he extracted his material from various “historiografi”²⁰², while Maria Zannoni provided more quotations in which the supposed “Zancaruolo” refers to other chronicles²⁰³, thus trying to demonstrate that, among the large

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 177 note 10.

¹⁹⁶ Ş. Marin, *Venice and translatio imperii. The Relevance of the 1171 Event in the Venetian Chronicles’ Tradition*, “Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia” 3 (2001), p. 45-103 (56).

¹⁹⁷ Idem, *Nicolae Iorga e la cronachistica veneziana*, “Quaderni della Casa Romena” 1 (2001), p. 48-65 (62).

¹⁹⁸ See, for instance, M. Zorzi, *op. cit.*, p. 20; S. Marcon, *op. cit.*, p. 351.

¹⁹⁹ See *supra*.

²⁰⁰ E. Levi, *op. cit.*, p. 386-387 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62.

²⁰¹ E. Levi, *op. cit.* apud M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539; see also F. Thiriet, *op. cit.*, p. 280; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 62; S. Marcon, *op. cit.*, p. 353.

²⁰² M. Zannoni, *op. cit.*, p. 540.

²⁰³ *Ibidem*, p. 540-541. The scholar enumerated nine references in this sense. The greatest number of cases represents unidentifiable references, such as “altre croniche” (p. 122b), “uno historiografo Venetiano” (p. 138b), “uno zerto historiografo” (p. 327b, 231b), “quello historiografo” (p. 234a), “libro el qual comprese [...]” (p. 155a). Although more specific, other two references, that is “istoriografo ravinatico” (p. 178b) and “unica e sola cronicha fata per uno suo familiar di Francesco Vechio Signor de Padoa” do not clarify the chronicle taken into account. The only clear reference is to “frate Jacomo de Voragine genovesi et Arciv^o de Zenoa” (p. 241b).

quantity of chronicles in use²⁰⁴, the strongest influence refers to the dogeships of Domenico Michiel (1118-1129) and Giacomo Contarini (1275-1280), but also to the refuge taken by Pope Alexander III to Venice during the dogeship of Sebastiano Ziani (1172-1178), the confrontations with the ghibellin Ezzelino da Romano in the 13th century, and various events in the time of Doge Andrea Contarini (1368-1382)²⁰⁵.

Actually, the large quantity of previous chronicles in use is mentioned in the preamble, where the anonymous author declares his intentions: “[...] *io imittando tal disposition con el mio picol et debel inzegno, insudando molto et longo tempo dando opera a voler intender la nobilità dela dignissima cità de Venesia, con non pocha difficultà cerchando et revedando molte et diverse croniche* [emphasis mine], *poptissimum per intender le caxade de ditta cità e dei luogi che i son venuti in quella et a che modo e via sono sta admesse ala nobilità. Et in qual tempo havendomi assai satisfatto*, ho statuido anchora satisfar agli altri [emphasis mine]. (p. i a)²⁰⁶.

Other general considerations referring to the dependence of our chronicle on 15th century other chronicles for the narration regarding the first centuries of Venetian history have also been advanced by A. Carile (who refers to C family of chronicles)²⁰⁷, Fr. Thiriet (who indicated that these influences affected the manner of composition²⁰⁸, the tribute paid to the previous chronicles being underlined also on other occasions²⁰⁹) or D. Raines (who, referring to the chronicles of Antonio Morosini²¹⁰, “Zorzi Dolfín”²¹¹, Pietro Dolfín²¹² and “Zancaruolo”, notes that they are not original excepting the final part and that “*forse per le scelte operate nella selezione del materiale per la narrazione storica.*”)²¹³

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 544.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 541.

²⁰⁶ See also A. Carile, *op. cit.*, p. 80.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 86, 87, 88.

²⁰⁸ F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 62.

²⁰⁹ Idem, *Les chroniques venetiennes* cit., p. 285; G. Luzzatti, *loc. cit.*, p. 128.

²¹⁰ See *Il Codice Morosini. Il mondo vista da Venezia (1094-1433)* (ed. by Andrea Nanetti), Spoleto 2010. See also Ș. Marin, *Considerații asupra cronicii venețianului Antonio Morosini*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 28 (2010), p. 169-191.

²¹¹ See Giorgio Dolfín, *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto, Origini-1458* (ed. by Angela Caracciolo Aricò), 2 volumes, Venice 2007, 2009. See also Ș. Marin, *The Venetian Chronicle in Codex M 794 (8503) at Marciana National Library – Ascribed to Giorgio Delfino and Transcribed by Nicolò Gussoni*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 2, p. 41-62.

²¹² See Pietro Dolfín, *Cronaca di Venezia fino al 1422*, Venice, BNM, manuscripts It. VII, 2557-2558 [= 12449-12450]. See also Ș. Marin, *Crusades seen through Venetian Eyes. The Case of Pietro Dolfín*, “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica” 10-11 (2008-2009), p. 207-259.

²¹³ D. Raines, *op. cit.*, p. 33 note 97.

Regarding more concrete connections, it has been spoken about the more ancient chronicles, that is about loans that go to the text ascribed to Giovanni Diacono²¹⁴ and strong connections with chronicle Altinate²¹⁵, our chronicle being at various moments regarded as a translation in Italian of this latter²¹⁶, especially for the episodes regarding the origins²¹⁷, but also for events in the 12th century, such as the division of Venice in *sestieri* in the time of Doge Vitale Michiel II (1156-1172)²¹⁸.

The influence of the history of the Venetian chancellor in Crete, Lorenzo de Monaci²¹⁹ over our chronicle has been noted, in connection with punctual episodes (such as various contexts referring to Emperor Michael VIII Paleologus²²⁰, the siege of Zara at 1346²²¹, the conjuration of Doge Marino Falier²²², the rebellion of Candia in 1363-1365²²³) or generally²²⁴: J. Morelli regarded our chronicle as a simple copy from the chancellor's work²²⁵, and G. Zorzanello stated that, regarding books IX and X of de Monaci, everything that the supposed Zancaruolo did was to translate from Latin²²⁶. More restrained, E. A.

²¹⁴ J. Morelli, *loc. cit.* apud Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire cit.*, p. 208; R. Fulin, *op. cit.*, p. 369. See Giovanni Diacono, *Historia Veneticorum* (ed. by Luigi Andrea Berto), Bologna 1999.

²¹⁵ See *Origo Civitatem Italie seu Veneticorum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)* (ed. by R. Cessi), Rome 1933. See also Ș. Marin, *Considerations regarding the Place of Chronicon Altinate in the Venetian Historical Writing*, "Revue des études sud-est européennes" 51 (2013), 1-4, p. 83-103.

²¹⁶ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 236.

²¹⁷ Idem, *Appendice cit.*, p. 112; see also E. Barile, *op. cit.*, p. 353.

²¹⁸ E. Simonsfeld, *La Cronaca Altinate* (transl. by C. S. Rosada), "Archivio Veneto", 21 (1881), 2, p. 167-202 (178).

²¹⁹ See *Laurentii de Monacis Cretae Cancellari Chronica de rebus venetis ab U. C. ad Annum MCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. by Flaminio Corner), Venice 1758. See also Ș. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete. The Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Influences*, in *L'Italia e la frontiera orientale dell'Europa. 1204-1669 / Italy and Europe's Eastern Border. 1204-1660. Convegno internazionale di studi, Roma, 25-27 novembre 2010* (ed. by Iulian Mihai Damian, & Ioan-Aurel Pop & Mihailo St. Popovic & Alexandru Simon), Frankfurt/Main-Berlin-Bern-Brussels-New York-Oxford 2012, p. 237-258.

²²⁰ Idem, *Veneția și căderea unui imperiu. Reprezentarea momentului 1261 în cronistica venețiană*, "Revista Istorică", new series, 14 (2003), 3-4, p. 211-254 (224 note 56).

²²¹ J. Morelli, *op. cit.*, p. 3 ff apud Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208 and apud A. Carile, *op. cit.*, p. 84; R. Fulin, *op. cit.* apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85 and note 1.

²²² V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104; A. Carile, *op. cit.*, p. 85, 141.

²²³ M. M. Sarnataro, *op. cit.*, p. 130 note 18, 147 note 125.

²²⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 85 and note 1, 86 note 5, 107, 141 note 1; D. Raines, *op. cit.*, p. 36 note 105.

²²⁵ J. Morelli, *op. cit.* apud R. Fulin, *op. cit.*, p. 369; also apud Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208.

²²⁶ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 63-65; see also E. Barile, *op. cit.*, p. 349, 353.

Cicogna had considered that “*il cronista supposto Zancaruolo inserì nella detta Cronaca vari brani tradotti dal latino di Lorenzo de Monacis, ed altri tradotti dal latino del Sagornino, ed altri cavati dallo storico Chinazzo ecc.*”²²⁷ As for F. Thiriet, he even appreciated that de Monaci had been less detailed than our chronicler with regard to the events in Crete²²⁸, while S. Antoniadis was convinced that “*Zancaruolo peut compléter, malgré ses inexactitudes, les récits de De Monacis et de Trevisan*”²²⁹. What these two latter scholars did not note was exactly the fact that, to a significant extent, books IX and X of the history of de Monaci had been translated by the author of “Zancaruola”²³⁰ (just like the episodes referring to the earthquake in 1347 and the plague in 1348, retaken from book XVI of de Monaci²³¹), a fact that allowed G. Zorzanello to express his stupefaction that the two scholars “*evidentemente [...] non hanno molta familiarità*” with de Monaci²³².

Other possible sources for our chronicle have been taken into consideration: “*Cron. Iust.*” [that is, *Venetiarum Historia*²³³], for the foundation of Venice²³⁴; the work of Daniele Chinazzo for the Chioggian War in 1378-1381²³⁵; A. Morosini, for the dependence on which a comparative text is suggested, referring to the Genoese mission in Venice in 1413²³⁶ or considerations regarding the expedition at Gallipoli in 1416²³⁷; N. Trevisan²³⁸, in connection with the

²²⁷ R. Fulin, *op. cit.*, p. 369. See Daniele Di Chinazzo, *Cronica de la guerra da Veniciani a Zenovesi* (ed. by Vittorio Lazzarini), Venice 1958.

²²⁸ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 281; see also *Ibidem*, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 61, 62.

²²⁹ Apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64.

²³⁰ *Ibidem*; M. M. Sarnataro, *op. cit.*, p. 130 note 18.

²³¹ J. Morelli, *op. cit.* apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 58 note 56; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 58 note 56.

²³² *Ibidem*, p. 65.

²³³ See *Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata* (ed. by Roberto Cessi & Fanny Bennato), Venice 1964. See also Ş. Marin, *Some Considerations regarding the Anonymous Venetiarum Historia (14th Century)*, “*Historical Yearbook*” 7 (2010), p. 177-194.

²³⁴ E. Simonsfeld, *Appendice* cit., p. 111.

²³⁵ J. Morelli, *op. cit.* apud Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208; R. Fulin, *op. cit.*, p. 369; A. Carile, *op. cit.*, p. 85.

²³⁶ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 288-289.

²³⁷ S. Antoniadis, *Le récit du combat naval* cit..

²³⁸ See Niccolò Trevisan, *Cronaca di Venezia, continuata da altro Autore sino all'anno 1585, nel mese di Luglio, cioè sino alla morte del Doge Niccolò da Ponte*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 519 [= 8438]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 87. See also Ş. Marin, *Manuscript It. VII, 519 (= 8438) from Marciana National Library and Its Spurious Author, Nicolò Trevisan*, “*Revista Arhivelor. Archives Review*” 93 (2016), 1-2, p. 84-108.

conjugation of Doge Marino Falier²³⁹ and the battle of Gallipoli²⁴⁰; chronicles in 15th century codices It. VII, 89²⁴¹ and M 559²⁴² for the episode of *Partitio Romaniae* in 1204²⁴³, the chronicle in the 15th century codex It. VII, 788 for the period after 1423²⁴⁴. Other codices have also been taken into account in this sense: Ci 2606²⁴⁵, PD 236c²⁴⁶, F 6117²⁴⁷ and Co 1046²⁴⁸, for the expicit²⁴⁹, F 3458²⁵⁰, Metz 319²⁵¹, Phillipps 5024²⁵², Ambrosiana O 166 sup²⁵³, for the description of the Fourth Crusade²⁵⁴, and also Co 1337²⁵⁵, Co 1327²⁵⁶ for various events in the 15th century. A. Carile also notes connections with some codices at Ambrosiana Library

²³⁹ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104; A. Carile, *op. cit.*, p. 85.

²⁴⁰ Ovidiu Cristea, *Siamo Veneziani e poi Christiani: Some Remarks concerning the Venetian Attitude towards the Crusade*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 3 (2001), p. 105-116 (114 note 44).

²⁴¹ See Anon., *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1410*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 89 [= 8391]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 50-51.

²⁴² Anon., *Cronaca di Venezia, detta di Pietro Dolfino, dall'origine della Città sino all'anno 1418*, Venetia, BNM, manuscript It. VII, 559 [= 7888]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 96.

²⁴³ A. Carile, *op. cit.*, p. 81 note 5.

²⁴⁴ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 254.

²⁴⁵ See Anon., *Cronaca veneziana*, Venice, Museo Civico Correr [hereafter, MCC], fonds Cicogna, manuscript 2606 [= 592].

²⁴⁶ See Anon., *Cronica de Venetia*, Venice, MCC, fonds Provenienze Diverse, manuscript 236c.

²⁴⁷ See Anon., *Cronaca veneziana*, Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, fonds Foscari, manuscript CCXLIII [= 6117].

²⁴⁸ See Anon., *Cronaca di Venezia dalle origini al 1446*, Venice, MCC, fonds Correr, manuscript 1046.

²⁴⁹ A. Carile, *op. cit.*, p. 81 note 4.

²⁵⁰ See Anon., *Cronica di Venezia dal principio sino al 1410*, Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, fonds Foscari, manuscript CCLX [= 3458].

²⁵¹ See Metz, Bibliothèque Municipale, manuscript 319.

²⁵² Perhaps a typo for Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1410*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2549 [= 12441], which in the former Phillipps collection had been inventoried as 5204. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 154.

²⁵³ See Anon., *Cronica autentica de' Veneziani dall'origine al 1409*, Milan, Biblioteca Ambrosiana, manuscript O 166 sup.

²⁵⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 81 note 5.

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 87; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* *cit.*, p. 59-60. See Anon., *Cronaca veneta, fino al 1443*, Venice, MCC, fonds Correr, manuscript 1337.

²⁵⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 141, 142. See Nicolò Trevisano, *Cronica*, Venice, MCC, fonds Correr, manuscript 1327.

in Milan (N 137 sup²⁵⁷, L 117²⁵⁸), but they refer exclusively to elements in the preamble of the codex, previous to the chronicle itself.

At a certain moment, the large chronicle of Andrea Dandolo (*Extensa*) was regarded as possible source for C family of chronicles²⁵⁹, but this connection seems to be more probably through the mediation of de Monaci, especially because the dependence on this latter is more consistent, a fact available for also the invoked use of Marino Sanudo Torsello²⁶⁰ and Paolino da Venezia²⁶¹.

“Zancaruola” chronicle has also been put into connection with a so-called “*Cronaca Valiera*”²⁶², transcribed by Amadeo Valier, regular canonical of San Spirito in Isola²⁶³, which was in two 16th century volumes of Cicogna collection, that is Ci 296-297²⁶⁴, regarded by the owner himself as representing “*una delle più belle cronache che abbia veduto*.”²⁶⁵ As a matter of fact, Cicogna did not seem to embrace the hypothesis of a derivation of “Valiera” chronicle from “Zancaruola”, but argues for a common source²⁶⁶. This work comes to an end when narrating events in year 1514²⁶⁷. The interval between 1514 and 1620 would be added, being contained in a third volume (Ci 298), written in the 18th century²⁶⁸. Actually, Cicogna considered that both chronicles follow an older common work, which could be an anonymous chronicle that narrates by 1446²⁶⁹ and which would be used also by Marino Sanudo²⁷⁰. Another codex containing fragments from the

²⁵⁷ A. Carile, *op. cit.*, p. 80 notes 1 and 2, 81 notes 1 and 2. See Anon., *Cronaca di Venezia dall'origine al 1244. Parte prima*, Milan, Biblioteca Ambrosiana, manuscript N 137 sup.

²⁵⁸ A. Carile, *op. cit.*, p. 81 note 1. Anon., *Cronaca di Venezia dall'origine al 1441*, Milan, Biblioteca Ambrosiana, manuscript L 117.

²⁵⁹ A. Carile, *op. cit.*, p. 107; see also D. Raines, *op. cit.*, p. 36 note 105.

²⁶⁰ Apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85.

²⁶¹ A. Carile, *op. cit.*, p. 107; see also D. Raines, *op. cit.*, p. 36 note 105.

²⁶² R. Fulin, *op. cit.*, p. 78; see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208, 219. For a reference to a “*cronaca Valiera*”, see also S. Romanin, IV, p. 341 note 3, but the manuscript taken into account is not mentioned.

²⁶³ R. Fulin, *op. cit.*, p. 77, 78.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 76-77, respectively 77; see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208, 219. See Anon., *Cronica veneta*, Venice, MCC, fonds Cicogna, manuscript 296 [= 3630]; Anon., *Cronica veneta*, Venice, MCC, fonds Cicogna, manuscripts 297-298 [= 3631].

²⁶⁵ R. Fulin, *op. cit.*, p. 76.

²⁶⁶ *Ibidem*, p. 78.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 77; see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 219.

²⁶⁸ R. Fulin, *op. cit.*, p. 77; see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208. See Anon., *Cronica veneta*, Venice, MCC, fonds Correr, manuscript 298 [= 3631].

²⁶⁹ R. Fulin, *op. cit.*, p. 78; see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 208.

²⁷⁰ R. Fulin, *op. cit.*, p. 78. See Marini Sanuti Leonardi filii Patricii Veneti *De Origine Urbis Venetae et vita omnium Ducum feliciter incipit*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 22 (ed. by Lodovico Antonio Muratori), Milan 1733, p. 399-1252.

chronicle transcribed by Amadio Valier was also in the possession of Cicogna (no 299)²⁷¹.

Among his codices, Cicogna also mentioned the anonymous inventoried as 2606, a 15th century codex entitled “*Cronaca Veneziana*”, which has an excipit pretty similar to the one in our codex, that is: “*adi XXVI de Decembre li ambasciatori del duca de Millà se parti de qui ... quillo seguira per l’avegnir vui el saverè. Per la nuova sora dicta et fo facto*”, interrupted also suddenly and followed by other materials²⁷². However, the reason that led Cicogna to this similarity was a punctual one, that is the manner of description of the Church of St Jerome²⁷³.

A. Baretta and especially Maria Zannoni provided more detailed comparisons with the chronicle ascribed to Zorzi Dolfín, in its form from codex It. VII, 794, transcribed by N. Gussoni. In the case of A. Baretta, his study regarded strictly the prologue, indicating that the two chronicles are similar from the perspective of the introductions “*con poca varietà nella lezione, con qualche giunta od omissione e con alcune trasposizioni de’ capitoli. In seguito nella storia dei Dogi fino a Francesco Foscari, anzi fino al 1446, nel qual finisce la Zancaruola, vi si incontra maggiore diversità fra l’una e l’altra. La sostanza però e l’andamento è sempre lo stesso e vi si trovano sovente le stesse parole, se non che nella Zancaruola vi hanno assai più cose che nella nostra [than in Zorzi Dolfín, emphasis mine]; e in questa parecchie varietà nei racconti.*”²⁷⁴. While Baretta’s investigation restrained to the prologue, M. Zannoni’s study is much more comprising. It results from her analysis that the dependence between these two chronicles varies. Thus, it is available for the introductory legendary part – for which the scholar provided also a comparative text, the one that marks the passing to the local history of Venice²⁷⁵ – and continues to the dogeship of Antonio Venier (1382-1400), a moment from which “*la Zancaruola si allontana di molto dalla Dolfina per forma, abbondanza di particolari e notizie del tutto nuove. Non mancano tuttavia dei punti di contatto, riguardo più al contenuto che allo stile, [...]*”²⁷⁶; here, M. Zannoni offers some examples²⁷⁷, proposing another comparative

²⁷¹ R. Fulin, *op. cit.*, p. 78.

²⁷² R. Fulin, *op. cit.*, p. 340.

²⁷³ *Ibidem*, p. 340-341.

²⁷⁴ G. Baretta, *loc. cit.*, f. 289-293 apud M. Zannoni, *op. cit.*, p. 539; see also It. VII, 328 (7330): f. 289r-302r apud L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 621 note 17.

²⁷⁵ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 541-542.

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 542.

²⁷⁷ It is about events in the times of the doges Pietro III Candiano (the establishment of the 12 Maries ceremony), Pietro Ziani (the list of the Venetian families sent to colonize Candia), Giovanni Dandolo (the retreatment of Giovanni Tiepolo to Mestre), Pietro Gradenigo (the relationship with Genua), Marino Zorzi (the siege of Zara), Bartolomeo Gradenigo (the miracle of St Mark’s ring), Andrea Contarini (the betrayal of some noblemen in the favour of the Carrarese, four of the five letters sent to captain Giovanni Barbarigo, a list of the families chosen for the Great Council), according to *Ibidem*.

text, with regard to a letter during the Chioggian War²⁷⁸. The parallelism is retaken when the narration deals with the second half of the dogeship of Michele Steno (1400-1413) and continues when referring to the period of Doge Tommaso Mocenigo (1414-1423), where a correspondence almost *ad litteram* of the two works is attested²⁷⁹. As for the dogeship of Francesco Foscari (1423-1457), the narration in “Zancaruola” is shorter than in “Dolfina”²⁸⁰. For this latter period, another comparative text is provided related to the defeat in the Po region in 1431 from the side of the Milanese²⁸¹. In the end, Zannoni overturned the report between the two chronicles: while initially “Zancaruola” had been inserted among the sources of “Zorzi Dolfin”²⁸², in the end the scholar asked herself whether the report should not be in reverse²⁸³. This changing of viewpoint would be noted by H. Baron and A. Carile²⁸⁴, retaken by Baron²⁸⁵, but rejected by Carile, who proposed the solution according to which “*sono entrambe parti di una famiglia molto più vasta e profondamente differenziata e diramata di quanto non supponesse la Zannoni.*”²⁸⁶ In the case of F. Thiriet, although noting the fact that the reports between the two chronicles are far of being constant and therefore both of them preserve their originality²⁸⁷, exemplifying through a comparative text referring to the Genoese diplomatic mission in Venice 1413²⁸⁸, the French scholar constantly regards “Zancaruolo” as previous to “Zorzi Dolfin” and thus possible source for this latter; the example for this would be the relationships between Venice and Emperor Manuel I Comnenus²⁸⁹. Nevertheless, the French scholar’s subsequent article placed “Z. Dolfin” among the possible sources for “Zancaruola”²⁹⁰. In the end, I come to the same conclusion as Thiriet – the one of the dependence of manuscript It. VII, 794 on the ‘Zancaruolian’ one –, once established that the work in It. VII, 794 belongs to the 16th century, and thus later to codices It. VII, 49-50. Henceforth, the report established by Zannoni is again in reverse.

While investigating the report with the chronicle of “Zorzi Dolfin”, it was inevitable to reach the matter of report with the chronicle in codex It. VII, 2034²⁹¹,

²⁷⁸ *Ibidem*.

²⁷⁹ *Ibidem*, p. 543.

²⁸⁰ *Ibidem*.

²⁸¹ *Ibidem*, p. 545-546.

²⁸² *Ibidem*, p. 538.

²⁸³ *Ibidem*, p. 543, 544.

²⁸⁴ H. Baron, *op. cit.*, p. 188 note 42; A. Carile, *op. cit.*, p. 86, 117.

²⁸⁵ H. Baron, *op. cit.*, p. 188 note 42.

²⁸⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 117.

²⁸⁷ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 288.

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 288-289.

²⁸⁹ *Ibidem*, p. 287.

²⁹⁰ Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 63.

²⁹¹ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 544-546; H. Baron, *op. cit.*, p. 177 note 10; A. Carile, *op. cit.*, p. 117; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 59, 63. See Anon., *Cronaca Veneta dalla fondazione della*

although M. Zannoni indicated that the “Dolfina” prefers rather our chronicle than It. VII, 2034²⁹², exemplifying this tendency through the description of events in 1431²⁹³. Similarities with It. VII, 2034 were also noted by A. Carile, who referred to the manner of description of the legend of Attila²⁹⁴, the history of emperors of popes²⁹⁵, the legend of San Magno²⁹⁶, and provided comparative texts referring to years 1410 and 1432²⁹⁷.

The anonymous author of manuscript 87.1. at Newberry Library in Chicago was also put into connection with our chronicle²⁹⁸. Finally, H. Baron concluded about the influence of this chronicle on ours, including by moving “Zancaruola” in a later period than the 15th century²⁹⁹.

On his turn, Fr. Thiriet considered that also chronicle in codex It. VII, 95³⁰⁰ – supposed to belong to Donato Contarini – would follow closely our chronicle³⁰¹. The scholar did not provide examples in this sense, but relies on a rather frail argument, that is that the text of “Zancaruola” is highly richer than the one in It. VII, 95; therefore, his conclusion would be that Contarini “*a dû copier ou s’inspirer de Zancaruolo*”³⁰². The argument could always be in reverse, through the possibility that the author of our chronicle could also copy from the other chronicle and than to add the rich additional details, and also through another possibility, that is the use of one and the same source by both works.

As for the chronicles that are undoubtedly subsequent to “Zancaruola”, it has been invoked its possible influence on Pietro Dolfino³⁰³, codex It. VII, 48 (from the 16th century, regarded as “*une copie abrégée*” from our chronicle)³⁰⁴, M.

Città fino all'anno 1453, Venice, BNM, manuscript It. VII., 2034 [= 8834]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 137.

²⁹² M. Zannoni, *op. cit.*, p. 544.

²⁹³ *Ibidem*, p. 545-546.

²⁹⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 80 note 1.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 81 note 1.

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 81 note 3.

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 87.

²⁹⁸ H. Baron, *op. cit.*, p. 188 note 42; A. Carile, *op. cit.*, p. 81. See Anon., *Cronaca veneziana*, Chicago, Newberry Library, manuscript F 87.1.

²⁹⁹ H. Baron, *op. cit.*, p. 188 note 42.

³⁰⁰ See Donato Contarini. *Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1433*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 95 [= 8610]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 53-54.

³⁰¹ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 250-251.

³⁰² *Ibidem*, p. 251.

³⁰³ R. Cessi, *Introduzione*, in *Petri Delphini Annalium Venetorum Pars quarta* (ed. by Roberto Cessi & Paolo Sambin), Venice 1943, p. xxviii, xxix.

³⁰⁴ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 257.

Sanudo³⁰⁵, It. VII, 51 (16th century)³⁰⁶, It. VII, 47 (16th century; for the excipit)³⁰⁷, It. VII, 519 (16th century, ascribed to Nicolò Trevisan)³⁰⁸, etc. A particular note should be made for codices It. VII, 51 and It. VII, 519, for which A. Carile also proposed comparative texts referring to events in 1410, 1432 and 1441³⁰⁹. A particular debate has resulted from the confusion with the codex that nowadays is inventoried as It. VII, 2570, various contacts being suggested by G. Zorzanello³¹⁰, but they were made exactly in order to underline not the similarities, but the differences, having in intention to prove the error about the paternity of our codex³¹¹. Speaking generally about the anonymous codices, Fr. Thiriet indicated that these latter refer particularly to the chronicles of A. Morosini, “Z. Dolfín” and “Zancaruolo”: “*même s’il ne les citent pas, l’imitation est évidente et souvent servile*”³¹². It has also been analysed the influence of our chronicles on Andrea Corner, who wrote in 1610 an extremely detailed “*Historia di Candia*”³¹³.

A. Carile’s classifications place our codex – under its name of Braidense AG X, 15-16 – on the first position of what the scholar named as review I, 1 of C family of chronicles³¹⁴, along with codices Barb. Lat. 4959 (the beginning of the 16th century)³¹⁵ and Ci 2675 (16th century)³¹⁶, although both of these chronicles had previously been regarded as representing the same chronicle³¹⁷. The other reviews of this rich chronicle group are³¹⁸: 1, 2 (codices Co 876 – not dated initially by Carile³¹⁹, but then placed in year 1541³²⁰, Ambrosiana L 117 – 16th century³²¹, von

³⁰⁵ H. Baron, *op. cit.*, p. 177 note 10.

³⁰⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 81 notes 1 and 4, 122, 131 note 1, 141, 142. See Anon., *Cronaca Veneta*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 51 [= 8528]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 34.

³⁰⁷ A. Carile, *op. cit.*, p. 81 note 4.

³⁰⁸ A. Carile, *op. cit.*, p. 141, 142; E. Barile, *op. cit.*, p. 353.

³⁰⁹ A. Carile, *op. cit.*, p. 141-142.

³¹⁰ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 39, 52-53, 55 note 45, 58, 62, 66. See *supra*.

³¹¹ See *supra*.

³¹² F. Thiriet, *op. cit.*, p. 260.

³¹³ *Ibidem*, p. 282 note 1; Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 61.

³¹⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 79-81; see also D. Raines, *op. cit.*, p. 39, 56; E. Barile, *op. cit.*, p. 353.

³¹⁵ A. Carile, *op. cit.*, p. 83-84. See also G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 39.

³¹⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 82. Year 1579, according to *Ibidem*, p. 105; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 52 note 39.

³¹⁷ See *supra*.

³¹⁸ For the derivation scheme of all these reviews, see A. Carile, *op. cit.*, p. 105.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 89.

³²⁰ *Ibidem*, p. 105. See Pietro Cornaro [?], *Cronaca veneta, dalle origini sino al 1400*, Venice, MCC, fonds Correr, manuscript 876.

³²¹ A. Carile, *op. cit.*, p. 88-89. The end of the 15th century, according to *Ibidem*, p. 105.

Ranke 59 – 16th century³²², Ci 2879 – 16th century³²³), II, 1 (codices It. VII, 413 – 15th century³²⁴, M 78 – 15th century³²⁵), II, 2 (codex It. VII, 2034 – the beginning of the 15th century³²⁶) and III (codices Ci 2606 – the mid of the 15th century³²⁷, Dresden F 160 – the end of the 15th century³²⁸, It. VII, 48 – year 1494³²⁹, Co 1046 – the end of the 15th century and the beginning of the 16th³³⁰, PD 236c – the end of the 15th century and the beginning of the 16th³³¹, Co 760 – the beginning of the 16th century³³², BNP *Italien* 318 – around year 1541³³³, It. Zan. 21 – 16th century³³⁴, Additional 8577 – 16th century³³⁵, It. VII, 47 – 16th century³³⁶, Ci 302 – year 1585³³⁷), to which Carile added codex Foscari LXIII (6239) – 17th century³³⁸. As one could note, Carile is not usually constant with regard to the dating. On the

³²² A. Carile, *op. cit.*, p. 89. For this codex, see Edward Muir, *The Leopold von Ranke Manuscript Collection of Syracuse University. The Complete Catalogue*, Syracuse, New York 1983, p. 62-63. See Anon., *Cronica della città di Venezia sin all'anno 1441*, Syracuse, New York, Syracuse University Library, fonds von Ranke, manuscript 59.

³²³ A. Carile, *op. cit.*, p. 89-90. See Anon., *Cronaca veneta*, Venice, MCC, fonds Cicogna, manuscript 2879 [= 3599].

³²⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 90-91. The beginning of the 15th century, according to *Ibidem*, p. 105. See Anon., *Cronaca Veneziana dall'origine di Venezia sino all'anno 1398*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 413 [= 8712]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 83-84.

³²⁵ A. Carile, *op. cit.*, p. 91. The beginning of the 16th century, according to *Ibidem*, p. 105. See Anon., *Cronaca Veneziana dall'anno 1190 all'anno 1332*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 78 [= 9135]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 45-46.

³²⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 91-92.

³²⁷ A. Carile, *op. cit.*, p. 96. The end of the 15th century, according to *Ibidem*, p. 106.

³²⁸ A. Carile, *op. cit.*, p. 93. See Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Anon., *Cronaca di Venezia dall'849 al 1444*, manuscript F 160.

³²⁹ A. Carile, *op. cit.*, p. 92.

³³⁰ A. Carile, *op. cit.*, p. 95-96.

³³¹ A. Carile, *op. cit.*, p. 96-98.

³³² A. Carile, *op. cit.*, p. 92-93. See Anon., *Cronaca di Venezia dal 703 al 1413* (in miscellanea), Venice, MCC, fonds Correr, manuscript 760.

³³³ A. Carile, *op. cit.*, p. 98-99. The end of the 15th century, according to *Ibidem*, p. 106. Anon., *Croniche de Venetia fina al 1446*, Paris, Bibliothèque Nationale de France, fonds Italien, manuscript 318.

³³⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 93-94. See Anon., *Cronica de Venexia*, Venice, BNM, fonds Zanetti, manuscript Zan. It, 21 [= 4763]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 21.

³³⁵ A. Carile, *op. cit.*, p. 94. See Anon., *Chronicle of Venice, 703-1457*, London, British Library, manuscript Additional 8577.

³³⁶ A. Carile, *op. cit.*, p. 98.

³³⁷ A. Carile, *op. cit.*, p. 94-95. See Anon., *Cronaca veneta*, Venice, MCC, fonds Cicogna, manuscript 302 [= 3675].

³³⁸ A. Carile, *op. cit.*, p. 99. See Anon., *Annali veneti dal 1204 al 1246, Vol. I*, Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, fonds Foscari, manuscript LXIII [= 6239].

other hand, D. Raines puts codex Ci 592³³⁹ in the centre of review III of C family, along with which she also mentions It. VII, 50, PD 236c, It. VII, 2569³⁴⁰.

Nevertheless, A. Carile would later speak about our codex (Braidense, at those times) in the context of the contaminations of C-B and b-D groups³⁴¹. As a matter of fact, the classifications led Carile to the conclusion that our work could not be studied without the chronicles' group in C, D and E families³⁴². Thus, the result could be a singular work, composed on the basis of a large use of previous materials, starting from B family³⁴³. On the other side, D. Raines regards C, I, 1 family as being the same with A family, but completed with documents, suggesting exactly codices It. VII, 49-50 as examples³⁴⁴.

R. J. Loenertz's classifications took also codices Braid. AG X 15 and It. VII, 1274 into account, by including them in C family³⁴⁵, along with: It. VII, 2051³⁴⁶, L. de Monaci's work, It. VII, 104³⁴⁷, It. VII, 550³⁴⁸, Ci 592, PD 236c, Ci 3675, M 796³⁴⁹, Ci 3518³⁵⁰, and Co 1337. Father Loenertz also put the manner of presenting the beginnings of the anti-Genoese war in 1294-1299 in connection with the one advanced by B1 family ("Enrico Dandolo")³⁵¹.

On my turn, I proposed a comparative text referring to the first part of the legend related to the supposed villain origins of Manuel I³⁵², when comparing the

³³⁹ D. Raines, *op. cit.*, p. 39-40.

³⁴⁰ D. Raines, *op. cit.*, p. 40 note 116. See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1446*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2569 [= 12461]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 163.

³⁴¹ A. Carile, *op. cit.*, p. 141.

³⁴² *Ibidem*, p. 88.

³⁴³ *Ibidem*.

³⁴⁴ D. Raines, *op. cit.*, p. 56.

³⁴⁵ A. Carile, *op. cit.*, p. 217. For this family, see *Ibidem*, p. 216-217.

³⁴⁶ See Antonio Vituri, *Cronaca Veneta dall'origine della città fino all'anno 1396*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2051 [= 8271]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 140.

³⁴⁷ See Anon., *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1443*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 104 [= 8611]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 55-56.

³⁴⁸ See Anon., *Cronaca dall'origine di Venezia sino all'anno 1442*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 550 [= 8496]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 92.

³⁴⁹ See Anon., *Cronaca Veneta da S. Marco Evangelista fino al 1457*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 796 [= 7613]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 114-115.

³⁵⁰ See Anon., *Cronaca veneta*, Venice, MCC, fonds Cicogna, manuscript 2754 [= 3518].

³⁵¹ A. Carile, *op. cit.*, p. 216.

³⁵² Cf. Ș. Marin, *Venice and translatio imperii cit.*, p. 81; Idem, *Imaginea împăratului Manuel Comnen în cronistica venețiană*, "Revista Istorică", new series, 11 (2000), 1-2, p. 31-57 (47).

text in our chronicles with other codices: It. VII, 2592³⁵³, It. VII, 2543³⁵⁴, It. VII, 1586³⁵⁵, It. VII, 1577³⁵⁶, It. VII, 798³⁵⁷, It. VII, 2560³⁵⁸, It. VII, 550, It. VII, 2563³⁵⁹, It. VII, 10 (pseudo-Donato)³⁶⁰, It. VII, 56 (pseudo-Erizzo)³⁶¹, It. VII, 2580 (pseudo-Veniera)³⁶², It. VII, 791 (pseudo-Veniera)³⁶³ and M. Sabellico's work³⁶⁴. On other occasions, I also inserted the chronicle contained in what is now codex It. VII, 1274 in 11a category of chronicles, along with It. VII, 78, It. VII, 2543, It. VII, 1577, It. VII, 1586, and It. VII, 56 (ascribed to Marcantonio Erizzo), relying upon the similarities in describing the following episodes: the beginnings of the Fourth

³⁵³ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1247*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2592 [= 12484]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 171. See also Ş. Marin, *The Byzantines and the Muslims prior to 1239 seen from Venice, according to the Anonymous Chronicle in Codex It. VII, 2592 from Marciana National Library*, "Arheon. Časopis Arhiva Vojvodine" 3 (2020), 3, p. 269-306 [forthcoming].

³⁵⁴ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1356*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2543 [= 12435]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 151-152.

³⁵⁵ See Anon., *Cronaca Veneta dal principio della città fino al 1450*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 1586 [= 9611]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 126.

³⁵⁶ See Anon., *Cronaca della Città di Venezia dalla sua fondazione fino all'anno 1400*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 1577 [= 7973]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 126.

³⁵⁷ See Anon., *Cronaca Veneta dall'origine della città sino all'anno 1478*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 798 [= 7486]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 115.

³⁵⁸ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1432*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2560 [= 12452]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 159.

³⁵⁹ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1441*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2563 [= 12455]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 160.

³⁶⁰ See Antonio Donà, *Cronaca Veneta dall'anno 687 al 1479*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 10 [= 8607]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 24-25. See also Ş. Marin, *Venice, Byzantium and the Muslims (prior to 1345) According to the Chronicle Ascribed to Antonio Donato*, "Vizantijskiy Vremennik" 101 (2017), p. 299-322.

³⁶¹ See *Cronaca Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, fino all'anno 1495*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 56 [= 8636]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 36. See also Ş. Marin, *Crusades seen through Venetian Eyes -- Between Being in Abeyance and Involvement. The Case of the Chronicle Ascribed to Marcantonio Erizzo*, in *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ştefan Andreescu* (ed. by Ovidiu Cristea & Petronel Zahariuc & Gheorghe Lazăr), Iaşi 2012, p. 121-144.

³⁶² See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1556*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2580 [= 12472]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 168-169.

³⁶³ See Anon., *Cronaca di tutte le Casade della Nobil Città di Venetia*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 791 [= 7589]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 111-112.

³⁶⁴ See M. Antonii Sabellici, *rerum Venetarum ab urbe condita, ad Marcum Barbadicum, Sereniss. Venetiarum Principem & Senatum, Decadis Primae*, in *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, i quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Venice 1718. See also Ş. Marin, *Marcantonio Sabellico's Rerum Venetarum and "the Definitive History of Venice". The Beginnings of the Official Historiography in Venice?*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 90 (2013), 1-2, p. 134-177.

Crusade³⁶⁵, the Imperial elections in Constantinople in 1204³⁶⁶ and the loss of Constantinople in 1261 (where our chronicle follows a version separated from the rest of category 11a)³⁶⁷. In other contexts, I noticed in addition similarities also with 11b category (It. VII, 798, It. VII, 2560, It. VII, 2563, It. VII, 550, It. VII, 794, It. VII, 46³⁶⁸, It. VII, 80³⁶⁹, It. VII, 628a³⁷⁰), and those that are closed to 11 category (pseudo-Barbaro³⁷¹, It. VII, 2580 and pseudo-Savina³⁷²). It is about the following events: the appointment of Boniface of Montferrat as commander of the participants in the Fourth Crusade³⁷³, the campaign in the Adriatic and Ionian Seas of the fleets commanded by Tommaso and Giacomo Morosini³⁷⁴, the title of *Dominus* ascribed to Doge Enrico Dandolo³⁷⁵ and the mission of Giustiniano Partecipazio to Constantinople (this latter being clearly inspired from categories 1

³⁶⁵ Idem, *Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 4 (2002), p. 111-171 (132-133).

³⁶⁶ Idem, *The Venetian 'Empire'. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 5 (2003), p. 185-245 (224-225).

³⁶⁷ Idem, *Veneția și căderea unui imperiu* cit., p. 225-226.

³⁶⁸ See Anon., *Cronaca Veneziana dalla fondazione della Città fino al 1444*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 46 [= 7603]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 31.

³⁶⁹ See Anon., *Cronaca Veneta dall'anno 1400 fino al 1684*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 80 [= 8026]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 46.

³⁷⁰ See Anon., *Cronaca breve Veneziana dalla origine di Venezia sino all'anno 1465* [in miscellanea], Venice, BNM, manuscript It. VII, 628a [= 8049]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 98.

³⁷¹ See Daniele Barbaro [?], *Cronaca di Venezia fino al 1275*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2554 [- 12446]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 156.

³⁷² See Girolamo Savina [?], *Cronaca Veneta dal principio della Città sino al 1616*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 134 [= 8035]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 64. See also Ș. Marin, *The Muslims Seen through Venetian Eyes (660-1346). The Case of Codex It. VII. 134 (8035) at Biblioteca Nazionale Marciana and the "Savina Group" of Chronicles*, in *Retrospecții medievale. In honorem Professoris Emeriti Ioan Caproșu* (ed. by Victor Spinei & Laurențiu Rădvan & Arcadie M. Bodale), Iași 2014, p. 427-453.

³⁷³ Idem, *Venetian and non-Venetian Crusaders* cit., p. 145-146.

³⁷⁴ Idem, *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, "Quaderni della Casa Romena" 2 (2002), p. 49-90 (86).

³⁷⁵ Idem, *Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation*, "Quaderni della Casa Romena" 3 (2004), p. 119-150 (136).

– *Venetiarum Historia*, It. VII, 2571³⁷⁶, It. VII, 2581³⁷⁷ and 2 – A. Dandolo's *Extensa* and especially L. de Monaci³⁷⁸.

As for the use of documents, the chronicle itself mentions that: “[...], *havendo io tratoli et haute parte de la Cancelaria de la ditta alma cità di Veniesia*.” (p. i a)³⁷⁹. This tendency was strengthened by the example provided by A. Carile for the vulgar version of *Partitio Romaniae* document³⁸⁰, or the one advanced by Fr. Thiriet, related to the very coherent presentation of the agreements of the peace treaty with Milan (1302-1303)³⁸¹ and the same for the agreement in 1412 between the Papacy and the King of Naples³⁸². However, the dearest theory of Thiriet was the one referring to the first order information that “Zancaruolo” had about Crete, a fact that made the chronicler extremely aware of the situation in the island³⁸³, regarded as having rich information, able to be detected in neither L. de Monaci, nor N. Trevisan³⁸⁴. In comparison with these two latter, “Zancaruolo” chronicle was regarded as being the most shaded³⁸⁵. In this context, the originality of the chronicle was emphasized with regard to the elements referring to Crete³⁸⁶, and therefore, “*sa nette indépendance*” in describing the Cretan revolts in the 14th century³⁸⁷. Later, the French scholar would shade his option, by paying attention to some hypothetical notes and diaries written by the members of the Zancaruolo family settled in the island. These information would have been passed from father to son before reaching Gasparo Zancaruolo himself³⁸⁸. This construction advanced by Thiriet (followed by S. Antoniadis) loses its entire consistency when G. Zorzanello would demonstrate how all the descriptions and details dealing with Candia were nothing but simple translations from L. de Monaci³⁸⁹, a fact that had

³⁷⁶ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1457*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2571 [= 12463]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 164-165.

³⁷⁷ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1570*, Venice, BNM, manuscript It. VII, 2581 [= 12473]. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 169.

³⁷⁸ Ș. Marin, *Giustiniano Partecipazio and the Representation of the First Venetian Embassy to Constantinople in the Chronicles of the Serenissima*, “Historical Yearbook” 2 (2005), p. 75-92 (84).

³⁷⁹ See also A. Carile, *op. cit.*, p. 80.

³⁸⁰ Idem, *Partitio terrarum cit.*, p. 203.

³⁸¹ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 60-61 și nota 11. For the use of documents, see also D. Raines, *op. cit.*, p. 39, 56.

³⁸² G. B. Pigna, *loc. cit.*, p. 419 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 55 note 45. See *supra*.

³⁸³ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes cit.*, p. 282-283; Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo cit.*, p. 61-64; see also S. Antoniadis, *Le chroniqueur vénitien cit.*, p. 33 apud F. Thiriet, *op. cit.*, p. 61 note 12.

³⁸⁴ *Ibidem*, p. 61.

³⁸⁵ *Ibidem*, p. 62.

³⁸⁶ *Ibidem*, p. 61, 63, 64.

³⁸⁷ Idem, *Les chroniques vénitiennes cit.*, p. 291.

³⁸⁸ Idem, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo cit.*, p. 63.

³⁸⁹ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64-65.

been noticed since the times of J. Morelli, who realized that “*la narrazione della congiura di Candia sarà presa da Lorenzo de’ Monaci ad litteram*”³⁹⁰. Consequently, our chronicler that had what Thiriet named as “*informations de premier ordre*”³⁹¹ at disposal is no one else than the chancellor of Crete from the first decades of the 15th century³⁹². Under these new circumstances, Antoniadis’ temptation to establish connections with Byzantine historians³⁹³ did not represent anything else than a mediation of de Monaci. In addition, even one of the strong arguments promoted by Thiriet, that is the priority given to a logical description than a chronological one³⁹⁴, falls in disarray, since the same working manner had been embraced by the same de Monaci.

Despite all the above elements, Lia Sbriziolo considered that the results of the matter of our chronicle’s source remained due rather to the intuition, not representing the conclusion of a thoroughgoing research³⁹⁵, although the scholar noted the contributions of Andrea Baretta and Maria Zannoni to the reports with Zorzi Dolfin’s chronicle³⁹⁶.

Editions:

In time, various fragments of our chronicle have been edited. Thus, as a beginning, J. Morelli published the passage referring to the siege of Zara in 1346³⁹⁷, with the intention to prove that this fragment represented nothing else than a copy from another chronicle, since the author speaks as being contemporary to the event³⁹⁸. Some other fragments were also edited by J. Filiasi³⁹⁹ or E. Levi (representing p. cccxxviii of the manuscript)⁴⁰⁰, and also by H. Simonsfeld (dealing with the period of the origins, having the demonstration of the dependence on Altinate chronicle as purpose)⁴⁰¹ or by S. Antoniadis (editing some passages in

³⁹⁰ *Ibidem*, p. 65 note 76.

³⁹¹ F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 281.

³⁹² G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 65 note 76; see also M. M. Sarnataro, *op. cit.*, p. 130 note 18.

³⁹³ S. Antoniadis, *op. cit.*; Idem, *Le récit du combat naval*, both apud A. Carile, *op. cit.*, p. 86 and note 7.

³⁹⁴ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 282; G. Luzzatti, *op. cit.*, p. 128; F. Thiriet, *Encore sur le pseudo (?) Zancaruolo* cit., p. 64 note 17.

³⁹⁵ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 620.

³⁹⁶ *Ibidem*, p. 620-621.

³⁹⁷ J. Morelli, *loc. cit.*, p. i-xxxvii ff apud R. Fulin, *op. cit.*, p. 368; see also A. Carile, *op. cit.*, p. 84; G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 57-58.

³⁹⁸ A. Carile, *op. cit.*, p. 84.

³⁹⁹ J. Filiasi, *Memorie storiche dei Veneti primi e secondi*, Venice 1798, p. 59 and 60 apud E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate* cit., p. 236; see also J. Filiasi, *Saggio* cit., II, p. 195-197 apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 59.

⁴⁰⁰ E. Levi, *op. cit.*, p. 404-407 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 85 note 6.

⁴⁰¹ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate* cit., p. 112-120.

Greek and French translations from the period of the Cretan revolts)⁴⁰². On its turn, the episode of the Fourth Crusade was published by A. Carile, inside of review I, 1 of C family of chronicles⁴⁰³.

Freddy Thiriet proposed the publication of the chronicle, if not entirely⁴⁰⁴, at least its second volume⁴⁰⁵ or at least of the period beginning with the election of Marino Falier as doge (1354-1355)⁴⁰⁶. G. Zorzanello informed in 1980 that Sophia Antoniadis would have a commented edition in preparation, under the cure of Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini in Venice, but there are no data about the accomplishment of such an initiative⁴⁰⁷. Unfortunately, the chronicle has remained not edited by now, a fact noted by some scholars with a certain feeling of regret⁴⁰⁸.

⁴⁰² S. Antoniadis, *O chronographos* cit.; Idem, *Le chroniqueur vénitien* cit., both apud G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64.

⁴⁰³ A. Carile, *op. cit.*, p. 309-351.

⁴⁰⁴ F. Thiriet, *La Romanie vénitienne* cit., p. 17.

⁴⁰⁵ Idem, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 285; G. Luzzatti, *op. cit.*, p. 128.

⁴⁰⁶ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 285 note 2.

⁴⁰⁷ G. Zorzanello, *op. cit.*, p. 64.

⁴⁰⁸ M. Manussacas, *op. cit.*, p. 476; Donald M. Nicol, *Venezia e Bisanzio*, [Milan] 1990 [original ed.: *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988], p. 583 note 7; M. Zorzi, *op. cit.*, p. 20.

Et non che tutto quato doro lachera guerra el fo depuando ali x fini x el
aprouede e altro obediua guerra. Si como alomora pre de loro meglio ap-
tera e haichu oghio se i pruzisse i qlla. Ma selu dco qsto ora de pun-
do adeseime nela dora guerra

Come pla dora guerra fo fato xdx p Cento Venesia.

Et habiando ducado felicemte el plecto dcoce anj x mesi viij et xxiij
di fura minoy

Bartolamio Gradengio fo electo dore cu lordene andeo. Quando li anj
del nro Signor M ccc xxiij anj adi Nouebrio nela dora crea-
tio fo puisto erocorau l'esso gran oglio ch nela liberta del maro oglio de
adar aqlli de malancho et de peliclerma e de postene e de poueyn. Rectoy
Questi sono XLij. offecene el fustimpio dore.

al Bartolamio	Gradengio	8	Pangrati	zeiti
al Marcho	Iushuan paularo	8	Marcho	Feshnamj
al Marcho	Loredan paularo	8	Stephano	Belegne
8 Andrea	Dadolo	8	Pelo	Treanson
8 Nicolo	Conratin	8	Zuan	Sorazo
8 Zuan	Polamj	8	Polo	Zen
8 Nicolo	Bolpe	8	Biancho	Delfin
8 Nicolo	Damolin	8	Marcho	Dede
8 Cense	Mudaro	8	Zuan	Michel
8 Polo	Signolo	8	Andrea	Alapiteco
8 Andrea	Bondamici	8	Felippo	Barbarigo
8 Zuan	Bolamj	8	Andrea	Damofte
8 Zuan	Cornet	8	Pietro	Namj
8 Pietro	Dachamal	8	Nicolo	Sorazo
8 Felixe	Vidal	8	Marcho	Quermj
8 Franc	Vener	8	Vetor	Corsio
8 Mann	Badoer	8	Namj	Segrede
8 Marcho	Bafeto	8	Nicolo	Orando
8 Damol	Cochi	8	Michel	Felice
8 Pietro	Bragadin	8		
8 Dardi	Bembo			

Come fo stampado Venesia da offi forenseja p san marco San zeiti et san
Nicolo

Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 1275, p. cclxxxv b:
The election of Doge Bartolomeo Gradenigo (1338)

Andrea dandolo dicto Conarsin fo electo doxe ano dñy. Mcccxlj. adi
 vno di s. el qual plasua bonra et sapiētia fo electo. vs? Questi sotto
 sepi sono xli. ch alesseno el sopscripto doxe.

Marcho iustigna p ^{er}	Mic ^o Canauelo	Juan michiel
Marcho Marchini p ^{er}	Iacomo foraze	Andrea barbareo
Polo donado	Polo Signolo	Lunardo Mocenigo
Brizi polani	Anzolo Samudo	Marcho Querini
Piero barbarigo	Mic ^o dala frascada	Dardi Delphin
Andrea bondimer	Marcho damosto	Cabriel Truissan
Zua Contarini	Almoro Zorzi	Nicolo pisanj
Antonio Dandolo	Marcho auonal	Andrea crizo
Zua Scadenigo	Nicolo bulbi	Mic ^o venet fe doxe
Bndero damolin p ^{er}	Andrea dala sotana	Anzolo furia
Pangrati Capello	Dardi damula	Zuan fescarini
Piero da Canal	Marcho dalezze	Michel faliez
Piero mianj	Stefano belegno	
Marcho lozedà p ^{er}	Nicolo bolpe	

Lano Mcccxlj fo edificado Imagazini p monitio de buare nel locho
 dito terra noua a s. Marcho. el qual locho pma era scouero de far
 naue et illo locho sono fare tre galie grosse dauiazo p tre nobeli zec p zani
 dachanal gda p Mic^o s. piero badoer gda p iacomo s. Ambrosio moresini
 gda p Zuanne Ideti feceno atture sue spexe le decē galie eādo al viaro
 esteteno mexi. xvij. ezoni. vij. et badagno p galia 10.

Lano Mcccxlj fo pso pte ch decetero chele galie grosse pui nō se
 potesseno fare i nūmo locho saluo Alarsenal. E ch quelle se fazzessō
 atture sue spexe. dela s^{ra} fornide de Corerj ede artilleria. E che esse galie se
 i cātrasseno al p^{ri}o Incanito achi pui offerira h dēsseno cōsiquitio de esso p^{ri}
 fino fare tre Galie possa fo i cātrade. Ed elibezade pmas berto lammio mi-
 chel p l. xliij. s. eap sac Candia p l. xliij. s. eap Marcho Zerenigo.
 p l. xlvij. emezo liquali ādo al suo viaro estere mexi. x. et zoni. xxij.
 liquali badagno p galia duē. Mcccc. fina Mcccc.

LEl āno del suo dogado p gsuatio dela fede Catolica lui fece liga cum
 papa climeto sexto E cu el Brā maistro de rodu. et cu el Re de cipro
 laqual fo fara grea ifidel eturchi asua dessactio. E sequitio de zo fo ar-
 mato i venexia galie xvj. Cap^o de qlle mis piero Zen. El qual felice
 mēte nauigādo ale pte de turchi pēno molti legni dessi et morti assai
 dessi. E da poi reduto el pdcō. Capitanio ad vno Castello dicto

sechose tutto el meliore infino al luogo de millan. Et haueria mandato ma-
 cen cosa a facho tutto isiguro. Et per la ree el papa et re da Aragon. Et lo-
 signor signor non da rimono. Et conto tutto di forte briga con tutte le sue
 compagnia se assina insieme. Et tene al luogo e ala massa e baguacanal
 e mando a domandare el passo de ferra per passar el suo exercito per andar
 a sechose el duto de millan. Et andor ai dani dela signoria. Et per el duto
 de millan molto mando al duto meche che lo volesse darli el passo. Et
 per la nostra signoria fue mandado de qua missi Francesco barbarigo el
 Cambrer. et doctor confortando et pregando. Et ale fin mandando el duto
 marchese se lui desse el passo ala duto zente con molte et assai parole. et
 raxon per modo del duto marchese stete constante. Et non li dete el passo.
 Ma per ale fin le duto zente passa. Et disse el duto meche che le duto
 zente li haueria finado el passo. Et fue cana iij ecc. Et tanti mille sono allo
 zodi furo quello l'asseta. chel duto li deba mandar danari auanti che li
 senoya lenarse per andar in lombardia.

1446

A Di xij Decembrio l'ambassadori del duto de millan se parde
 qui siando paradi in desacordo con questa signoria. Impero che li
 non hano vondo acozzar i patti che la signoria li hano vondo far. Et duto
 de millan debia lassaz ala signoria tutti graci daora e cassan liberamente
 li non hano vondo. Impero che el duto duto sapendo de hauer mola sbside
 da molte parte per modo chel se pensa valerse e recatar el suo. Et quello di
 compagui re dela liga. Non so quanto a questo li daran fatto.

Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 1275, p.
 cccclxxxiiij b:
 The excipit of the chronicle (1446)

Esendo parò dala natura al Sommi de poter veder
 veder dea durar, e saper cose diuerse noue p[er] que Dost
 me monia. Io imitando tal dispo[si]tion con el mio p[er]ver
 e debel ingegno misudando meho ex longo tempo dante do n
 a uoler in render la nobilita dola Signifima. Ciri a vni
 Venetia con non poca diffidulta cercand[olo] e creder li
 meho e diuerse Croniche. Possim[us] p[er] render la
 de da dim[ostrare] Ciri e de luoghi Et i son uenuti in que
 era de modo e uia sono sta admette alla nobilita
 in qual tempo Sauendo mi assai san[cto]m[us] So stauo
 cora misissar agli altri, conseruandoli la mera p[er] p[er]
 uerita per mi qua sara aradonda possendo si n[on]
 alla cose. Io breuiter qui di sotto dedican[do]
 uenendo io molti ex anni parò dala canela
 della diua alma Ciri de Venetia la que

supplio l'adio prosperi e conserui in felicissimo Ando ex ancora
 altri luoghi

L'origine

Venice, Museo Civico Correr, fonds Cicogna, manuscript 2675 (=2815), p. [2a]
(detail)

Tematizarea orașului, imaginarea națiunii: București și Liov la 1906.

Abordarea centralistă vs. abordarea federalistă
(un studiu în elite locale și în conceperea spațiului public)

Raluca Elena Goleșteanu

Keywords: *Central and Eastern Europe; Fin-de-siècle in Bucharest; Fin-de-siècle in Lviv; Centralization; Territorial autonomy; Public Space; Urban Culture*

“[...] la modernization ne fut jamais seulement une réponse à des problèmes économiques ou sociaux, mais aussi une partie fondamentale dans la structuration des nouvelles identités nationales.”¹

În arealul european, spre deosebire de orașele-capitală ale secolului al XX-lea (care au avut ambiția preponderentă de a ipostazia simbolurile naționale ale țării pe care o reprezentau, la nivel de clădiri publice, adăpostind instituții publice, dispuse într-un peisaj monumental²), orașele secolului al XIX-lea s-au dorit nuclee imperiale ce întruchipau reala putere politică, economică și maritimă a statelor al căror centru erau, dar mai ales aspirațiile de reprezentare simbolică, de prestigiu, cultivate de o categorie socială aflată în plină ascensiune: burghezia. Evident, această funcție de prestigiu a fost o prioritate și a orașelor secolului al XX-lea, după cum și monumentalitatea este un accesoriu vizual de prim ordin pentru arhitecții planificatori ai orașelor secolului al XIX-lea, precum Haussmann (ca să menționăm cel mai cunoscut exemplu), însă toate caracteristicile descrise mai sus se aplică orașelor de tip occidental, care s-au dorit inițiatoare de modele politice și civice pentru părțile globului mai puțin dezvoltate. Totuși, nu puterea în formă pură era elementul *sui generis* în această ecuație, ci atributele estetice ale acesteia. De altminteri, într-un sondaj publicat în 1893 de londoneza *The Pall Mall Gazette*, cititorii au răspuns anchetei legate de semnificația unui oraș imperial pentru ei, subliniind importanța posesiei de artefacte culturale de interes mondial, și de exercitarea unei influențe intelectuale la scară largă, acestea trecând în prim plan

¹ Ștefan Ghenciulescu, *Bucarest dans le contexte Sud-Est Européen. Formes et cultures urbaines*, in *New Europe College Yearbook 1999-2000*, București 2003, p. 185-233 (195).

² Peter Clark, *Urban Trends 1800-2000*, in *European Cities and Towns 400-2000*, Oxford 2009, p. 241.

în comparație cu deținerea de putere armată sau de colonii³. Aspectul peisajului urban era un al treilea element preferat de publicul gazetei, în special bulevardele largi destinate paradelor și clădirile impozante.

Într-adevăr, orașul privit ca o expoziție de obiecte de patrimoniu facilita înțelegerea acestuia pe mai multe planuri temporale⁴, el realizând joncțiunea dintre un trecut glorios și un prezent necesar ambițios. În cazul orașelor parte a unor structuri administrative și economice de tip imperial, din Antichitate și Evul Mediu, precum Roma sau Paris sau Londra, elita politică și industrială a secolului al XIX-lea a inițiat prin intermediul arhitecților afiliați viziunii social-culturale dominante⁵ vaste planuri de reamenajare urbană menite să facă trimiteri directe la trecutul imperial. Străzi lungi și drepte ce se deschideau către impresionantele clădiri în stil neo-grec, renașcentist, medieval (la începutul secolului), ulterior neo-roman (odată cu inițierea proiectelor naționaliste)⁶ reprezentau veritabile *lieux de mémoire*, în interiorul cărora trecătorul trebuia să se simtă parte a unei comunități imperiale vechi și continue, și prin urmare legitimate de a aspira la influență mondială în prezent. Într-un anumit sens, se poate spune că orașele secolului al XIX-lea erau provinciile propriilor orașe metropolă din trecut.

Și cum în acest binom, nu ne putem referi la orașe imperiale în absența coloniilor, acestea din urmă erau copii la scară redusă a metropolelor, fiind necesar să reprezinte în locurile de pe alte continente, adică acolo unde puterea imperială își exercita influența, profilul politic, administrativ, tehnologic al metropolei. “Misiunea imperială”⁷, așa cum trebuia reprodusă la nivel de infrastructură și clădiri, era pusă în practică de arhitecți europeni sau educați în Europa care reproduceau designul spațial și monumentalitatea arhitecturală⁸ prezente în orașele de referință europene. Mai mult, sistemul iluminatului public, planurile gărilor expuneau vizual povestea modernizării ca proces pe care puterea imperială dorea să îl implementeze în societățile tradiționale, ce prezentau de regulă structuri populaționale și mentale diferite de țările în care procesul de modernizare a fost inițiat.

Totuși, relația tip metropolă-colonie nu se desfășoară neapărat la nivel transcontinental. așa cum teoriile clasice în domeniu subliniază când se referă la țările Americii Latine sau Africii ca instrumente de colonizare ale imperiilor

³ Andrew Lees & Lynn H. Lees, *Imperial and colonial cities*, in *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914*, Cambridge 2007, p. 246.

⁴ Această multitudine de planuri avea corespondentul perfect în rolul utilitar al orașului, anume de a integra nuclee suprapuse, politice, economice, personale, culturale, care “intermediau schimburile prin intermediul unor varietăți de canale” (*Ibidem*, p. 253).

⁵ În secolul al XIX-lea aceasta a experimentat multiple metamorfoze: Liberalism, Individualism romantic, Capitalism, Naționalism.

⁶ *Ibidem*, p. 247.

⁷ *Ibidem*, p. 266.

⁸ *Ibidem*.

europene ale secolului al XIX-lea. Există categoria acelor orașe care, deși într-o relație de subordonare politică față de un centru urban, au emulat acest centru, mai degrabă decât să fi suferit o influență unidirecțională centru-periferie. Exemplul Monarhiei austro-ungare este ilustrativ în acest sens: micile orașe de pe cuprinsul teritoriilor habsburgice se doreau replica în miniatură a Vienei. O întreagă literatură incluzând nume precum Claudio Magris, Joseph Roth, Jacques Le Rider sau Józef Wittlin face referire la felul în care aspectul exterior al micilor orașe de graniță simulau aspectul Vienei, de la arhitectura gărilor și postura personalului căilor ferate, până la culorile arborate de cafenele sau chioșcurile de ziare. În acest caz, vorbim în primul rând de construcția unei stări, atitudini afine capitalei imperiale (după cum au arătat cercetători care s-au aplecat asupra fenomenului nostalgiei imperiale, cum s-a manifestat el ieri și azi⁹), iar numai apoi de reprezentarea puterii imperiale la nivel local.

Un caz tipic al emulației Vienei de către orașe aflate în locuri mai îndepărtate ale Monarhiei este Liov, capitala administrativă a Galiției¹⁰, provincie aflată sub autoritate austriacă începând cu 1772, când a fost preluată de la Confederația polono-lituaniană, ca urmare a primei partiționări a acesteia între Imperiul rus, cel habsburgic și Regatul Prusiei. După cum vom vedea pe larg în studiul de față, asemeni Vienei, Liovul se putea mândri cu bulevarde largi după moda Ringului, cu vile maiestuoase, cu o arhitectură istoricistă prezentând un amalgam de stiluri, incluzând pe cel neo-renascentist, neo-gotic, baroc, pe scurt, cu toate atributele ce semnalau un centru regional al unui imperiu, dar nu un centru standard reprezentând mai presus de toate progresul tehnic și imboldul modernizator al elitei, asemeni celor din Vestul Europei, ci unul asociat valorilor tradiționaliste ale Casei de Habsburg și, ulterior, către sfârșitul secolului al XIX-lea, aspirațiilor naționale poloneze și ucrainiene.

Mai există însă un al treilea tip de relație metropolă-colonie, unul care nu a fost teoretizat în cadrul studiilor relative la dependența administrativă și cea economică, dat fiind că tratează mai degrabă apropierea culturală manifestată de o elită politică locală în raport cu o cultură dominantă. Modelul nu este unul în cadrul căruia aceasta din urmă impune o rețetă civilizațională ce trebuie copiată de către culturile satelit, ci este în primul rând vorba de către o opțiune voluntară, evident,

⁹ Luiza Bialasiewicz, *Another Europe: Remembering Habsburg Galicia*, "Cultural Geographies" 10 (2003), p. 21-44; Ewa Wiegandt, *Austria Felix, czyli O micie Galicji w polskiej prozie współczesnej*, Poznań 1988.

¹⁰ Denumirea "Galiția" vine de la orașul "Halych", care a fost capitala unui Principat Rutean la începutul Evului Mediu; în timpul administrației poloneze s-a numit "Rutenia Roșie". Administrația habsburgică i-a conferit încă o dată denumirea de Galiția în dorința de a legitima anumite pretenții ungare asupra Principatului, pretenții datând din perioada Evului Mediu. (J. P. Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia 1867-1900*, Montreal 1999, p. 12).

una de prestigiu, a contextelor locale. Acesta este cazul românesc în secolul al XIX-lea, concret, al elitei politice de factură romantică și ulterior liberală care și-a manifestat atracția pentru cultura franceză. Mulți cercetători preocupați de modelul modernizării românești au redat această atracție care s-a concretizat pe multiple planuri, incluzând cel ideologic, mental, vestimentar, arhitectural etc. Istoricul Neagu Djuvara descrie acest fenomen:

“Influența franceză, nu numai asupra ideilor politice, asupra dreptului, asupra literaturii și chiar asupra limbii, este preponderentă-de fapt, cvasiexclusivă [...]. De la Lisabona la Petersburg, de la Stockholm la Atena, moravurile, instituțiile, gândirea, limba au suferit, pretutindeni, mari transformări provocate de pătrunderea modelului francez. Însă nicăieri în Europa influența franceză nu va fi fost mai adâncă și mai durabilă decât în Țările Române [...]; legătura românilor cu Franța a fost un caz pasional.”¹¹

Era de așteptat așadar ca Bucureștiul, capitală a Principatului danubian Valahia și care, odată cu înființarea statului modern român (1859), a preluat treptat (1859-1863) atributele administrative, legislative, simbolice, ale Iașiului, capitala Principatului Moldova încă din Evul Mediu, să fie în cea de-a doua jumătate a secolului laboratorul experimentelor haussmanniene, în special în tendința de a se introduce ordine și simetrie într-un oraș tip labirint, construit în jurul unor unice surse de autoritate, cea politică și cea religioasă; efortul s-a concentrat pe construirea unor bulevarde largi punctuate de monumente având misiunea de a reprezenta “națiunea reunită” și elita întemeietoare a statului modern. După cum vom vedea mai pe larg în studiu, în aceeași măsură ca în alte părți, imitarea Parisului haussmannian prin ridicarea de imobile în stil eclectic, totuși standard la nivel decorativ, prin instrumentalizarea unor monumente “atent extrase din contextul și funcția lor urbană originală, și plasate strategic ca puncte focale în cadrul noului peisaj”¹², a reprezentat efortul fondator al clasei politice care, în cazul acesta, a căpătat proeminență publică odată cu instaurarea dinastiei Hohenzollern în tânărul stat român. Însă, asemeni altor contexte din zonă, inclusiv Liovul, această supremație va fi contestată, ideologic și vizual, către sfârșitul secolului de către noile forțe politice în ascensiune, naționalismul integral, populismul și socialismul. În București, expresia unui oraș net avantajat, la nivel de dimensiune, importanță¹³, prin urmare, de resurse, în raport cu celelalte orașe ale țării, rezultat

¹¹ Neagu Djuvara, *Les pays roumains entre Orient et Occident. Les principautés danubiennes au début du XIXème siècle*, Paris 1989, p. 308.

¹² James Donald, *Metaphor and Metropolis*, in *Imagining the Modern City*, Minneapolis 1999, p. 46.

¹³ Ș. Ghenciulescu, *op. cit.*, p. 200.

al politicii de centralizare promovat de *establishment*-ul local, contestarea va avea ca scop subminarea acestui principiu centralist¹⁴, în timp ce în Liov, contestarea se va face în numele naționalităților emergente la adresa principiului autonomiei implementat de Viena în rândul entităților regionale, începând cu anii '70 ai secolului al XIX-lea.

De fapt, la prima vedere, compararea Bucureștiului cu Liovul în perioada dată pare un demers surprinzător, având în vedere că aceste orașe au suferit influențe istorice și culturale diferite. Dacă ne referim la morfologia urbană, într-adevăr, nu este nimic mai diferit decât aspectul unui oraș, Bucureștiul, aflat timp de două secole (al XVII-lea și bună parte a secolului al XVIII-lea) sub influență orientală la nivelul practicilor cotidiene, deși nu islamizat (aspect foarte important!), prezentând structura haotică deja menționată, alternată de vaste grădini și spații virane (așa numitele maidane), cu cel al Liovului, oraș cu aspect de burg, așadar aflat sub influența urbană germană, caracterizată prin rectangularitatea străzilor, clara diviziune a spațiilor destinate cutumelor cotidiene (ex. cele destinate funcțiilor cetățenești-politice și juridice, familiale, asociative, de recreere etc.).

Prin urmare, este important de menționat că lucrarea de față reprezintă o explorare în cadrul culturii urbane, definită ca “un ansamblu de comportamente și manifestări, asociate unui cadru și unui stil de viață, unor atribute specifice orașului”, unde orașul este definit “ca un mediu propice culturii elitelor și instituțiilor, și, în același timp, un loc privilegiat și un forum al inovațiilor și al cezurilor, în opoziție cu o cultură populară conservatoare”¹⁵. Totodată, studiul se dorește o încercare de radiografiere a două contexte exponențiale pentru aria central-est europeană, aceasta din două cauze: în primul rând, așa cum s-a menționat înainte sub altă formă, aceste orașe reprezintă laboratoare în care s-au dezvoltat, asemeni altor părți din regiune, cele mai influente formule politice vehiculate la sfârșitul secolului al XIX-lea, și anume centralizare *versus* autonomie, mono-naționalism *versus* pluri-naționalism; în al doilea rând, București și Liov în perioada studiată sunt ilustrative pentru modelul orașelor care

¹⁴ Îndeajuns de ironic, platformele politice care vor contesta centralizarea de tip liberal o vor face în numele acelorași principii exclusiviste și autoritariste, ele criticând de fapt proiectul Partidului Liberal de întemeiere a Principatelor Unite.

¹⁵ Ambele citate sunt din aceeași sursă: Ș. Ghenciulescu, *op. cit.*, p. 188. Redăm în continuare originalul citatelor în franceză: “*un ensemble de comportements et de manifestations, associant un cadre et des modes de vie, des attitudes spécifiques à la ville*”; “*comme cadre de la culture des élites et des institutions et en même temps comme lieu privilégié et foyer des innovations et des ruptures, en opposition avec une culture populaire conservatrice, etc.*”

au experimentat modernizarea urbanistică, administrativă, fără ca aceasta să fie neapărat însoțită de modernizarea economică.

Rădăcinile acestui fenomen trebuie căutate în structura socială a țărilor din care aceste orașe făceau parte în epoca de interes: o populație țărănească semnificativă, însă lipsită de metode de exprimare politică, într-o societate în care pârghiile politice erau deținute de aristocrație (bazată pe deținerea de pământ), în timp ce burghezia de abia se înfiripa. Natural, orașele au fost scena conflictelor rezultate din această situație (să nu uităm că Europa de Est a reprezentat până în 1910 partea cea mai puțin urbanizată a continentului¹⁶), astfel că proprietarii agrari și latifundiarii aveau putere de decizie la nivel urban, ce nu conșona întotdeauna cu interesele municipale. În plus, prin natura sursei averii lor (ex. agrare), ei avantajau economia rurală în detrimentul dezvoltării urbane, deși, paradoxal, cu mici excepții, erau suspicioși la adresa noile tendințe tehnologice agrare (ex. britanice), preferând să continue a modela lumea rurală după principii economice și politice conservatoare. Satul și orașul est-european reprezentau în secolul al XIX-lea realități ale secolului al XVIII-lea¹⁷. În final, în absența burgheziei, categorie socială esențială în cadrul procesului de modernizare urbană din Vestul Europei, aceasta a avut loc sub auspiciile elitei fondatoare (liberalii în cazul Bucureștiului, birocrăția austriacă și aristocrația poloneză în cazul Liovului), astfel că modernizarea urbanistică a coincis strict cu funcția de reprezentare a aranjamentelor politice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după cum am discutat mai sus.

Pe lângă cele deja menționate, este de reamintit că Bucureștiul și Liovul pot fi alăturate în baza relației, imagine sau reale, pe care au avut-o cu metropole precum Parisul sau Viena. De asemenea, un aspect important ce rezultă din faptul că cele două orașe au reprezentat terenul unor viziuni politice divergente, în ultimele decade ale secolului, este acela că le putem defini ca **orașe contestate**.

Bucureștiul a fost la nivel simbolic un oraș contestat în prima parte a existenței sale ca unic centru politic al nou-înființatului stat modern român, de către elita locală ieșeană, temă ce va avea ample conotații în cultura română, chiar și a secolului următor.

Odată cu extinderea dreptului de vot în Monarhia austro-ungară (1907¹⁸) și totodată cu apariția partidelor politice ale minorităților etnice, Liovul a devenit un spațiu contestat și respectiv revendicat de cele trei naționalități semnificative numeric: cea poloneză, cea ucraineană, cea evreiască. După cum va mai fi explorat pe parcursul articolului, naționalitatea poloneză s-a bucurat de preponderență la

¹⁶ P. Clark, *op. cit.*, p. 230.

¹⁷ *Ibidem*, p. 228.

¹⁸ Andrzej Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Cracovia 2000, prima ed., p. 495.

nivel regional de la debutul așa numitei "ere a autonomiei", în fapt un acord nescris datând din anii '60, '70 între autoritățile vieneze și aristocrația/elita politică poloneză, ca urmare a presiunilor făcute de aceasta din urmă și anume de a-i fi recunoscute drepturile de națiune istorică în rândul celorlalte naționalități ale Monarhiei¹⁹; cererile părții poloneze au avut loc în contextul statutului oficial pe care Regatul Ungar îl obținuse începând cu 1867 în cadrul aranjamentului constituțional cunoscut și sub denumirea de *Ausgleich*. În cazul celorlalte două comunități, cea ucraineană și cea mozaică, emanciparea lor la nivel ideologic și organizațional (ex. crearea unor partide cu platforme și strategii bine determinate) s-a petrecut pe fundalul curentului democratic afirmat la nivelul întregii Monarhii dualiste, de care au beneficiat și celelalte comunități cu reprezentare politică redusă precum românii, slovaci, etc.

În cele din urmă, Bucureștiul și Liovul pot fi analizate împreună și în baza simplului fapt că au fost **orașe de graniță**, dar și importante rute comerciale în Evul Mediu și pe durata unei perioade semnificative a epocii moderne. Liovul s-a găsit la confluența dintre state și implicit culturi²⁰: polonez, habsburg, ucrainean, sovietic. Când ne referim la București, ne gândim că a fost culoarul de trecere a bunurilor și mărfurilor din Orient sau din Veneția, traversând Balcanii sau Dunărea, dar și înapoi, înspre Transilvania, ajungând în Europa Centrală sau chiar mai departe, la Marea Baltică. Liovul a facilitat la rândul său transportul bunurilor din Nordul către Sudul Europei, reprezentând una dintre cele mai populare căi de acces comercial începând cu Evul Mediu, dar și zonă de tranzit pentru călătorii care străbăteau continentul în ambele sensuri. Aceste realități și-au pus amprenta la nivel de morfologie urbană (ex. existența unor hanuri, vame interne, târguri sau alte tipuri de infrastructură cerute de negoț), dar mai ales de mentalități ale populației locale, și ne referim la paradigma **treccerii**, a lucrurilor ce sunt fluide, oarecum instabile, la simbolul călătorului ca purtător de valori străine, de multe ori în conflict cu uzanțele locale. Desigur, aceste chestiuni vizând mai degrabă antropologia urbană și mentalul colectiv, sunt subiecte demne de un studiu de sine-stătător.

Așadar, în continuare vom reda detalii despre istoria, tipicul, structura și aspectul Bucureștiului și, respectiv, Liovului, concentrându-ne asupra perioadei care ne interesează aici, și anume sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea; aceste realități vor fi corelate cu două mari evenimente ce au marcat viața publică a orașelor în discuție, prima expoziție națională găzduită de București în 1906, și, respectiv, modalitatea în care autoritățile municipale au

¹⁹ A. Chwalba, *op. cit.*, p. 492-494.

²⁰ "[...] *crossroad of geopolitical, religious, civilizational and ethnocultural borders and frontiers of expansion.*"; E. Narvselius, *The Nation's Brightest and Noblest. Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in Post 1991 L'viv*, Linköping 2009, p. 33.

celebrat cei 250 de ani de la asediul Liovului de către trupele cazace conduse de Bohdan Chmielnicki. De interes aici vor fi temele vehiculate cu ocazia acestor evenimente, teme ce vor fi integrate în viziunile dominante ale elitelor politice active la acel moment: liberalii și conservatorii în cazul românesc, reprezentanții polonezi ai guvernării austriece la nivelul Galiei și liderii naționali ai comunității ucrainiene.

În *Alfabetul de tranziție*²¹, istoricul literar Ștefan Cazimir, discutând aspectul vestimentației surprins în trecerea de la modelul oriental la cel european²², al limbii surprinsă în convertirea de la alfabetul chirilic la cel latin, identifică perioada analizată (prima parte a secolului al XIX-lea) ca fiind tranziția între **vechi** și **nou**. Într-adevăr, prin această dialectică a vechiului și a noului, Cazimir sugerează o specificitate a societății românești a timpului, pe care mulți alți cercetători o vor extinde ulterior și la alte epoci. *Alfabetul de tranziție* oferă o imagine plastică a unei perechi în care bărbatul încă poartă haine de inspirație orientală, în timp ce femeia arborează ultima crinolină achiziționată de la Paris. Și dacă această discrepanță scăpa de multe ori ochiului local, observatorul străin nu rata în a nota contradicțiile.

Evident **vechiul** și **noul**, manifestate și în alte aspecte ale vieții urbane, au reprezentat sursă de conflict în toate societățile aflate pe calea modernizării. În arealul bucureștean, **vechiul** și **noul** neputând să coexiste pașnic, au dat naștere unei relații sincronice și totodată diacronice. **Schimbarea** este în esență diacronică, și dacă este să revenim la exemplul vestimentar, unele părți și aspecte ale îmbrăcămînții orientale ce erau anterior simbol al ierarhiei, în stadiul de dinainte de a fi scoase din uz, au fost adoptate de către categoriile sociale mai joase (ex. barba este un bun indicator în acest sens). Rezultatul unei astfel de perioade de tranziție este un produs cultural, un **hibrid**. Această scurtă digresiune face trimitere directă la diacronicitatea ce este caracteristică schimbărilor urbane și totodată de atitudine experimentate de societatea românească în perioada de interes; spre a da un singur indiciu: casele cu specific oriental, ce reprezentau în secolul anterior norma de reprezentare a prestigiului în rândul elitei politice, au fost relegate unui

²¹ Ștefan Cazimir, *Alfabetul de tranziție*, București 2006.

²² Așa numitele "haine europene" au pătruns în Principate în jurul anilor 1800. Totuși, tranziția a fost lungă. Pe la 1825, boierii membrii ai Divanului adoptaseră deja tipul de veșminte occidentale. "Adoptarea uniforme s-a făcut mai repede decât cea a fracului în viața civilă deoarece ierarhia boierească devenise echivalentul gradelor militare [...]", Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, București 2006, p. 125.

statut secundar înspre jumătatea secolului al XIX-lea, pentru a deveni în ultimele decade ale acestuia obiectul derizivității în ochii elitei politice recent întoarse de la Berlin sau de la Paris.

După cum s-a mai discutat în altă parte, Principatele, numărând circa 4 milioane de locuitori, din care 2,4 milioane era populația Valahiei²³, reprezentau în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o unică entitate administrativă construită în jurul unui singur oraș, Bucureștiul. Cu alte cuvinte, nucleul politic, demografic, economic, industrial era localizat în București. Chiar și presa prezenta aici cea mai densă rețea²⁴, în București putând fi găsite primele filiale ale trusturilor de presă ce și-au deschis reprezentanțele pe aceste teritorii la acel moment. Din acestea reiese că Bucureștiul deținea controlul exclusiv asupra deciziei și informației, cu consecințe pe măsură: dezvoltare inegală a regiunii și multiplicarea unei populații ignorante²⁵. Astfel, excesiva centralizare administrativă sub umbrela Bucureștiului s-a găsit în strânsă legătură cu migrarea populației rurale către capitală, fenomen ce a antrenat o gamă largă de probleme, de la cele sanitare la cele sociale. În ultimele decade ale secolului al XIX-lea, odată cu avansul industriei petrolului și exportul de materii prime, noi orașe precum Ploiești, Brăila vor prelua doar o mică parte din dominația economică a Bucureștiului.

Prima atestare documentară a Bucureștiului datează din 1459, edificiile cele mai vechi (în special biserici și mănăstiri), unele încă existente, sunt de la mijlocul secolului al XVI-lea²⁶, în timp ce primele planuri ale orașului au fost concepute de abia în secolul al XVIII-lea²⁷. La nivel structural, Bucureștiul a experimentat în epoca modernă două momente cheie. Primul, în perioada Regulamentului Organic (începutul anilor 1830), când s-au amenajat primele grădini publice (ex. Grădina Kiseleff²⁸ în stil romantic cu influențe franceze), s-au trasat locuri de plimbare²⁹, s-au inscripționat plăcuțe purtând numele străzilor. Al

²³ Keith Hitchins, *Rumania 1866-1947*, Oxford 1994, p. 162, 163. Asemeni tendinței europene dominante, populația Principatelor a crescut constant în perioada de până la Primul Război Mondial (evident, și după aceea, însă aceasta este perioada care ne interesează). Creșterea populației a avut loc în special în mediul rural, datorită natalității mai ridicate înregistrate aici.

²⁴ I. Bulei, *Viața în vremea lui Carol I*, București 2005, p. 124, 125.

²⁵ Către sfârșitul secolului, când România avea statutul oficial de Regat, doar 15% din populație știa să citească și să scrie în mediul rural, în timp ce în mediul urban, 75% din populația masculină putea citi și 55% din populația feminină.

²⁶ Dana Harhoiu, *Bucharest, a City between Orient and Occident*, București 2001, p. 16.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ După numele guvernatorului reformist, Pavel Kiseleff, care a comandat trupele ruse staționate în Valahia și Moldova începând cu Războiul Ruso-Turc (1828-1829).

²⁹ D. Harhoiu, *op. cit.*, p. 69.

doilea moment poate fi localizat în perioada anilor de după 1870, segment temporal ce a debutat cu venirea Principelui Carol I; atunci se poate vorbi de un proces urbanistic³⁰, cel mai de anvergură pe care l-a dat capitala înainte de experimentele secolului al XX-lea, în cadrul căruia “fondul edificat anterior a fost aproape integral înlocuit”³¹. S-au amenajat marile bulevarde pe axa Nord-Sud, Est-Vest, fostele maidane s-au transformat în intersecții, s-a regularizat cursul râului Dâmbovița (1883), s-a alimentat orașul cu apă potabilă, străzile au fost iluminate electric (1890), intervenindu-se masiv, așadar, la nivel conceptual și vizual, într-un spațiu caracterizat până atunci de binomul: edificiu de cult, nucleu de locuire în jurul acestuia (*enoria*-“principiul de organizare al teritoriului premodern”³²). Practic, s-a încercat crearea acelor spații civice cu caracter asociativ unde să poată fi cultivate “forme de autonomie politică și civică”, așa cum puteau fi întâlnite în orașelor occidentale ale vremii³³. Astfel, înfățișarea rezultată a înlocuit-o total pe cea a orașului de cu un secol în urmă, eclectismul cu imixtiuni clasicizante sau romantice suprapunându-se pe pitorescul șerpuitor al străduțelor combinat cu multitudinea lăcașurilor de cult ale orașului secolului al XVIII-lea³⁴.

Cel mai important însă, a doua jumătate a secolului al XIX-lea reprezintă perioada când s-au construit marile edificii publice³⁵; împreună cu nota vizuală dominantă a noilor bulevarde, acestea au îndeplinit acea funcție de simbol al viziunilor și aspirațiilor politice ale oamenilor și categoriilor socio-profesionale asociate cu instaurarea regimului monarhiei constituționale. În acei ani s-au construit: Universitatea, Palatul Regal (1883)³⁶, Ateneul (1886)³⁷, Fundația Universitară Carol I (1893), Palatul de Justiție (inaugurat la 15 octombrie 1895³⁸), Palatul Poștei și Palatul CEC (1900)³⁹, prima gară bucureșteană, Filaret de unde a

³⁰ Primul plan de urbanism modern, incluzând circulația persoanelor și a bunurilor, și raportul acesteia cu teritoriul orașului, a fost pus la punct de abia în 1888 (*Ibidem*, p. 68).

³¹ *Ibidem*, p. 16.

³² *Ibidem*, p. 18.

³³ Ș. Ghenciulescu, *op. cit.*, p. 191.

Concret, în cazul Occidentului, vorbim despre instituțiile afiliate burgheziei, precum teatrele, sălile de concert (P. Clark, *op. cit.*, p. 324).

³⁴ Acest fenomen a fost posibil și datorită unor cauze naturale, precum incendiul din 1847 care a afectat mare parte din centrul orașului (F. Damé, *Bucureștiul în 1906*, Pitești 2007, p. 80).

³⁵ Înainte, existau în București doar Curtea Domnească, Prefectura Poliției, Primăria, consulatele puterilor cu influență politică la București (*Ibidem*, p. 89).

³⁶ *Ibidem*, p. 105.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ I. Bulei, *Erau toate de făcut*, în *Lumea românească la 1900*, București 2004, p. 120.

³⁹ F. Damé, *op. cit.*, p. 105.

pornit la 19/31 octombrie 1869 primul tren al Principatelor Unite⁴⁰, spitale, penitenciare. Fără excepție, acestea au fost proiecte ale statului, finanțate de regulă prin împrumuturi externe, fapt ce a dus la polemici în epocă, precum contestarea birocrăției statale în numele unor valori asociate burgheziei (economii, acumulare de capital), care, surprinzător, au venit din partea politicienilor conservatori activi la acea vreme (ex. în special Junimiștii), și nu neapărat a liberalilor.

Era de așteptat deci ca aceste proiecte grandioase implementate în numele întregirii statale de după 1859 și a afirmării identitare a noii elite politice, economice, culturale⁴¹, rezultate în urma acestui proces (ex. în care o parte importantă a fost deținută de migrarea, inclusiv profesională, a categoriilor sociale de vârf de la Iași, capitala Moldovei, către București), să fie corelate în mentalul colectiv cu valorile naționale române, de o așa manieră încât un observator al vieții sociale de la sfârșitul secolului al XIX-lea precum Constantin Bacalbașa să constate, în ciuda statisticii, că Bucureștiul perioadei, în comparație cu anii interbelici când era un oraș cosmopolit, era “un oraș pur național [...] pretutindeni la spectacole, în cafenele, în cofetării, în birturi, la șosea, oriunde, nu erau decât români. Rareori întâlneai câte un străin, și când îl vedeai îl arătai cu degetul”⁴². Elita, și nu numai, evolua în cadrul saloanelor organizate de regulă de personajele cu vizibilitate crescută în societatea vremii (personalitățile asociate regimului care se întâmpla să fie la guvernare, diplomați) sau își expunea ideile în cadrul prelegerilor populare, atât de frecventate de către lumea capitalei, pe modelul parizian sau berlinez.

Având o etichetă strictă, amintind uneori, chiar și în ultimele decade ale secolului, de ceremonialul unei curți bizantine, unde cei invitați se supuneau unor ritualuri menite să evidențieze calitatea imperială a gazdelor, saloanele bucureștene ale timpului, fie literare sau cluburi masculine, erau instituții de sine-stătătoare, cu activități diversificate, precum promovarea în societate a tinerilor de familie “bună”, montarea intrigilor politice⁴³. De altminteri, saloanele literare au avut un aport semnificativ în ce privește structurarea limbii și literaturii conform tendințelor occidentale ale vremii, și, în fond, cristalizarea identității culturale moderne române. *Junimea* din perioada bucureșteană este cel mai cunoscut exemplu al epocii.

Prelegerile publice aveau rolul de a disemina ideile științifice influente ale vremii, dar mai ales de a impune într-o societate situată la periferie standardele

⁴⁰ D. Harhoiu, *op. cit.*, p. 69.

⁴¹ “Prin elită nu se înțelegea numai oameni de sânge, ci tot ceea ce avea un nume sau o situație în politică, în magistratură, în barou, în armată, în diplomatie, în finanțe, în literatură, etc.”. (C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, București 1987, I: 1871-1877, p. 85).

⁴² *Ibidem*, p. 87.

⁴³ *Ibidem*, p. 85.

unei categorii incipiente în România acelei perioade, “intelectualii”, un nucleu ce se dorea într-o relație autonomă cu politica, influențând-o pe aceasta din afară, prin expertiză. Evident că în tânăra democrație română, asemeni spațiului public unde de abia se înființau acele structuri edilitare menite a reprezenta categorii independente de stat și religie, precum burghezia, intelectualitatea nascentă s-a aflat într-o poziție dependentă de politică (tendință ce a continuat și în perioada interbelică), fie și datorită faptului că resursele financiare rezultate din alte activități decât cele birocratice-statale erau foarte limitate.

Prelegerile publice au devenit o instituție grație membrilor cercului intelectual ieșean al Junimii, care, odată cu venirea în București, și-au coordonat intervențiile publice, promovându-și discursurile prin intermediul editurilor, tipografiilor, librăriilor, fapt ce a dus la formarea unei audiențe constante, care se iniția în autorii aclamați ai Europei momentului: Darwin, Spencer, Feuerbach sau Schopenhauer.

Acest consens și uniformitate la nivel de politic, proiecția sa (așa cum era exprimată aceasta prin arhitectură) și spațiul public (așa cum era acesta definit și instrumentalizat prin intermediul prelegerilor publice), și-au dovedit natura aparentă, în special în ultimele decade ale secolului al XIX-lea, când societatea și economia românească ating o cotă a modernizării fără precedent; pe fundal, o serie de manifestări și de categorii populaționale se reliefează, dat fiind că accelerarea progresului necesita expertiză profesională extinsă și adaptabilitate la noile ocupații, or aceste cerințe au fost satisfăcute în dese ocazii de către comunitățile grecești, evreiești, armene, sârbe, albaneze, turcești, germane, existente de ceva vreme în zonă⁴⁴.

Într-adevăr, societatea românească era departe de a fi omogenă, o populație de altă etnie și religie stabilindu-se în București, parte datorită comerțului, parte datorită practicării meșteșugurilor. Grecii și evreii au fost atestați în documente încă de prin secolul al XVI-lea⁴⁵. De altminteri, practicarea comerțului și a meșteșugurilor de către străini are o explicație internă: într-o societate cu mentalități arhaice, boierimea considera sub nivelul ei practicarea acestor ocupații, iar de la debutul epocii moderne și, implicit, apariția unei administrații și ierarhii legate de curte, statutul de funcționar a căpătat un prestigiu de sine stătător, care s-a reprodus până târziu, astfel, a face comerț era considerat

⁴⁴ În 1878, din o populație de 177.646 de locuitori câți avea capitala, 20.749 erau israeliți, armeni 790, lipoveni 206, protestanți (unde pot fi considerate și comunitățile de germani) 5.854; pe criterii strict confesionale, catolici erau 16.991. În F. Damé, *op. cit.*, p. 143.

⁴⁵ C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor. Din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București 1966, p. 267-268.

o “decădere”⁴⁶, pe când a fi numit într-o funcție, oricât de nesemnificativă, era dovada realelor capacități ale unei persoane. Astfel, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, comerțul și incipientul sistem bancar erau deja gestionate în mare parte de către alogeni, în special evrei⁴⁷ și armeni “care aveau capitaluri, credit și experiență de lucru și experiență economică, într-un cuvânt, care erau mai bine dotați pentru lupta economică”⁴⁸. Această tendință s-a accelerat în perioadele de mai mare stabilitate politică prilejuite de câștigarea Războiului de Independență (1877) sau de proclamarea Regatului (1888).

Se poate spune de fapt că populația de altă religie și etnie a reprezentat în cazul Bucureștiului ceea ce stratul birocratic a reprezentat pentru construcția orașele moderne, și anume cureaua de transmisie a cunoștințelor necesare noilor structuri sociale, administrative, informaționale și, în cele din urmă, mentale. Concret, o întreagă categorie de experți, statisticieni, birocrați, pe care îi putem defini într-un singur cuvânt ca pionieri au pus bazele unei **culturi a statului modern** prin intermediul căreia modelul occidental a fost preluat și internalizat la nivelul vechilor structuri politice de la periferie⁴⁹. Când vom discuta cazul

⁴⁶ F. Damé, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁷ Cum avansul economic înregistrat în perioada de până la Primul Război Mondial a dus la o ramificare a nevoilor profesionale, ocupațiile așa-zis liberale, medici, avocați, ziaristi, și-au găsit la început practicanții în pătura evreiască a capitalei din simplul motiv că nu existau cadre locale specializate. După 1870, când primele generații de “naționali români” s-au întors de la studii (spre deosebire de începutul secolului, numerele lor este semnificativ, prin urmare putem vorbi de o categorie socială), balanța s-a mai echilibrat. Totuși, aportul evreiesc a fost unul constant și de pionierat în anumite domenii, precum croitoria “europeană” de la începutul secolului, deoarece evreii erau singurii croitori care confecționau noile haine pe model european, prin urmare aportul lor la adoptarea acestor veșminte a fost considerabil.

Astfel, este necesar să dăm în continuare cititorului câteva repere legate de condiția evreilor din Vechiul Regat în perioada studiată. Deși în cadrul Congresului de la Berlin (1878) puterile europene au condiționat recunoașterea statutului de independență a Principatelor de acordarea de către guvernul de la București de drepturi politice și civice persoanelor de rit mozaic, legi economice cu caracter restrictiv au continuat să existe după aceea (ex. legea Camerelor de Comerț din 1881; Codul Comercial din 1887, ce prevedea ca numai cetățenii români pot obține anumite slujbe etc.). De asemenea, în educație au existat măsuri limitative: în perioada 1893-1912 accesul evreilor la școlile publice era atent monitorizat, fie că vorbim despre școli primare, licee, universități sau școli de formare profesională (G. Asandului, *Istoria evreilor din România (1866-1938)*, Iași 2003, p. 49). Această realitate a avut și urmări pozitive, ca de pildă crearea unui sistem paralel de educație de către comunitățile și breslele iudaice din București (*Ibidem*, p. 51).

⁴⁸ F. Damé, *op. cit.*, p. 75.

⁴⁹ A. Lees, *op. cit.*, p. 266.

Liovului, va fi lesne de observat existența aceluiași fenomen, exprimat în transferul regulat de profesioniști, reprezentanți ai administrației austriece, care au sosit în regiune începând cu ultima parte a secolului al XVIII-lea, inițial ca reprezentanți ai politicii de centralizare implementate de către statul habsburg absolutist în teritoriile dobândite⁵⁰.

Contestarea omogenității narațiunii naționale, așa cum a fost evidențiată prin reala contribuție a locuitorilor de altă etnie a Bucureștiului la dezvoltarea țării în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, constituie o parte a istoriei sociale și, totodată, o viziune alternativă la cea dominantă oferită de elita post-1848. Totuși, un alt tip de contestare, venind chiar din interiorul *establishment*-ului politico-cultural se va impune în perioada discutată.

Este vorba despre o tendință ce s-a remarcat la nivel european⁵¹ în cultura estetică a vremii (însă cu nete consecințe politice), și anume asediul paradigmelor universaliste de coloratură democratică/liberală/moderat conservatoare/autoritaristă, predominante după Revoluția de la 1848, în numele unei viziuni locale a modernizării, care a fost exprimată prin recursul la momente anterioare statelor moderne în numele unor specificități, fie religioase, culturale, regionale⁵². Spre deosebire de conservatorism însă, acest recurs s-a făcut în numele societății moderne, integrate în narațiunea progresului, exprimat în artă prin intermediul tehnicilor moderniste. Vom vedea mai pe larg că România a reprezentat o excepție semnificativă în ce privește mesajul ultim al modernismului în *fin-de-siècle*, în sensul că acesta a preluat din conservatorism în imaginarea unei societăți bazate pe valori arhaice (ex. ortodoxia, structurile medievale de sorginte bizantină). Totuși, la nivel general, și aici, primele generații de moderniști s-au format la școala elitei post-1848.

Astfel, viziunea triumfalistă a clasei politice, exprimată arhitectural prin eclectismul cu puternice influențe franceze, ce a tradus acea fascinație pentru modelul francez de care vorbea istoricul Neagu Djuvara (de altfel, nu numai clădirile publice, ci întregul eșafodaj statal – inclusiv Constituția – exprima această

⁵⁰ M. Prokopovych, *Habsburg Lemberg-Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914*, Indiana 2009, p. 19.

“Incluzând și identități etnice, altele decât cea germană (ex. boemă, moraviană etc.), acești oficiali au constituit o **națiune a birocraților** ce a cultivat loialitate față de Casa de Habsburg, dar și credința în superioritatea culturală germană; de altfel, către mijlocul secolului al XIX-lea, mulți vor opta pentru ideea națională germană” (*Ibidem*, p. 36).

⁵¹ De fapt, la nivel mondial, ținând cont de ce presupunea globalizarea la acel moment; curentul a inclus și America de Nord.

⁵² Descrierea acestui fenomen cu aplicabilitate la Viena lui 1900 (de către Carl Schorske) a devenit o teorie clasică a modernismului european în tendința sa de răsturnare a valorilor “burgheze” ale secolului al XIX-lea.

atracție), va fi combătută de către generația de arhitecți formați la București în cadrul Școlii Superioare de Arhitectură, fondate în 1904 de către Spiru Haret, personalitate legată esențialmente de simbolul modernizării statale ca proiect al Partidului Liberal. Stilul, care în interbelic se va numi “național românesc”, a încercat să opună cosmopolitismului reprezentat de istoricismul arhitectural elemente derivate din stilul oriental și din arhitectura bizantină religioasă, pe scurt, elemente vizuale ce au fost adaptate specificului local în perioada premodernă în arealul autohton. Nume și producții reprezentative au fost Ion Mincu cu ale sale Școala Centrală pentru Fete (1890-1892) și Bufetul Kiseleff (1892) (actualul Restaurant Doina), Petre Antonescu cu al său Minister al Construcțiilor (1906-1910) (actualul sediu al Primăriei Bucureștiului, R. G.), N. Ghica-Budești cu al său Muzeu de Artă Națională (1912-1939)⁵³ (astăzi Muzeul Țăranului, R. G.).

Manifestarea oficială a acestei schimbări de paradigmă vizuală este prilejuită de întâia Expoziție Națională din 1906, care, pe lângă progresele tehnice și economice denotând “geniul românesc”, a avut ambiția de a re-crea realitățile locale, inclusiv atipismele etnografice⁵⁴, exprimându-le printr-un stil arhitectural propriu.

Fără a ne propune să discutăm în detaliu interesantul subiect al contribuției aduse de expozițiile mondiale ale secolului al XIX-lea la crearea culturii urbane contemporane, prin inocularea unor imagini ale vieții urbane în conștiința publică⁵⁵, este îndeajuns să menționăm că, asemeni tendinței generale europene, și în cazul românesc asistăm la **punerea în scenă**, cu ajutorul autorităților statale și municipale, a unei narațiuni naționale⁵⁶. Aceasta o vom descrie mai pe larg în cele ce urmează.

“Expoziția Națională Română” a fost inaugurată la 6 iunie 1906⁵⁷, anul în care se serbau 40 de ani de la venirea lui Carol de Hohenzollern în Principate, astfel că încărcătura simbolică a momentului era pe măsură: prin întreg aranjamentul expozițional, organizatorii își propuneau să transmită mesajul conform căruia, practic, *se aniversa aproape o jumătate de secol de când Țările Române reintraseră acolo unde erau mandatate să fie grație originii latine, în spațiul civilizației occidentale*. Acest laitmotiv va governa la nivel de ideologie vizuală

⁵³ D. Harhoiu, *op. cit.*, p. 69.

⁵⁴ În aceeași măsură, în perioada dată, Expozițiile Universale de la Viena au promovat “viața autentică” din provinciile imperiale prin expunerea vieții de zi cu zi din Liov, inclusiv a sordidului (ex. alcoolism, murdăria străzilor).

⁵⁵ P. Clark, *op. cit.*, p. 313.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 320.

⁵⁷ I. Bulei, *Capitala neamului românesc*, în Idem, *Viața în vremea lui Carol I* cit., p. 255.

Expoziția (aceasta se va închide la 23 noiembrie al aceluia an⁵⁸), în jurul a doi piloni, înscrierea nucleelor statale [sic!] aflate în vechime pe teritoriul românesc în orbita civilizației latine (momentul coincidea cu venirea armatelor Împăratului Traian în aceste teritorii⁵⁹) și, respectiv, crearea statului modern prin aportul puterilor vestice.

Era, prin urmare, natural ca această continuitate narativă să fie exprimată pe măsură la nivel logistic: pentru expoziție s-a construit un parc pe dealul Filaretului (actualul Parc Carol), adăpostind un mic oraș ce povestea saga românească de la debut (podul lui Traian era reprodus, manifestările artistice se desfășurau pe scena unei "Arene Romane", în timp ce ceremonia primirii statuii Lupoaiței capitoline de către autoritățile municipale a avut loc pe durata funcționării expoziției); erau incluse principalele momente ale modernizării politice (câștigarea Independenței de stat prin evocarea Plevnei⁶⁰ și a căsuței de la Poradim unde a locuit Regele pe durata campaniei⁶¹) și urbane (locul evenimentului a găzduit un întreg conglomerat de pavilioane cu trimitere la principalele activități economice și sociale românești, precum Palatul Agriculturii, Palatul Artelor⁶², dar și de replici ale clădirilor reprezentative bucureștene și, prin aceasta, naționale, precum Palatul Regal⁶³, Pavilionul Direcției Poștelor⁶⁴).

Planul general al expoziției era conceput de un arhitect francez, D. Redont, asigurându-se astfel continuitatea la nivel simbolic cu participarea Regatului României la Expoziția Mondială de la Paris din 1900⁶⁵. Într-adevăr, povestea vizuală a dublei întemeieri statale, girată de clasa politică de ambele orientări (conservatorii ca susținători ai dinastiei de Hohenzollern, liberalii ca promotori ai instituțiilor statale moderne pe model francez), se înscria în acel binom ideologic-arhitectural despre care a fost vorba mai înainte, universalism-cosmopolitism-eclecticism.

Spre deosebire de pavilionul românesc din cadrul Expoziției pariziene din 1900, un nou fir narativ își face simțită prezența, inițial la nivelul spațiilor de

⁵⁸ *Ibidem*, p. 274.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 259.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 262.

⁶¹ Comentariul președintelui comitetului expozițional, Ioan Lahôvary, Ministrul Domeniilor la acea vreme, suna în felul următor: "din această căsuță de gard și de lut a ieșit edificiul măreț al României de sine stătătoare și al Regatului român" (*Ibidem*, p. 257).

⁶² *Ibidem*, p. 258.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 261.

⁶⁵ Pavilionul României de la Expoziția menționată a fost proiectat de francezul Jean-Camille Formigé; Shona Kallestrup, *Romanian 'National Style' and the 1906 Bucharest Jubilee Exhibition*, *Journal of Design History* 15 (2002), 3, p. 147-162 (147).

trecere și de conexiune între sectoarele expoziționale (poarta de intrare, statui, cafenele pe insule amenajate), la o privire mai detaliată, și la nivelul fațadelor clădirilor ce dominau panorama sitului⁶⁶. Arhitecții mandatați să execute principalele puncte de atracție erau Ștefan Burcuș și Victor Ștefănescu⁶⁷. Simbol important al viziunii acestora, **cula**, executată după motivul construcțiilor de profil din Muntenia, prezenta, atât în interior cât și în exterior, motive bizantine (ex. fațade în mozaic aurit, altare), broderii, țesături din Transilvania, obiecte de cult. Cula era de altfel poziționată în partea estică a Palatului Artelor, altă construcție a arhitecților mai-sus numiți. Una dintre cele mai impunătoare edificii ale expoziției, Palatul Artelor împrumuta teme ce trimiteau la casele boierești (streșini, porți, acoperișuri, galerii), la turle de biserici, la inovații arhitecturale proprii așa numitului stil **brâncovenesc** (frontoane, cornișe)⁶⁸. Pe scurt, prin aluziile la moștenirea tradițională (religioasă și politică)⁶⁹, Burcuș și Ștefănescu introduceau elemente ale stilului “național românesc”. Era pentru prima oară când acest stil era expus la scară semnificativă în spațiul public, iar prin poziționarea construcției “*as the visual crowning point of the exhibition, it celebrated the role of art in proclaiming national identity and achievement*”⁷⁰.

Însemnătatea acestui fapt se va evidenția în curând, când se va putea vorbi deja de o coagulare a eforturilor noilor generații de artiști plastici, și nu numai, în acest sens. Expresia fenomenului poate fi găsită în articolul pictorului de origine armeană Apcar Baltazar din 1908, intitulat “Despre un stil românesc”, în care se definește noua identitate estetică, și anume prin opoziție la “valorile urbane pseudo europene ale elitei române vorbitoare de franceză”⁷¹.

Evident, mai importante decât acest stil inspirat din motive ale lăcașelor de cult sau din “renașterea valahă” erau temele introduse. Pe lângă fresce ale voievozilor și o pictură a lui Al. I. Cuza (domnitor de origine română, așadar) oferind coroanele celor trei țări⁷², cula includea obiecte ale vieții cotidiene din Transilvania. În fapt, mesajul subliminal al expoziției, care includea și pavilioane ale etnicilor români din Transilvania, Bucovina și Banat, era cel al unei **Românii întregite**. De altfel, pavilionul conaționalilor din Transilvania, deși intitulat “al

⁶⁶ O fotografie prezentând o vedere de ansamblu a expoziției: *Ibidem*, p. 152.

⁶⁷ I. Bulei, *op. cit.*, p. 260.

⁶⁸ S. Kallestrup, *op. cit.*, p. 154.

⁶⁹ Până la reformele Regulamentului Organic, boierimea constituia națiunea politică deoarece doar această categorie deținea drepturi de reprezentare politică.

⁷⁰ “[...] așa cum era punctul vizual de atracție al Expoziției [Palatul Artelor, R. G.], celebra rolul artei în proclamarea identității și realizărilor naționale”, în *Ibidem*, p. 154.

⁷¹ *Ibidem*, p. 151.

⁷² I. Bulei, *op. cit.*, p. 261.

românilor de peste hotare”⁷³, arbora steagul românesc; pavilionul reprezentând Bucovina, pe lângă un mini-muzeu etnografic, înfățișa toate acele personalități ale secolului al XIX-lea care au militat pentru “românism” într-o regiune în care etnicii români nu reprezentau o majoritate. În paranteză fie spus, deși contextul internațional al Regatului Român era acela al unor relații tensionate ale guvernului de la București cu autoritățile ungare pe tema acordării de drepturi extinse românilor din Transilvania, expoziția a alocat un loc amplu pavilionului Austro-Ungariei, fie și datorită relațiilor apropiate pe care Regele Carol I le avea cu Franz Jozef, inclusiv înclinației pentru industria manufacturieră din ținuturile habsburgice, reprezentată semnificativ în lucrările de extindere a Castelului Peleş⁷⁴.

Așadar, asistăm la un transfer oarecum natural (atât la nivel vizual, cât și ideologic⁷⁵) dinspre narațiunea României ca tânăr stat de inspirație franceză, *zid al civilizației occidentale în fața barbariei orientale* [sic!], către cea a României reprezentantă și protectoare a românilor de pretutindeni. Cum va fi dezvoltat mai departe în lucrare, centralismul birocratic de tip francez va da cale liberă unui centralism de altă natură, coagulat în jurul unei idei, națiunea⁷⁶, deși, paradoxal, discursul național se referea în primă fază la regiuni și la specificul lor, însă, treptat, în special după Primul Război Mondial, acesta s-a alțuit pe un aparat statal ce a optat să integreze regiunile dobândite prin centralizare excesivă.

Naționalismul din această primă etapă însă nu era unul exclusivist etnic. Era mai degrabă unul **cultural**. Cifrele reale ale expoziției o spun: deși aceasta prezenta cele mai noi cuceriri ale științei și, totodată, profilul ocupațional ce aducea principalele profituri țării (există un Palat al Agriculturii, al Minelor și pavilioane dedicate activității industriașilor și comercianților), veniturile expoziției s-au ridicat la 1.500.000 lei, atâta vreme ce costurile s-au ridicat la 6.600.000 lei⁷⁷. Așadar, natura propagandistică a evenimentului, în detrimentul realismului economic, este mai mult decât evidentă.

Pentru a recapitula, tema micului stat (situat între trei mari Imperii) care s-a ridicat în decurs de câteva zeci de ani, “de la un stat vasal al Imperiului Otoman, la o națiune independentă, cu potențial agrar și industrial, reprezentată prin

⁷³ *Ibidem*, p. 263.

⁷⁴ S. Kallestrup, *op. cit.*, p. 155.

⁷⁵ Acest aspect va fi tratat mai pe larg în secțiunea dedicată dezbaterilor politice ale *establishment*-ului bucureștean.

⁷⁶ Este important de menționat că la festivitatea de inaugurare a expoziției a participat primarul populist al Vienei, Karl Lueger (*Ibidem*, p. 255).

⁷⁷ I. Bulei, *op. cit.*, p. 273.

intermediul unei capitale în plină dezvoltare”⁷⁸, modelul francez de succes exportat la “Porțile Orientului”, povestea reușitei românești ca dreaptă recunoaștere a unor origini nobile, sunt tot atâtea laitmotive care vor susține și ideea naționalismului românesc, desigur, îmbogățite și adaptate de către acesta la motive locale. Totuși, întorcându-ne pentru puțin timp la partea vizuală, este demn de menționat faptul că, spre deosebire de alte curente de tip modernist ale vremii, ce au integrat simbolistica țărănească în design, stilul “național românesc” a avut tendința de a ignora acest lucru, reprezentând mai degrabă un limbaj stilistic ce s-a adresat păturii educate⁷⁹. Acest lucru are în fapt corespondent în discursul politic al elitei, fie politice, fie artistice. Într-o țară agrară în proporție covârșitoare, condiția țăranului era exploatată la nivelul discursului politic de ambele orientări, liberal și conservator, într-o modalitate mai degrabă demagogică decât sociologică. În final, narațiunea naționalistă va suferi de această lipsă acumulată, vizualizând țăranul tot prin intermediul unui filtru cultural, acesta rămânând neintegrat politic, cel puțin la nivel de cunoaștere a contextului legislativ care i-ar fi favorizat autonomia economică și, prin aceasta, politică. Această masă ușor manevrabilă va rămâne moștenire guvernelor comuniste ce o vor instrumentaliza ideologic pe măsură.

A sosit momentul pentru a investiga mecanismele politice, sociale, intelectuale care au dus la exercitarea tendinței centralizatoare pe cuprinsul Vechiului Regat în perioada de interes, așa cum a fost implementată de la București, actorii care au stat în spatele acestora și felul în care a fost negociată de către adversarii politici, subliniind cauzele care au dus la eșecul unei strategii de centralizare coerente, moștenire negativă care a fost preluată ulterior de către guvernarile interbelice ale României Mari.

Să începem cu actorii-autori ai viziunii centralizatoare. Ceea ce mai târziu va fi cunoscut ca Partidul Liberal (1875), era la 1866 o adunare de mai multe grupulețe. Cel mai influent dintre acestea, și care va sta la baza partidului propriu-zis, era reprezentat de “radicali” sau de “roșii”, conduși de I. C. Brătianu⁸⁰ și C. A. Rosetti. Aceștia își revendicau moștenirea politică de la idealurile democratice ale lui 1848.

⁷⁸ S. Kallestrup, *op. cit.*, p. 152.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 159.

⁸⁰ Născut la Pitești într-o familie de mici boieri comercianți, Brătianu a studiat la Institutul Politehnic din Paris. În timpul evenimentelor de la 1848, a fost membru al Comitetului Revoluționar din Valahia. Asemeni multor congeneri implicați în chestiunile politice, după 1848 a plecat în exil la Paris. Aici și-a continuat activitatea revoluționară, fiind arestat în perioada 1853-1856 pentru participarea în societăți secrete. În acești ani a scris *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient* (1855) și *Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie depuis le traité de Paris* (1857). După 1866, Brătianu va deține majoritatea portofoliilor politice importante, cea de premier, Finanțe, Afaceri Interne. Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1821-1891*, București 1993.

Conservatorismul ca auto-definire a unei tabere politice a intrat în vocabularul politic al Principatelor prin anii 1830. Câteva grupuri de boieri și-au subliniat loialitatea pentru Puterile Protectoare (rusească și otomană), definindu-se **conservatori** în opoziție față de grupările de **revoluționari** care, în viziunea lor, doreau să distrugă cadrul politic existent în Principate. Într-adevăr, o ideologie conservatoare nu a existat ca atare la începuturile politicii constituționale românești, aceasta fiind semnificativ îmbogățită după 1865, cu acea generație de intelectuali și boieri educați în Germania și care vor prelua treptat funcțiile politice ale vechilor posesori de pământ, afirmându-se în ultimele decade ale secolului al XIX-lea ca principala forță politică în opoziție cu Partidul Liberal.

Așadar, acești doi piloni politici, Partidul Liberal și **junimiștii**, vor fi implicați în discuțiile legate de centralizarea aparatului administrativ, realitate care, după cum vom vedea imediat, a fost susținută prin înseși practicile politice cotidiene din timpul regalității lui Carol I.

În această perioadă, sistemul așa-numitei “rotative guvernamentale” a fost pus în practică; consta în alternanța la putere a celor două partide existente, Partidul Liberal și, respectiv, Partidul Conservator. Această alternanță se petrecea ca rezultat al negocierilor neoficiale dintre Rege și partidul politic implicat la acel moment. Este demn de menționat că practica “rotativei” are rădăcini de dinainte de formarea oficială a Partidului Liberal, când una dintre atribuțiile ministrului de Interne era să numească prefecții județelor; aceștia își manifestau loialitatea față de guvern prin controlarea alegerilor la nivel local și prin monitorizarea activității oficialilor administrației din acea zonă. Din această situație rezultă că ministrul putea să înlăture pe toți cei care nu erau fideli “roșilor” la nivel local. Mai mult decât atât, pe când rețeaua clientelară își avea bazele în București, teritoriile din țară sperau la o poziție în cadrul ierarhiei birocratice din capitală. Reprezentarea acestei situații era cea a unei piramide, în al cărei vârf partidul care se întâmpla să fie la putere administra resursele pentru propria clientelă. **Această centralizare, prin tactica de a controla oamenii din teritoriu, a întârziat formarea unor nuclee alternative de putere**, fenomen în fața căruia, ironic, chiar și Constituția de la 1866, cu toate prevederile sale pluraliste, s-a dovedit neputincioasă.

O a doua practică ce a contribuit la o centralizare în detrimentul oricărei manifestări sau preluări a realităților ce erau demne de menținut la nivel local a fost cea în urma căreia partidul care era numit de Rege organiza alegerile. Acest partid deținea de regulă majoritatea în Camera Inferioară a Parlamentului. Rezultatul natural era că partidul care organiza alegerile era și cel care le câștiga. Această fraudare a procesului electoral a fost un corolar al realității conform căreia guvernul, care se bucura de o majoritate în Parlament, considera prevederea de a răspunde în fața Parlamentului o literă moartă; astfel, ambele camere ale acestuia au devenit organe de ratificare ale programului legislativ al guvernului care se întâmpla să fie la putere.

Deși, în practică, Partidul Conservator a beneficiat de același sistem informal, la nivel de program politic, în toate guvernările sale de după 1870, a

introdus necesitatea descentralizării administrative și, implicit, politice. Reforma administrativă propusă menționa unificarea actualelor împărțiri teritoriale în circumscripții lărgite. Aceste circumscripții urmau să fie conduse de personal având responsabilități de nivel mai ridicat decât cele ale prefecților. Personalul urma să fie monitorizat în schimb de către un consiliu administrativ printre ale cărui atribuții era bugetul (aprobat în prealabil de Rege⁸¹). Cu alte cuvinte, prin crearea și concentrarea unei birocratii la nivel local, se dorea reducerea “clasei funcționarilor”, iar prin aceasta, **junimiștii** înțelegeau în special o categorie coruptă prin însăși dependența ei de partidele politice.

“Clasa funcționarilor”, văzută esențialmente ca o categorie neproductivă, parazitară, construită exclusiv de către birocratia de stat, constituie o temă majoră a criticii noilor conservatori (junimiștilor) la adresa societății românești de după 1866. Această critică trebuie corelată cu inexistența unei burghezii (ex. pe model britanic), formate ca rezultat al unui statut economic independent în relație cu politica. Nașterea burgheziei era percepută în strânsă legătură cu consolidarea industriei românești și, implicit, cu detumarea țării de la calea preponderent agrară. Străinii, contestatarii acelei viziuni dominante a elitei politice bucureștene despre care am vorbit, vor fi considerați (în special de către conservatori în perioada discutată) un element important în constituirea acelei burghezii.

Dezbaterea asupra constituirii unei burghezii locale va fi capul de afiș al polemicilor publice așa cum s-au desfășurat între gruparea liberală și cea conservatoare în acei ani, iar eșecul formării ei pe baze exclusiv capitaliste, dar în special al participării ei la proiectul centralizator pus pe hârtie de elita politică, va reprezenta o etapă în istoria României niciodată finalizată. Implicația acestui lucru va fi acela că momentele cruciale ulterioare nu au putut beneficia de această experiență esențială.

În epocă, în absența unor orașe puternice cu industrie, măcar incipientă⁸², liberalii au imaginat formarea burgheziei prin dezvoltarea micilor meșteșuguri, comercianților și a industriei casnice, pe care i-a văzut ca purtători ai libertăților civile. Însă la nivel de viziune generală, Partidul Liberal a sprijinit marea proprietate, pe care a considerat-o un garant împotriva pericolului socialist din

⁸¹ C. Gane, *P.P.Carp și locul său în istoria politică a țării*, București 1936, II, p. 361.

⁸² În acea perioadă, industria încă era legată de agricultură, dat fiind că ramurile dominante erau cele ale procesării alimentelor și a produselor din lemn. Deschiderea pieței românești în perioada 1876-1885 pentru bunurile importate din Austro-Ungaria, ca urmare a acordului economic cu aceasta, a dat o lovitură mortală producției indigene. Ramurile construcției de mașini sau metalurgiei erau inexistente în preajma Primului Război Mondial. La acea dată, industria contribuia cu doar 17% din venitul general al țării (K. Hitchins, *op. cit.*, p. 197).

epocă, aceasta în cadrul unui program de naționalism economic, dându-și așadar girul unor politici protecționiste. Acest paradox se mai poate întâlni și în rândul altor elite liberale implicate în procesul de construcție națională din Europa Centrală și de Est⁸³. Singurele concesi făcute au fost în 1884, când s-a acordat dreptul de vot direct acestor categorii “liberale” precum meșteșugarii și micii comercianți de la oraș, profesorii și preoții de la sate.

În schimb, conservatorii de nouă generație au văzut industria la scară largă ca o modalitate de a dezvolta profilul psihologic al unei țări agrare. Pentru ei, agricultura promova ignoranța, responsabilă pentru distrugerea moralului unei comunități, deoarece “o țară agrară ce începe prin a exporta cereale, sfârșește prin a exporta oameni”⁸⁴. Cadrul în care aceste lucruri evoluau era pentru conservatori unul al relațiilor de tip **centru-periferie**, în care țara agrară, datorită muncii sale nespecializate și de mică valoare, era nevoită să își vândă produsele la prețuri joase și să cumpere la prețuri ridicate produsele țării industrializate, poziționându-se astfel într-o relație permanentă de subordonare față de aceasta. În cele din urmă, lipsa de diversitate ocupațională rezultată din inexistența unei economii de tip industrial avea ca urmare crearea dependenței unei întregi categorii populaționale față de bugetul de stat, ducând într-un final la acea birocrăție parazitară criticată vehement de **junimiști**.

Pentru conservatori, categoria birocrăției, a experților, putea include elemente alogene, contribuindu-se astfel la formarea unei burghezii de tip occidental. **Junimiștii** nu au ignorat potențialul economic al populației evreiești, fiind de părere că aceștia au o etică a muncii mai dezvoltată, un avantaj major comparat cu “plăgile” lumii rurale, precum alcoolismul sau corupția.

Așadar, centralizarea era compromisă din lipsă de personal. Acestui fapt i se poate adăuga lipsa de resurse. După cum s-a menționat, ambele tabere politice au instrumentalizat țăranul și valorile asociate traiului la sat, nereușind să emancipeze această categorie socială, de altfel o prezență majoră în statistica acelei vremi. Primii conservatori s-au luptat să mențină intactă marea proprietate, considerând că numai proprietarii acesteia erau candidații ideali la a ocupa un loc în elita politică și economică a vremii. Totuși, în ciuda efortului de a justifica monopolul asupra marii proprietăți, conservatorii de primă generație au eșuat în a o face pe aceasta productivă. Proiectele lor se duceau într-o direcție nerealistă, în sensul că nu erau preocupați să asigure compatibilitatea dintre numărul crescut de țărani și, implicit, necesitatea de a-i implica în agricultură.

⁸³ Diana M. Mishkova, *The Interesting Anomaly of Balkan Liberalism*, în *Liberty and the Search for Identity. Imperial Heritages and Liberal Nationalisms in a Comparative Perspective* (ed. by Ivan Denes), Budapesta 2006, p. 399-456.

⁸⁴ N. Isar, *Doctrina și legislația junimist-conservatoare în dezbaterele Parlamentului român. 1891-1895*, București 2007, p. 75.

Acestor mentalități li se adăuga cadrul legal: deși emancipați oficial în anii 1860, având micul lor lot de pământ și, teoretic, independenți față de proprietarul de pământ, în realitate, situația era la polul opus. Relația de dependență a țăranului față de “conac” a continuat în toată această perioadă (determinându-i pe observatorii sociali să definească situația ca **neoiobăgie**); în plus, în practică, proprietarii de pământ nu puteau fi expropriați și nici nu erau obligați legal să acorde pământ țăranilor.

“Whose city after all is this-in which the inhabitants speak elegantly in French, the occupiers in German, all in while becoming less sure what will become of this Galicia will it be sold or exchanged for some other Serbia? What is one to think of this dwarfed metropolis to which the carpet beggars of the entire continent have gathered?”⁸⁵

Acest citat la limita dintre adevăr istoric și ficțiune conține două dintre temele pregnante ale spațiului public liovian în perioada de interes pentru noi. Prima dintre acestea constă în componenta paradoxală a orașului, anume condiția acestuia de a fi cosmopolit și provincial în același timp; cosmopolit prin faptul că a găzduit mai multe proiecte naționale aflate în competiție, chiar dacă dezamorsate până la un anumit punct cu ajutorul simbolisticii imperiale⁸⁶, iar această realitate își găsea expresia la nivelul arhitecturii; provincial prin aceea că, deși având un mix de populații, în trecut fusese un oraș comercial și nu unul cu rol de reprezentare imperială, precum Praga, dar mai ales pentru că creșterea urbană de la sfârșitul secolului al XIX-lea nu s-a datorat dezvoltării economice, ci în special veniturilor realizate din exercitarea funcțiilor administrative orașenești (cu alte cuvinte, Liovul a experimentat urbanizare fără industrializare)⁸⁷. Mai mult, Liovul, cu ajutorul planificării urbane de anvergură din anii 1870, **trebuia** să fie un oraș cosmopolit prin aceea că avea rolul de a coagula o populație eteroclită în numele

⁸⁵ “Al cui oraș este în fond acesta-în care locuitorii vorbesc elegant în franceză, ocupații în germană, în timp ce este din ce în ce mai nesigur ce se va întâmpla cu această Galiție, va fi ea vândută sau dată la schimb pentru altă Serbie? Ce poate cineva să gândească despre această metropolă în miniatură, unde cerșetorii de pe întinsul continentului s-au adunat?” George G. Grabowicz, *Mythologizing Lviv/Lwów: Echoes of Presence and Absence*, “*Harvard Ukrainian Studies*” 24 (2000), p. 313-342 (322).

⁸⁶ M. Prokopovych, *op. cit.*, p. 2.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 7.

unei comunități **imagine** ("architecture, imagined and real, shaped the broader illiterate Lemberg public into an imagined community. To a much greater extent than one would have thought")⁸⁸, mai exact o societate loială dinastiei de Habsburg.

A doua temă, exploatată copios de către literatură și publicațiile satirice, se referă la natura **ireală** a construcției politico-sociale, în special, după cum vom vedea mai departe, începând cu Compromisul din 1867. Această combinație de pompozitate și de respectare excesivă a etichetei (fie și în varianta prevederilor legale ale Monarhiei), așa cum poate reieși din detaliul conform căruia firmele micilor antreprize (bărbierii, farmaciștii) erau scrise în ... patru limbi (latină, germană, franceză, plus una din limbile locale în ultima decadă a secolului al XIX-lea), crea un efect hazliu, fie și datorită faptului că în Liovul vremii vorbitorii de franceză și cunoscătorii de latină erau aproape ... inexistenți. La acest melanj se adaugă realitatea sociologică, și anume semnificativa populație aflată la limita subzistenței, într-un oraș-univers al telalilor, prostituatelor și cerșetorilor, poartă de tranzit a acestor categorii, dinspre micile și modestele orașele galițene către orașele imperiale. Irealitatea mai era dată de acel efect de miniatură a capitalei imperiale, menționat la începutul lucrării; concret, ritualul birocratic cotidian (din primărie, din tribunal, din biserici) sugera o senzație de artificial, nu numai prin aceea că centrul orașului contrasta puternic cu periferia, ci mai ales prin faptul că persoanele care performau aceste ritualuri (localnicii, după cum se prezenta situația după 1867) găseau deseori discrepante convingerile lor politice și culturale în relație cu atribuțiile pe care le performau zi de zi. Evident, aceasta imagine a unor infimi funcționari mișcându-se robotic în interiorul unui mecanism gigantesc despre care nu înțelegeau mare lucru a devenit o temă clasică a universului kafkian. Chiar dacă se referea la identitatea praghezului sau, mai bine-zis, a evreului praghez din acea vreme, contribuția lui Kafka se dovedește relevantă pentru surprinderea falsului în sine, ce se reproducea pe tot cuprinsul Monarhiei, indiferent de statut social, orientare profesională, profil etnic.

Este necesar acum să investigăm strânsa relație existentă între natura spațiului public liovian, elita locală, pe de o parte, și, pe de altă parte, viziunea autorităților centrale asupra acestui oraș. Astfel, legat de observația cum că Liovul reprezenta o comunitate **imaginată**, loială Împăratului, este de subliniat că în perioada anterioară autonomiei, pentru birocrăția de limbă germană care s-a stabilit în provincie odată cu reformele iluministe, misiunea cetățenilor imperiali, a orașului, a sferei sale publice era de a reprezenta o singură entitate: cultura imperială⁸⁹. Automat, aceasta însemna că nu îi era îngăduit niciunui spațiu

⁸⁸ *Ibidem*, p. 2.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 42.

alternativ să existe; sfera publică coincidea strict cu domeniul unde guvernul își exercita monitorizarea și controlul⁹⁰. La nivel vizual⁹¹, această elită a încercat să dea o tentă neo-clasică în spiritul **Rațiunii**, care, în final, se presupunea că va “civiliza” pe localnici. Birocrația jozeфинistă considera că nota predominantă barocă a orașului traducea “cultura înapoiată” a localnicilor⁹².

Conform acestui slogan, spațiul public trebuia supus unui proces de raționalizare și regularizare menit a elimina moștenirea medievală, romantică cu particularismele lor locale. Prin urmare s-a procedat la demolarea zidurilor de fortificații, s-au trasat străzi liniare, s-au mutat cimitirele în afara orașului, s-au amenajat parcuri, cerșetorii din centrul orașului au fost plasați unor instituții abilitate, râul Poltava a fost igienizat și transformat într-o utilitate orășenească (ex. apă de canalizare)⁹³.

Odată cu instituirea efectivă a aranjamentelor constituționale din perioada instaurării Dualismului, asistăm la o schimbare de paradigmă în spațiul public al Liovului. Treptat, administrația municipală va trece în mâinile etnicilor polonezi⁹⁴, care vor iniția măsuri urbanistice în sens național (ex. redenumirea străzilor cu nume poloneze⁹⁵), dar vor proceda și la o îmbunătățire generală a dotărilor existente. Municipalitatea va demola construcțiile austere, de tip militar, datând din timpul stăpânirii austriece, va înfrumuseța clasicele fațade ale clădirilor guvernamentale, va iniția proiecte de construire a unor edificii menite să adăpostească instituțiile publice, va îmbunătăți sistemul de canalizare, drumurile etc.

Tot de această perioadă este legat și efortul de construire a clădirilor-simbol ale orașului, fie că ne referim la spitale, închisori, sau la elementele de “înfrumusețare”, precum mobilierul, iluminatul stradal. În mare parte inițiative ale municipalității, acum au fost ridicate Opera, Banca de Economii a Galiției, Muzeul

⁹⁰ *Ibidem*, p. 46.

⁹¹ “*Architecture-just as the press, literature, theater, social life-was a matter of cultural politics in which Lemberg was to become a homogenous, rational, and planned provincial Habsburg capital*”, în *Ibidem*, p. 20.

⁹² *Ibidem*, p. 10.

⁹³ *Ibidem*, p. 21.

⁹⁴ Întreaga societate va suferi o influență poloneză covârșitoare în acea perioadă: “pe când comunitatea ruteană popula în special straturile muncitorești, slujbele casnice, administrația de imobile, iar toți aceștia se întâlneau duminicile și de sărbători la biserica greco-catolică, comunitatea poloneză putea fi văzută pretutindeni în societate, în administrație, în restaurante, până și unele familii germane sau cehe, precum Bauer, Enders, Stadtmüller, Riedl s-au polonizat”; citat în Leszek Podhorodecki, *Dzieje Lwowa*, Varșovia 1993, p. 128.

⁹⁵ M. Prokopovych, *op. cit.*, p. 36.

de Industrie, acum s-a trasat bulevardul circular ce face trimitere la omonimul său vienez, Ring-ul⁹⁶. În mare parte, stilul utilizat a fost în spiritul eclecticismului, traducere fidelă a contradicțiilor modernizării politice, nu neapărat însoțite de modernizare economică.

Provocarea acestei epoci și, implicit, a administrației orășenești poloneze, a constatat însă în faptul că Liovul devine scena confruntărilor pe criterii de reprezentare vizuală între grupele etnice majoritare ale provinciei⁹⁷, dintre care rutenii se detașează. Concret, organizațiile reprezentative ale acestor populații vor duce adevărate polemici și bătălii în spațiul comunitar pentru a-și poziționa monumentele, instituțiile culturale, proiectele de restaurare în cele mai prestigioase locuri, în fruntea celor mai generoase liste de subscripție (public sau privată) sau, pur și simplu, pentru a avea întâietate în ce privește participarea comunității lor la expozițiile provinciei sau cu ocazia vizitelor oficiale imperiale⁹⁸.

Această schimbare de paradigmă va antrena o modificare a percepției în rândul birocrăției locale, reacție la însăși schimbarea structurii etnice și sociale a acestei categorii de funcționari. Cum era de așteptat, etnicii polonezi vor constitui o majoritate în cadrul acesteia, prin urmare loialitățile vor fi multiple, nemaexistând binomul: etnic boem/moravian/austriac de sensibilitate germană. Astfel, se va petrece un flux continuu între etnie, loialitate politică și identitate culturală⁹⁹. Repetăm, un birocrat polonez trebuia să fie fidel Monarhiei, chiar și când unele decizii contraveneau intereselor naționale poloneze, și, în cele din urmă, să găsească balanța între ascendentul cultural german și afirmarea identității culturale ale propriei comunități (cazul guvernatorului Michał Bobrzyński, pe care îl vom relata în ultima parte a acestui studiu, este un exemplu relevant în acest sens). Pe scurt, a acorda prioritate valorilor profesionale în dauna celor identitare, sau invers, nu era o opțiune ușoară, iar repercusiunile alegerii s-au dovedit deseori frustrante.

Aceste dileme și-au găsit expresia în spațiul public prin aceea că au dat naștere unor zone alternative în care aceste interese divergente să se manifeste. Mai sus am menționat că, înainte de anii 1860, sfera publică era strict dominată de efortul de **auto-reprezentare imperială**. Ulterior, structuri intermediare apar, modificând însuși conceptul de spațiu public; acestea erau *“alternative spaces for debate where discussions on culture and politics could flourish uncontrolled (professional clubs, salons, public assemblies, pubs, coffee houses, meeting halls, and public parks)”*¹⁰⁰.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ Mai multe detalii privitoare la aceste conflicte, în secțiunea ce tratează viața politică a Galiției.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 4.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 9.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 46.

A sosit momentul să dăm câteva detalii legate de istoria propriu-zisă a orașului și de specificul acestuia. Fondat de către un principe rutean la mijlocul secolului al XIII-lea, Liovul a devenit scena unor stăpâniri successive, poloneză din 1340, maghiară și, în cele din urmă, austriacă. Calitatea de oraș contestat și-o va păstra pe toată durata existenței sale, astfel în epoca modernă vom asista la două modele aflate în opoziție unul față de celălalt: cel polonez și cel ucrainean.

Pentru polonezi, Liovul secolului al XIX-lea, asemeni Galiției în sens extins, a fost singurul loc dintre cele trei partiții în care naționalitatea poloneză își putea exercita liber drepturile care îi asigurau identitatea (ex. administrative, educaționale, culturale); aici s-au pus bazele Academiei poloneze, aici s-au născut partidele politice moderne. Consecințele acestui fapt se vor dovedi vitale pentru cultura politică a statului polonez refăcut din perioada interbelică.

Pentru ucrainieni, Liovul reprezenta omonimul Moscovei (în virtutea civilizației creștine-bizantine comune), însă, pe când Moscova s-a găsit sub dominație tătară, colaborând cu “barbarii”, Liovul a rezistat acestora și a ținut totodată sub control pericolele venite din Vest; “într-adevăr, Liovul a salvat Europa de pericolul barbar, rămânând *semper fidelis* acesteia și, în același timp, a rezistat presiunilor venite din Vest, din partea culturii poloneze latinizate, rămânând *semper fidelis* civilizației și patriei ucrainiene [sic!]”¹⁶¹.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, Liovul a fost scena a numeroase asedii care se vor prelungi și în epocile următoare. La începutul secolului al XIX-lea a fost ocupat pentru scurt timp de către trupele napoleoniene și de către armata rusă (1809), pentru a trece din nou sub stăpânire austriacă. În 1848, ca urmare a drasticei represiuni austriece la adresa revoluționarilor polonezi și ruteni, s-a confruntat cu bombardamente care îi vor distruge multe din clădirile reprezentative, inclusiv Turnul Primăriei.

După cum am menționat mai sus, stilul reprezentativ al Liovului din perioada absolutistă, când provincia era guvernată de o administrație fidelă valorilor habsburgice și culturii germane, era de sorginte clasicistă. Clădirea reprezentativă la acest capitol este Primăria. Construită în perioada 1827-1835 pe fundațiile unei clădiri ridicate încă din secolul al XV-lea, Capitoliul liovian, și care adăpostea “senatul populației leopolitane” (*Senatus Populusque Leopoliensis*), construcția arbora un turn înalt de 78 de metri și un ceas fabricat la Institutul

¹⁶¹ A. V. Wendland, *Semper fidelis: Lwów jako narodowy mit Polaków i Ukraińców (1867-1939)*, în *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura* (ed. by Kazimierz Karolczak), Cracovia 2002, p. 263-271 (265).

Politehnic din Viena¹⁰². Fiind distrus în vâltoarea evenimentelor de la 1848, Turnul și implicit clădirea au fost reconstruite în anii 1849-1851 de către o echipă formată din arhitecți germani și polonezi. Stilul se dorea unul sobru, turnul nu mai semăna cu cel dinainte, care aducea a turn de biserică, cu dom, ci era asemeni unui turn de pază. Oficiul Municipal va funcționa aici începând cu 1851¹⁰³. Mesajul auster era dublat de către statuile și reprezentările unor izvoare executate în stil clasic ce întregeau complexul, prin porticele masive cu arcade ce dădeau un aspect triumfiar¹⁰⁴. Acest clasicism cu timide note istoriciste va fi decorat doar către sfârșitul secolului al XIX-lea, în stil patriotic, cu trimitere la mesajul polonez: doi lei sculptați de Tadeusz Baracz și figuri alegorice reprezentând ospitalitatea, patriotismul și curajul¹⁰⁵.

Prin stilul și prin simbolica sa, Primăria a continuat să reprezinte în secolul al XIX-lea autoritatea Monarhiei, însă, la nivel de ordonare a spațiului urban, a încetat să organizeze centrul conform unei ierarhii și, implicit, să constituie o parte ce integra comunitatea orașului (în trecut, localnicii se întâlneau aici duminicile, erau amplasate aici târguri, manifestații orășenești etc.)¹⁰⁶.

Perioada autonomiei a însemnat pentru arhitectura publică lioviană alegerea unui melanj de stiluri, dintre care se vor detașa neo-renascentismul și neogoticul. Parte a acestei combinații va fi vizibilă în special la construcțiile ce adăposteau instituții educaționale cum este cazul Școlii Konarski (1892-1893), a cărei fațadă în cărămidă roșie a reconciliat tradiția renașcentistă cu elemente decorative împrumutate din stilurile pitorești tradiționale sătești, atât de frecventate de arhitecții locali ai sfârșitului secolului al XIX-lea¹⁰⁷. De fapt, revoluția arhitecturală în sens istoricist¹⁰⁸, ce a urmat raționalismului clasicizant al

¹⁰² Yuri Biryulov, *Lvov's Municipal Buildings during the Autonomy Period (19th-early 20th Century)*, in *Mayors and City Halls. Local Government and the Cultural Space in the Late Habsburg Monarchy* (ed. by J. Purchla), Cracovia 1998, p. 227.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 228.

Printre cele mai importante realizări ale Consiliului Municipal a fost instalarea iluminatului pe gaz, la 1 Iunie 1858 (*Ibidem*, p. 229). La 1900, Consiliul Municipal avea atribuții foarte stricte în ce privește regulile de construire în oraș, impunând chiar un canon de evaluare estetică, ce se aplica atât inițiativelor individuale, cât și construcțiilor cu caracter comercial (*Ibidem*, p. 231).

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 228.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 229.

¹⁰⁶ *Mayors and City Halls* cit., p. 108, 109.

¹⁰⁷ Y. Biryulov, *op. cit.*, p. 230.

¹⁰⁸ Apogeul stilului istoricist va fi atins prin definitivarea în 1900 a construirii Teatrului Municipal după un plan al lui Zygmunt Gorgolewski. Această clădire ridicată exclusiv prin

guvernării autoritariste, poate fi admirată în fațadele școlilor construite în acei ani în Liov, deoarece această perioadă a coincis cu extinderea învățământului de tip gimnazial la toate categoriile sociale și etnice, prin urmare, construirea localurilor acestora a fost sprijinită financiar de către municipalitate și din alte fonduri publice¹⁰⁹. Este demnă de interes informația conform căreia, la 103.422 de locuitori câți avea Liovul în 1880, datoriile rezultate din construcțiile publice, fie acestea educaționale, culturale sau administrative se ridicau la 8.776 mii de coroane, în vreme ce veniturile reale ale orașului erau în preajma lui 1910 de 7.606 mii de coroane¹¹⁰.

Sfârșitul secolului al XIX-lea a adus încă o schimbare de paradigmă, când, pe lângă elemente din arhitectură medievală, romanescă și gotică, detalii din stilul țărănesc al caselor de la munte, *huful* sau *zakopane*, caracterizat prin bogăție de decorațiuni din lemn, au început să fie utilizate la scară largă la fațadele construcțiilor lioviene. Evident, această etapă a coincis cu afirmarea în spațiul public liovian al proiectelor de emancipare națională ruteană, dar și poloneză. Maeștrii acestor încercări au fost Juliusz Hochberger, cel care va proiecta și pavilionul Expoziției Naționale din 1894, despre care vom vorbi în cele ce urmează, și Alfred Zachariewicz, ce va decora fațada “Casei Studenților Polonezi” cu elemente stilizate din arta rurală¹¹¹.

În modernitate, Liovul și-a păstrat spațializarea și topografia specific medievale, date de apartenența la diversele confesiuni (ex. la 1910, în Liov erau 61,7% catolici, 20% evrei, în timp ce greco-catolicii erau 17,1%¹¹²). Astfel, rutenii și alte comunități de rit ortodox precum grecii, sârbii, valahii, moldovenii erau localizați în vecinătatea străzii Rutene (*Ruska ulica*) și implicit a bisericii. Comunitățile armene și iudaice erau divizate în funcție de ramura “estică” sau “vestică” frecventată (ex. centrul vechi al orașului era locul unde evreii ortodocși puteau fi întâlniți, în timp ce cei reformați și-au plasat sinagoga reformată la periferia orașului din acea vreme)¹¹³.

Marcarea teritoriului orășenesc în funcție de anumite teme sau momente importante din viața locuitorilor va ieși în evidență cu ocazia manifestărilor patriotice prilejuite de zile religioase, vizite imperiale, expoziții regionale. Piețele rectangulare ale Liovului îndeplineau aceste funcții simbolice încă din Evul Mediu,

fonduri municipale va arbora o multitudine de sculpturi și decorațiuni imitând picturile. *Ibidem*, p. 231.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 230.

¹¹⁰ L. Podhorodecki, *op. cit.*, p. 127.

¹¹¹ Y. Biryulov, *op. cit.*, p. 231.

¹¹² L. Podhorodecki, *op. cit.*, p. 127.

¹¹³ M. Prokopovych, *op. cit.*, p. 37.

când ceremoniile regale, procesiunile breslelor constituiau nu atât puncte de atracție în topografia urbană, cât modalități de a organiza spațiul pentru a corespunde profilului societății acelei vremi (ex. categoriile cu drepturi politice, precum nobilimea, asistau la procesiunile religioase și regale, pe când execuțiile publice erau puse în scenă în special pentru masa largă a poporului). Aceste ceremonii și manifestări au fost transformate în perioada habsburgică pentru a servi nevoilor de “reprezentare imperială, naționalismelor de tot felul, sau proiectelor politice în genere”¹¹⁴.

Un exemplu al unei astfel de manifestări este Expoziția Națională din 1894, ce s-a vrut o festivitate a progresului tehnologic, dar și, pe fundal imperial, o inserție a proiectelor naționale poloneze și rutene, legitimându-se astfel naționalismul cultural prin sublinierea aportului pe care aceste comunități îl aduceau la realizările Monarhiei în materie de civilizație.

Așa cum s-a menționat, pavilionul expoziției a fost construit după planurile lui J. Hochberger în stilul renașterii medievale germane, presărat cu influențe rustice. Profilul general era al unei expoziții agrar-industriale, iar comitetul director al acesteia, condus de contele de origine poloneză Włodzimierz Dzieduszycki, naturalist, etnolog și sprijinitor al maselor țărănești, și-a propus să promoveze industria galițiană în fața ascendentului industriei vieneze și cehe. Astfel, cu ocazia deschiderii expoziției, primul tramvai electric al orașului va fi pus în funcțiune¹¹⁵ (1894 este și anul în care iluminatul electric este introdus în Liov). Contextul acestor inovații tehnice era optim, dacă avem în vedere că și liniile de cale ferată se extind pe noi rute în această perioadă (ex. legături cu localitățile Janów, Sambir)¹¹⁶. Simbolurile tehnicii vor fi încadrate de cele naționale poloneze, astfel erau frescele celor mai importante bătălii ale epocii pre-moderne, saloane ale pictorilor istoriciști precum Matejko etc.

Așadar, știința și cultura, înfățișate în special în forma lor poloneză au fost tema de bază a expoziției, prima manifestare publică din provincie care a avut ambiția de a reuni toate ariile de existență a unei comunități naționale. Peste câțiva ani, în 1905, aniversarea a 250 ani de la asediul Liovului de către trupele cazace ale lui Bohdan Chmielnicki, personalitate simbolică pentru comunitatea ucraineană, vor da măsura acerbei competiții naționale dintre cele două etnii, cea poloneză și cea ucraineană, prin aceea că această personalitate și acest eveniment revendicat de ambele tabere vor fi instrumentalizate în sens politic de către municipalitatea și politicienii polonezi pentru propriul program de revendicări

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 10.

¹¹⁵ M. Opalek, *O Lwowie i mojej młodości. Kartki z pamiętnika 1881-1901*, Wrocław-Varșovia-Cracovia 1987, p. 81, 82.

¹¹⁶ L. Podhorodecki, *op. cit.*, p. 130.

naționale. Mai mult, de vreme ce fiecare tabără avea propria înțelegere a evenimentului care se petrecuse în urmă cu 250 de ani, felul în care s-a pus în scenă aniversarea din acel an a demonstrat **înțelegerea istoriei propriie comunității poloneze**¹¹⁷, de data aceasta fără participarea ucraineană, fapt ce fusese de neconceput pentru aranjamentul constituțional de la 1867; în toți anii din vremea Monarhiei Dualiste, acestui eveniment i se dăduse o simbolică culturală și religioasă, dar nu politică.

În perioada în care am descris Liovul în articolul de față, indiferent de opțiunile taberelor politice implicate, și anume, după cum vom vedea, încercările democraților de a mări autonomia locală sau tentația conservatorilor de a rămâne loiali Vienei, aceasta din urmă nu va ezita să instrumentalizeze resursele provinciei (fie ele naturale, politice sau culturale) pentru propriul program politic. Asemeni modalității artificiale în care i-a dat numele, Viena va pune bazele în Galiția în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea unui “experiment” constând într-un mozaic complex de loialități și interese; dintre acestea se vor detașa dinamica rezultată în urma interacțiunii dintre instituțiile locale și cele centrale și chestiunea emancipării naționale a ucrainenilor, cea mai numeroasă populație “minoritară” a provinciei. Ca o ironie, acest experiment se va întoarce împotriva însăși existenței Monarhiei.

Liovul făcea parte dintr-o provincie, Galiția, pe care dezvoltarea economică a ocolit-o pe mai toată durata secolului al XIX-lea, centrele industriale ale teritoriilor habsburgice fiind localizate la Praga și la Viena. În 1902, Galiția poseda 15,8% din numărul total al companiilor industriale ale Cisleithaniei¹¹⁸. Acestui lucru i se adaugă politica de tarife vamale menținută de către autoritățile de la Viena¹¹⁹, fapt ce va duce la o creștere economică a provinciei abia după 1900. În preajma Primului Război Mondial, Galiția asigura circa 8% din producția de cărbune a Monarhiei și deținea monopolul producției de sare (aproape jumătate din întreaga producție provenea din minele de sare de la Wieliczka sau Bochnia)¹²⁰.

Cum se poate presupune. Viena considera Galiția piață de desfacere pentru produsele manufacturate în zonele industrializate din vestul Monarhiei. La aceasta se adaugă realitatea conform căreia capitalul străin juca un rol preponderent, prin urmare industria locală nu avea șanse de dezvoltare, într-un context în care administrația provinciei era alcătuită majoritar din marea și media aristocrație

¹¹⁷ M. Prokopovych, *op. cit.*, p. 224.

¹¹⁸ Partea de nord-vest a Austro-Ungariei, mai exact acele teritorii care, după Compromisul de la 1867, s-au găsit sub administrația directă a Vienei.

¹¹⁹ Căile ferate fiind controlate de burghezia vineză, importurile erau încurajate, în timp ce exporturile erau supuse unor tarife ridicate.

¹²⁰ A. Chwalba, *op. cit.*, p. 505, 506.

deținătoare de pământuri¹²¹, care nu aveau nici interesul, și nici *know-how*-ul necesar pentru a pune bazele unei industrii în această regiune uitată a Monarhiei.

Liovul reprezenta centrul cu gradul cel mai mare de industrializare din întreaga provincie. Aproape 30% din populație deținea ocupații legate de meșteșuguri, comerț și mică industrie¹²². Companiile de profil erau însă modeste, numărând mai puțin de 100 de angajați¹²³. Industria la scară largă, precum producția de utilaje, industria chimică și metalurgică¹²⁴, exploatarea resurselor petroliere, s-a dezvoltat în ultima decadă a secolului al XIX-lea.

Să ne îndreptăm acum atenția asupra cadrului politic care a făcut posibilă apariția mișcărilor centrifuge în Monarhie. Negocierile dintre elita provinciei și autoritățile de la Viena în ce privește statutul Galiției, al comunităților conlocuitoare, dar mai ales implementarea uneia dintre cele două viziuni influente, centralism sau federalism, au reprezentat un proces continuu în ultimele decade ale secolului al XIX-lea, marcat de schimbări tactice și reorientări politice surprinzătoare. În cele din urmă, păstrând proporțiile, asemeni Vienei, Galiția, și implicit Liovul, s-a dovedit în perioada dată un creuzet de tendințe, atitudini și programe (ex. modernism, antisemitism, naționalism, multiculturalism) care își vor găsi expresia mai mult sau mai puțin fericită în perioada de după Primul Război Mondial.

Autonomia unei provincii precum Galiția a venit pe fundalul unor nereușite politice ale Imperiului habsburgic în plan extern. Acesta s-a confruntat cu o scădere a prestigiului în arena internațională, parte cauzată de înfrângerile militare suferite în 1859 și în 1866¹²⁵. Nu își putea permite să piardă credibilitatea în plan intern, așadar, astfel că a inițiat în interiorul Imperiului un proces de negociere între posibile proiecte centraliste și federaliste. Documentul din 1860 ce va oficializa trecerea multor atribute ale puterii centrale înspre organele locale, inclusiv cedând competențe legislative provinciilor, se va numi "Diploma din Octombrie". Ulterior, aceste concesiuni au fost anulate prin Patentul din februarie 1861¹²⁶.

¹²¹ De abia după 1900, Dieta provinciei va începe un program coerent de sprijinire a produselor galițiene, prin acordarea de bani și organizarea de campanii care să promoveze, e drept, articolele poloneze.

¹²² Mai multe detalii pe această temă, în L. Podhorodecki, *op. cit.*, p. 128, 129.

¹²³ Jerzy Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945*, Cracovia 2008, p. 56.

¹²⁴ A. Chwalba, *op. cit.*, p. 510.

¹²⁵ În 1859, în micul oraș Solferino, armatele aliate italiene și franceze au înfrânt armata austriacă; în 1866, războiul austro-prusac s-a încheiat cu victoria Prusiei (Henryk Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław-Varșovia-Cracovia 1986, p. 220, 221; 227, 228.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 222-224.

Tentativele constituționale enunțate s-au dovedit problematice în practică, fie și pentru că provinciile Imperiului erau determinate să își apere autonomia în numele contribuției economice la piața comună a acestuia, dar mai ales pentru că invocau chestiuni istorice de legitimitate ce mergeau înapoi până la însăși alcătuirea Imperiului. Efectul cedării inițiale a unor drepturi provinciilor de către centru a funcționat ulterior după principiul bulgărelui de zăpadă, drumul liberalizării nu mai putea fi parcurs în sens invers. Era doar o chestiune de timp. În 1867 statul a fost divizat în două entități politico-administrative: Austria și Ungaria¹²⁷. Pe lângă atribuțiile specifice fiecărei părți (Guvern, Parlament separat; comune erau Ministerul de Finanțe, instituțiile abilitate de reprezentare în plan extern, Armata)¹²⁸, Compromisul s-a dovedit “revoluționar” prin aceea că reorganiza din temelii viața provinciilor. Fără a discuta algoritmul prin care maghiarii era cooptați la guvernare, în detrimentul altor naționalități cu reprezentativitate numerică, economică și culturală semnificativă în Imperiu (precum boemii, moravii și polonezii), este de consemnat noutatea unor măsuri legislative cu impact la nivelul tuturor provinciilor, indiferent de importanța și vechimea lor în cadrul fostului Imperiu. Ne referim în special la acordarea de drepturi egale pentru populațiile așa-zis “minore” (ex. fără drepturi istorice) ale provinciilor. În cazul Galieiiei vorbim despre ruteni¹²⁹, identificați ulterior, în cadrul politicii naționaliste militante, ca ucrainieni¹³⁰.

Așadar, Compromisul din 1867 a adus și în cazul Galieiiei autonomie, deși statutul ca atare nu făcea obiectul unei înțelegeri oficiale între Viena și provincie, mai bine zis elita de etnie poloneză a acesteia, ci vorbim mai degrabă despre drepturi politice și civice, organe adiționale de reprezentare și decizie la nivel local, care în practică asigurau provinciei o mai mare independență în relația cu centrul.

¹²⁷ Diviziunea a avut ca punct de referință râul Leitha; astfel, din Cisleithania făceau parte teritoriile și populațiile localizate în partea vestică a râului (polonezii, cehii, populația vorbitoare de germană din Tirol). Acestea se găseau sub guvernare austriacă. Transleithania se referea la partea estică a râului, adică acele teritorii și populații de sub guvernarea ungară (slovacii, românii, croații).

¹²⁸ *Ibidem*, p. 228.

¹²⁹ Este de semnalat că încă din secolul al XVIII-lea autoritățile austriece au dorit să neutralizeze cererile polonezilor, acordând rutenilor facilități religioase. Și atunci, și ulterior, aceste strategii ale Vienei i-au ambiționat pe polonezi să-și intensifice acțiunile pentru preservarea identității naționale.

¹³⁰ Cuvântul slav Ucraina (derivat din *kraj*, frontieră) are o etimologie și utilizare complexă, desemnând prin secolul al XVI-lea ținuturi din jurul Voievodatului Kievului. Noi ne referim aici însă strict la întrebuintarea modernă a cuvântului, așa cum apare ea în lucrările intelectualității ... rutene de sfârșit de secol XIX (ex. Ivan Franko, Mykhailo Hrushevsky).

Concret, se poate da exemplul unor înlesniri și drepturi precum liberalizarea învățământului și a științei (1867), dreptul de liberă asociere (1867), poloneza ca limbă a administrației (1869)¹³¹.

Istoricul A. Chwalba a descris inspirat această autonomie neoficială, caracterizată prin concesi, în cadrul căreia libertatea naționalităților se putea manifesta mai degrabă supravegheat: “în vreme ce politicienii și aristocrații polonezi se bucurau de influență la Viena, Galiția în sine a rămas în afara interesului direct al statului”¹³². Într-adevăr, elita poloneză a vremii era o prezență constantă a saloanelor și cluburilor vieneze; în plus, după cum vom vedea, politicienii polonezi au dobândit poziții în aparatul de stat, grație și sistemului politic în două faze (ex. reprezentanță la nivel local și la nivel central).

Pentru elita politică a Galiției, debutul perioadei autonomiei a presupus în principiu o opțiune între contestarea directă a *establishment*-ului vienez și compromisul cu autoritățile. De fapt, aceste două scenarii nu s-au exclus, ele coexistând mai degrabă deoarece niciunul nu a putut fi îndeajuns de puternic să se impună în detrimentul celuilalt. Imaginea cea mai fidelă a permanentei negocieri între cele două opțiuni este dată de însăși rețeaua de organe locale și centrale ale autonomiei, așa cum au funcționat acestea după 1867.

Evident, nu exista o clară delimitare între acestea. În contextul polonizării administrației galițiene, proces ce s-a desfășurat gradual în prima decadă de așa numită “autonomie”, birocrații polonezi (și din Liov și din Viena) s-au confruntat deseori cu o dilemă legată de loialitate: ca naționalitate fiind polonezi, ca profesie fiind oficiali galițieni reprezentanți ai statului austriac. Așadar, vorbim de o suprapunere de loialități și simboluri care au acționat dincolo de instituții, la nivelul practicilor cotidiene.

Veriga de legătură dintre instituțiile centrale de reprezentare și cele din provincie era așa-numitul Cerc Polonez (*Kolo Polskie*); fondat în mai 1861, consta într-o grupare în cadrul Parlamentului vienez, inițial prevăzută să contracareze tacticile politice ale rutenilor, care, la acel moment, sprijineau deciziile Vienei. Toate deciziile imperiale relative la Galiția erau discutate în cadrul Cercului Polonez înainte de a fi transmise spre aprobarea parlamentului provincial. Cercul Polonez colabora cu o altă instanță, ministrul pentru Galiția. Acesta era mediatorul

¹³¹ L. Podhorodecki, *op. cit.*, p. 126.

În practică, pe lângă limba oficială, germana, polona și, pe alocuri, ruteana, erau “acceptate” în relația cu administrația încă de prin 1859; un an mai târziu, tribunalele au relaxat prevederea de a se vorbi strict germana. Oficial, polona a fost introdusă în 1867 în școlile elementare și în gimnazii; în 1869, numele orașelor erau deja scrise în polonă, iar în unele districte, unde erau majoritari rutenii, chiar și în ruteană. Curând avea să debuteze **polonizarea** educației superioare. A. Chwalba, *op. cit.*, p. 491, 493, 494.

¹³² “*O ile polscy politycy i arystokraci byli dobrze widziani w Wiedniu, znakomicie integrowali się z elitami państwa, o tyle sama Galicja pozostawała poza obszarem zainteresowań rządu*”, citat din *Ibidem*, p. 512.

dintre guvern și instituțiile decizionale ale provinciei și acționa asemeni unui consilier în chestiunile referitoare la provincie.

Reprezentantul Împăratului în provincie era guvernatorul (*namiestnik*). Acesta era numit de către Împărat și avea dreptul de inițiativă legislativă și puterea de a aproba rezoluțiile parlamentului local. Guvernatorul avea în subordine forțele de ordine și prefecții din cele două orașe majore ale provinciei: Liovul și Cracovia. Având propriul personal sub jurisdicție, guvernatorul putea fi considerat și o instituție a guvernării locale.

Administrația locală propriu-zisă, așa-numitele organe de autoguvernare erau Dieta Provincială (*Sejm Krajowy*), un organ ce se comporta ca un parlament local, extensia sa executivă, Departamentul Provincial (*Wydział Krajowy*), în fruntea căruia era Mareșalul Provinciei (*Marszałek Krajowy*). Dieta Provincială putea organiza propriile alegeri, avea dreptul de a trimite rezoluții și propuneri Parlamentului vienez, referitoare la situația provinciei¹³³, și să delege reprezentanți în capitala Monarhiei. La nivelul provinciei, Palamentul era situat în topul ierarhiei administrative, dat fiind că monitoriza activitatea comitatelor, iar comitatele la rândul lor monitorizau activitatea districtelor¹³⁴.

Reîntorcându-ne acum la dezbaterile propriu-zise pe tema contestării *establishment*-ului vienez *versus* adoptarea soluțiilor de compromis în relație cu acesta, trebuie menționat că suporterii compromisului au fost prin tradiție marea aristocrație și, în genere, reprezentanții valorilor absolutist-conservatoare impuse societății de către autoritățile vieneze după Revoluția de la 1848. La începutul epocii autonomiei, acest compromis reprezenta de fapt mai mult decât o coabitare cu *establishment*-ul, era **loialism**. Expresia cea mai cunoscută a acestuia rămâne adresa oficială din Decembrie 1866 către Împărat, prin care magnații locali îl asigură pe acesta că “rămân și vor rămâne în continuare de partea sa”¹³⁵.

Motivul acestui gest consta în faptul că autorii adresei vedeau în stabilitatea politică a teritoriilor de sub stăpânirea Habsburgilor, atât în plan intern, cât mai ales în plan extern, un garant împotriva creșterii îngrijorătoare a influenței

¹³³ Autoritatea Parlamentului se extindea asupra unor arii largi, care îmbrățișau toate afacerile provinciei: legislația districtelor, sistemul educațional, agricultura, protecția socială.

¹³⁴ Districtele (în poloneză, “*gmina*”) reprezentau o unitate administrativă egală cu o parte dintr-un comitat. Comitatele (“*powiaty*”) erau unități administrative introduse în Galiția în 1865 și subordonate Departamentului Provincial. Cel mai înalt în ierarhia comitatului era prefectul, care era un funcționar de stat (astfel, asemeni guvernatorului, reprezenta autoritatea imperială). Se ocupa de administrarea districtelor. Comitatele și districtele erau organe de guvernare locală.

¹³⁵ “Przy Tobie Najjaśniejszy Panie stoimy i stać chcemy”, în K. Bartoszewicz, *Dzieje Galicji, jej stan przed wojna i 'wyodrębnienie'*, Varșovia-Lublin 1917, p. 145.

Imperiului rus. Pe lângă aceasta, conservatorii galițieni invocau imaginea Austriei drept gardian al valorilor occidentale, legilor umanitare, al justiției¹³⁶. Aristocrația, inițitoare a acestui act, își dădea acordul la respectarea drepturilor tuturor popoarelor Monarhiei, devreme ce, considera aceasta, respectarea statutului **celuilalt** va aduce implicit la respectarea drepturilor etnicilor polonezi¹³⁷.

Este de la sine înțeles că această elită favoriza un proiect politic de tip centralist la nivelul Monarhiei, rămânând practic în paradigma evenimentelor de după 1848, care au arătat cum tendințele separatiste din interiorul Monarhiei au putut fi dezamorsate prin intermediul unui aparat militar și birocratic puternic. Figurativ, conservatorii galițieni au investit pe Împărat (și implicit aparatul de stat) cu misiunea de a impune vederile lor centralizatoare în rândul tuturor popoarelor Austriei, în vreme ce polonezii Galiției erau supușii fideli ai acestuia¹³⁸. În 1871, “Darea de seamă asupra organizării autorităților administrative din Galiția” (*Zarys organizacji władz administracyjnych dla Galicji*) a reprezentat poziția oficială a acestei elite, care a pledat în favoarea unui guven similar celui prusac¹³⁹.

În fapt, acest document era răspunsul conservatorilor la adresa scenariului federalist pus la punct de către taberele politice de orientare democratică. Persoana cea mai influentă în cadrul acesteia era Franciszek Smolka¹⁴⁰, politicianul activ în perioada imediat următoare pactului din 1867, dintre “maghiari” și “austrieci”, în a căuta un program care să asigure polonezilor un statut politic și economic în interiorul Monarhiei, cel puțin egal cu cel al celorlalte grupuri etnice. Acest program va purta numele de Federalizarea Monarhiei Habsburgice și va propune divizarea acesteia în patru părți, din care Regatul Galiției și Lodomeriei (denumirea oficială a provinciei) era una¹⁴¹. Fiecare dintre aceste diviziuni

¹³⁶ *Ibidem*, p. 146.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 150.

¹³⁸ Acesta era începutul politicii ce va căpăta denumirea de triloialism, în polonă, “trójlojalizm” (loialism al polonezilor din cele trei partiții în relația cu puterile partiționare, Imperiul rus, Prusia, Imperiul habsburgic). W. Feldman, *Stronnicwa i program polityczne w Galicji 1846-1906*, Cracovia, I, p. 112, 113.

¹³⁹ W. Łazuga, *Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński-portret konserwatysty*, Toruń 2005, p. 68.

¹⁴⁰ Jan Franciszek Smolka (1810-1899) a fost un politician și avocat care a activat în Galiția. A participat la insurecțiile din 1830 și 1863. Simpatizant al Mișcării Carbonare, a participat la Revoluția din 1848 din teritoriile habsburgice. A fost delegat la prima adunare a Dietei Provinciale, iar apoi în Parlamentul vienez. În perioada 1861-1888, Smolka a activat în Departamentul Provincial. Informații din Zofia Romanowiczówna, *Dziennik lwowski 1842-1930, tom 2 1888-1930*, Varșovia 2005, p. 459; Jerzy Jedlicki, *Błędne koło 1832-1864*, Varșovia 2008, p. 108, 109.

¹⁴¹ Jerzy Zdrada, *Historia Polski 1795-1914*, Varșovia 2005, p. 631.

teritoriale se bucura de autonomie lărgită (una față de cealaltă, și toate față de centru). Implicit, fiecare din entități se bucura de instituții de reprezentare și execuție proprii.

Programul de Federalizare va căpăta o formă oficială, ce va fi așadar prezentată Parlamentului vienez în 1868 sub forma unei Rezoluții¹⁴². Aceasta mergea un pic mai departe decât programul în sine: în timp ce proiectul de federalizare stabilea cadrul general de funcționare a Monarhiei, Rezoluția se axa pe provincie, solicitând acele libertăți politice și civile ce vor fi acordate de către Viena, treptat, pe durata celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea: numirea de naționali polonezi în administrație și în sistemul juridic, precum și crearea unui guvern provincial care să fie responsabil în fața unui parlament local; instituții de reprezentare a provinciei care să activeze la Viena; buget alocat provinciei de către autoritățile vieneze; delegații trimiși în Parlamentul vienez să fie aleși de către un parlament provincial¹⁴³. La acel moment, ambele propuneri ale lui Smolka au fost considerate de către centru prea maximaliste.

Am menționat la începutul discuției noastre referitoare la cadrul politic și legal al Monarhiei habsburgice că aceasta a militat pentru construirea unui mediu multinațional și multicultural în interiorul căruia etniile conlocuitoare ale Galiției să aibă libertatea de a se exprima. Reamintim că acest mediu a fost favorizat de o liberalizare treptată, concretizată prin acordarea libertății individuale (1862), celei a asociațiilor și celei a presei (aceasta din urmă în 1862). În paranteză fie spus, deși presa provincială a fost descurajată sistematic de către presa vieneză¹⁴⁴, din considerente politice în timpul perioadei absolutiste, ulterior din motive economice, și anume de boicotare a inițiativelor locale ce ar fi zdruncinat monopolul vienez, Galiția a avut un număr considerabil de publicații, mai mult sau mai puțin efemere; majoritatea reprezentau multitudinea de grupări și facțiuni politice care au înflorit în perioada autonomiei, în timp ce altele erau dedicate educării publicului, fiind parte a programului “muncii organice” despre care vom vorbi în cele ce urmează.

În ce privește asociațiile, perioada autonomiei a dus la o proliferare a acestora, indiferent de profilul educațional, popular etc. La acest fenomen a contribuit și administrația locală, care avea acum libertatea de a furniza ajutor financiar instituțiilor culturale care erau active în locurile în care “identitatea poloneză era în pericol” (inclusiv în acele teritorii aflate sub dominația unor puteri autoritariste, precum cea rusă sau prusacă). Nu este deci prea mult de elaborat

¹⁴² Irenna Pannenkowa, *Walka Galicji z centralizmem Wiedeńskim. Dzieje Rezolucji Sejmu Galicyjskiego z 24 Wrześniu 1868*, Liov 1908.

¹⁴³ J. Zdrada, *op. cit.*, p. 632.

¹⁴⁴ Cz. Lechicki, *Krakowski Kraj (1869-1874)*, Wrocław-Varșovia-Cracovia 1975, p. 17.

asupra faptului că aceste asociații s-au dovedit a fi nuclee ale promovării identității naționale: biblioteci publice, cercuri literare au reprezentat ghiduri patriotice pentru opinia publică. Unul dintre cele mai ilustrative exemple este cel al Cercului Literar-Artistic (*Kolo Literacko-Artystyczne*), o organizație care avea ca scop popularizarea autorilor clasici polonezi, colaborarea literaților din provincie cu omonimii lor din celelalte partiții¹⁴⁵.

Această liberalizare în spațiul public a coincis cu afirmarea unui program, sincronic cu mișcarea europeană a ideilor, **pozitivismul**. În Galiția, acesta a purtat denumirea de “muncă organică” și era echivalentul intelectual al autonomiei politice. Într-adevăr, în ultimele decade ale secolului al XIX-lea, democratizarea politică (și implicit accelerarea proceselor de afirmare a identității naționale a populațiilor provinciei), datorată extinderii dreptului de vot, s-a combinat fericit cu ideile acestui program al “muncii organice”, care a militat pentru modernizarea economică. Polemica în jurul programului economic s-a axat pe chestiuni de natură tehnocratică, incluzând subiecte precum educația, statistica, formarea specialiștilor în domenii stringente, pe scurt a orientat sfera publică galițiană dinspre chestiuni locale, înspre tematici universale, preocupate de principiile de funcționare ale lumii moderne (ex. muncă, acumulare, eficiență).

Era “muncii organice”, sau a “muncii la fundații”, după cum o defineau suporterii săi, va fi repede înlocuită însă cu tendințele localiste, prin apariția naționalismului modern așa-numit de masă, în contextul afirmării partidelor politice moderne. În Austro-Ungaria, introducerea celei de-a cincea “curii” prin care reprezentanții muncitorilor și ai țăranilor puteau obține locuri în parlament (1897), a dus practic la extinderea dreptului de vot în rândul întregii populații masculine (1907). Aceasta a făcut posibil ca reprezentanții noilor forțe precum socialiștii, naționaliștii, populiștii, democrații să poată exprima la nivel central vederile celor care i-au ales la nivel local. Faptul în sine era un lucru revoluționar pentru Galiția, unde, timp de mai bine de 30 de ani, scena politică era populată de conservatori care dețineau întregul mecanism al puterii.

De interes pentru dezbateră centralism-federalism înfățișată în această lucrare este cazul evreilor din provincie, datorită numărului semnificativ pe care îl prezentau comunitățile iudaice din Galiția, în unele părți ele constituind chiar majoritatea populației. De asemenea, cazul populației ucrainiene este relevant deoarece, după cum vom vedea, emanciparea lor politică în sensul ideii naționale ucrainiene se va dovedi o piedică majoră pentru administrația locală poloneză și, în cele din urmă, pentru Monarhie în ansamblu.

¹⁴⁵ H. Kramarz, *Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokraty galicyjskiego*, Cracovia 2001, p. 91.

Pentru a avea o imagine clară asupra predominanței evreilor în comerțul și industria Galiției, este îndeajuns să menționăm că la 1900 aceștia reprezentau 29,4% din populația activă în comerț (în Galiția de Est procentul vorbește de la sine, 92,2%)¹⁴⁶. Estul Galiției prezenta cea mai mare concentrare de populație evreiască din întreaga regiune a Europei Centrale și de Est (în 1910, 75% din evreimea galițiană putea fi localizată aici)¹⁴⁷.

În practică, evreii se confruntau cu majoritatea poloneză din vestul provinciei, al cărei catolicism fervent vedea în sens negativ formarea unei comunități iudaice cu conștiință politică modernă: în plus, aplecarea acestora către meserii liberale era considerată o amenințare la formarea unei păтури de mijloc poloneze. Pe de altă parte, evreii se vedeau nevoiți să se confrunte cu naționalismul ucrainean, mai ales în ultima decadă a secolului al XIX-lea, deoarece radicalismul acestuia arăta ostilitate evreilor din motive preponderent sociale. Majoritatea rutenilor/ucrainienilor care locuiau în Galiția de Est erau de origini țărănești, în timp ce evreii, prin ocupațiile lor, alcătuiau un fel de burghezie a locului. Mai mult, instanțele cu care țăranul rutean trata zi de zi erau în special cămătarul și comercianții, or, cum aceștia erau de regulă evrei, populația rurală a locului îi percepea ca fiind „exploatați”.

Vorbim în cele din urmă despre o rețea complicată de identități la care se adaugă provocarea esențială a evreilor din această provincie austriacă, și anume că aveau mai multe opțiuni politice și culturale la dispoziție: identitatea comunității lor mozaice tradiționale, identitatea austriacă puternic influențată de cultura germană, idealurile naționale poloneze în forma asimilării. Toate acestea erau în competiție, chiar dacă uneori se și suprapuneau: îi era permis unui evreu care avea o meserie liberală și care era delegat în Parlamentul vienez să își păstreze religia.

Cultivarea acestor identități (ex. proiectul naționalist evreiesc influențat de Theodor Herzl; extremismul religios în haina hasidismului sau, din contră, reformarea iudaismului tradițional) nu au putut submina eșafodajul statal, fie și pentru că proiectul naționalist polonez sau ucrainean în varianta exclusivistă avea ca punct programatic reducerea numărului și impactului evreilor în sfera publică.

Cazul ucrainean însă este diferit. Inițial, birocrăția poloneză a provinciei a luat în considerare interesele comunității ucrainiene datorită ipotezei conform căreia aceasta se putea alia cu un dușman puternic al Monarhiei în plan extern, Imperiul rus¹⁴⁸. Pe lângă evrei, partea de est a Galiției era locuită de ruteni, și

¹⁴⁶ Klaus Hödl, *Galician Jewish Migration to Vienna*, în *Polin. Studies in Polish Jewry* (ed. by I. Bartal & A. Polonsky), 12, London-Portland, Oregon 1999, p. 147-163 (148, 149).

¹⁴⁷ J. Buszko, „The Consequences of Galician Autonomy after 1867”, în *Polin* cit., p. 86-99 (86).

¹⁴⁸ Exista tabăra rusofilă în interiorul comunității ucrainiene din Galiția; aceasta milita pentru anexarea Galiției la Imperiul rus. În 1882 au fost inculpații unui proces public sub acuzația de înaltă trădare (J. P. Himka, *op. cit.*, p. 140).

aceasta în număr semnificativ. În perioada autonomiei, rutenii constituiau circa 40% din populația provinciei.

Articolul 19 din Constituția de la 1867 a Monarhiei era cel care prevedea că toate națiunile acesteia se bucură de drepturi egale și că variile limbi vorbite pe teritoriul ei pot fi utilizate în școli, în serviciile publice și în viața publică. Ca o ilustrare a acestui fapt, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, rutenii din Galiția aveau publicații proprii, teatru și școli cu limba de predare ucraineana.

Emanciparea politică se afla la un pas depărtare, însă a întâmpinat obstacole din partea populației cu cea mai mare influență în provincie, etnicii polonezi (hotărâți susținători ai tradițiilor proprii și numeric reprezentativi la nivelul birocrăției locale).

În 1850 existau doar două ziare de limbă ucraineană în provincie; peste 40 de ani, numărul acestora va urca la 20. Teatrul în limba ucraineană a fost înființat în 1864, iar peste zece ani, elevii gimnaziului academic din Liov puteau studia în această limbă¹⁴⁹. În 1868, *Prosvita* (Iluminare), asociația cea mai activă în diseminarea educației naționaliste ucrainiene, a fost înființată. Acțiunile de bază ale acesteia constau în “educarea adulților”, în fondarea de biblioteci (în ajunul Războiului număra în jur de 2.649¹⁵⁰), în popularizarea științei și în editarea de manuale și lucrări științifice. Un moment important a fost acela al apariției în 1867 a broșurii semnată de Taras Shevchenko (1814-1861)¹⁵¹, care definea “naționalitatea ruteană” ca fiind distinctă de cea poloneză și, respectiv, rusă; aceasta locuia teritorii din părțile austriece, ruse și maghiare.

Pe lângă acest **naționalism intelectual**, un rol important în emanciparea națională ucraineană l-a avut Biserica Greco-Catolică în condițiile în care acest rit fusese interzis în Imperiul rus, prin urmare numai în Galiția ucrainenii își puteau exercita liber religia. Este de menționat faptul că Biserica Greco-Catolică a fost fondată în Galiția la inițiativa împărătesei Maria-Therezia, în încercarea de a contracara influența predominantă a Bisericii Catolice, a cărei sprijinători fervenți erau etnicii polonezi.

Ca și în cazul altor naționalități ale Monarhiei, reprezentativitatea rutenilor a crescut semnificativ la ambele nivele, local și central, odată cu extinderea dreptului de vot în Monarhie. Ca detaliu orientativ: în 1883, doar 8,6% erau ucrainenii în Dieta Provincială, în timp ce în 1913 procentul se ridicase la 21,7%.

¹⁴⁹ În preajma Primului Război Mondial erau circa 2.457 de școli primare cu limbă de predare ucraineana și 2.899 în limba polonă (A. Chwalba, *op. cit.*, p. 513).

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 523.

¹⁵¹ Poet romantic și suporter al cauzei naționale ucrainiene; a scris în ceea ce va fi cunoscut ca limba ucraineană literară modernă. Despre biografia sa, în: Wl. Serczyk, *Historia Ukrainy*, 3rd ed., Wrocław-Varșovia-Cracovia 2001, p. 190-195.

În 1879 în Parlamentul vienez doar 4,7% din totalul numărului de delegați din Galiția erau ucrainieni. După extinderea dreptului de vot la nivelul întregii populații masculine, acest procent a crescut la 25,4%¹⁵².

Ca urmare a acestui fapt, în 1899, s-a înființat Partidul Național Democrat. Acesta promova diseminarea limbii ucrainiene și, mai important, utilizarea termenului de ucrainean/Ucraina în accepția lor politică¹⁵³. El promova și divizarea Galiției în două teritorii ale Coroanei, din care Provincia Ruteană (ucraineană) trebuia să aibă o Dietă națională.

În contextul radicalizării comunității rutene pe fundalul concesiilor acordate prin Compromisul de la 1867, autoritățile locale au căutat să pacifice cererile naționale ale acestora prin acordarea de avantaje administrative, timide la început. În comparație cu rusofilii, orientarea ce sprijinea ideea de Ucraina părea mai prietenoasă autorităților, din simplul motiv că nu promova dezmembrarea statului austriac existent. La nivel local, în relația cu Viena, s-au implicat Kazimierz Badeni și Michał Bobrzyński.

Kazimierz Badeni (1846-1909), cancelar al Cisleithaniei (1895-1897) și guvernator al Galiției în anii 1890 a ajuns la un consens cu rutenii împotriva rusofililor, adică gruparea celor care puneau egal între aspirațiile lor și cele ale naționalității ruse. Un element important al acestui consens consta în concesiile privind limba ruteană în provincie. Suporterii ideii ucrainiene au cerut și egalitate în fața legii la nivelul practicilor cotidiene (așadar, nu numai ca simplă prevedere legislativă), creșterea rolului ucrainenilor în școli și în administrație și, nu în ultimul rând, suport financiar din partea autorităților provinciale pentru ocupațiile agricole și meșteșugurile exercitate de comunitatea ruteană. Rezultatele concrete ale acestui acord nu au depășit însă crearea unui gimnaziu într-un mic oraș galician, Kołomyi, și subvenții acordate unor asociații științifice rutene.

Concesiile acordate de Michał Bobrzyński au fost mai substanțiale, fie și pentru că, spre deosebire de ultima decadă a secolului al XIX-lea, atunci când primele eforturi concrete înspre pacificarea naționalismului ucrainean au fost făcute de către administrația Badeni, anii 1900 au asistat la escaladarea situației, pe fundalul radicalizării tuturor noilor formațiuni politice (exemplul relevant al naționaliștilor și socialiștilor) ca urmare a nesoluționării cererilor descrise mai sus.

Deși a recunoscut importanța etnografică și aspirațiile culturale și politice ale rutenilor din Galiția de Est, Michał Bobrzyński (1849-1935), istoric de orientare conservatoare, care a sprijinit prin scrierile sale aranjamentul constituțional din 1867, guvernator al provinciei în preajma Primului Război Mondial, a considerat că cererile rutenilor pot fi satisfăcute prin crearea unui partid

¹⁵² A. Chwalba, *op. cit.*, p. 525.

¹⁵³ Așa cum istoricul Mykhailo Hrushevsky a încercat inițial.

constituţional ucrainean. Astfel, iniţial a încercat să crească influenţa emisarilor ucrainieni în Dieta Provincială; în 1908, Bobrzyński a propus nominalizarea arhiepiscopului Andrei Sheptytsky în funcţia de Mareşal al Provinciei, tentativă ce a fost respinsă de conservatorii din estul Galieiiei, cunoscuţi pentru simpatiile lor naţionaliste poloneze¹⁵⁴.

Un an mai târziu, guvernatorul a propus ca bugetul provinciei să ia în considerare deschiderea a două secţiuni pentru ucrainieni în cadrul Universităţii din Liov. Opoziţia împotriva acestui gest a fost de data aceasta pe toate fronturile, inclusiv în Dieta Provincială. Conservatorii şi simpatizanţii cauzei naţionale poloneze au votat pentru ca această chestiune cu “caracter naţional”, anume întemeierea unor discipline ucrainiene la nivel de universitate să necesite mai întâi acordul tuturor grupărilor poloneze existente în Dietă. Prin urmare, această obstrucţie birocratică (evident, naţionalişti polonezi nu ar fi votat nicicând în favoarea instituirii de secţiuni ucrainiene în cadrul unei instituţii pe care ei o percepeau ca un bastion al polonităţii), s-a adăugat încercărilor eşuate ale lui Bobrzyński de a integra şi armoniza interesele ucrainiene în cadrul statal existent.

Aşadar, autorităţile vieneze au creat cadrul legal pentru ca rutenii să îşi constituie propriul stat; atomizarea comunităţilor rutene pe mai multe teritorii şi în mai multe proiecte politice a dus la existenţa a multiple loialităţi în rândul acestora. Badeni şi Bobrzyński s-au găsit la mijloc: în încercarea de a apăra organizarea statală existentă care conţinea proprii germeni de distrugere, au sfârşit prin a fi atacaţi de proprii co-naţionali. Era şi de data aceasta vorba despre o chestiune de conflict de identităţi: identităţile instituţionale s-au aflat în opoziţie cu cele naţionale.

Această ultimă parte a lucrării o dedicăm câtorva observaţii generale ce se pot decela din expunerea pe larg a cazurilor de interes. Aşadar, studiul de faţă s-a dorit o explorare în cultura urbană a sfârşitului secolului al XIX-lea, în Europa Centrală şi de Est. Mai exact, s-a subliniat legătura intrinsecă existentă între programele şi strategiile politice în vogă. pe de o parte, şi reprezentarea lor vizuală la nivelul clădirilor publice (comisionate de către elita conducătoare) şi al expoziţiilor şi aniversărilor naţionale, pe de altă parte. Pe scurt, pe un palier, lucrarea are ambiţia de a fi o ilustrare a realităţii conform căreia arhitectura este un proces cultural, unde cultura este înţeleasă ca totalitatea manifestărilor identitare ale unui oraş sau comunităţi.

Pe un alt palier, prin alegerea spre comparare a două oraşe cu moştenire istorică şi profil urban diferit, Bucureştiul, capitala Vechiului Regat al României şi Liovul, capitala provinciei Galieiiei din cadrul Monarhiei Dualiste, am intenţionat

¹⁵⁴ J. Gruchała, *Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914)*, Katowice 1988, p. 108.

a reda o imagine exhaustivă a regiunii, dar, mai ales, a evoca situația a două cazuri exponențiale pentru întreaga arie regională, și anume decalajul dintre dezvoltarea urbană și dezvoltarea economică.

Cu alte cuvinte, spre deosebire de Europa de Vest a vremii, în Europa Centrală și de Est, creșterea urbană nu a fost neapărat însoțită de fenomene precum industrializarea sau dezvoltarea burgheziei economice. La nivelul planificărilor urbane radicale cunoscute de aceste orașe în ultimele decade ale secolului al XIX-lea, acest fapt a presupus că acele construcții și amenajări de referință au fost finanțate de către bugetele municipale, inițiativa privată lipsind aproape cu desăvârșire. Aceasta însemna în cele din urmă că politicul avea ascendență asupra vizualului, că arhitectura este un proces politic.

Din paragraful de mai sus se reliefează mai multe chestiuni care au fost amplu dezbătute în lucrare. Aici le vom relua succint, fie și din intenția de a reaminti ipotezele enunțate la începutul articolului. Prima dintre aceste chestiuni se referă la tradițiile politice diferite ale acestor țări, fapt ce și-a pus amprenta asupra dezbaterilor din epocă, dar mai ales asupra evoluțiilor acestor țări în perioada interbelică, concret, atunci când au fost chemate să susțină examene politice dificile: un stat extins în cazul României, refacerea statului după un secol și jumătate de inexistență în cazul Poloniei.

De la sfârșitul perioadei medievale, teritoriile românești s-au aflat în contact cu administrația și cu structurile de putere de tip otoman, cunoscute pentru incapacitatea de a se adapta modernității politice. Odată cu intrarea în epoca modernă, Principatele s-au aflat sub influența Imperiului rus, cunoscut pentru eșecul în a disemina o **cultură administrativă** în rândurile supușilor săi, datorită modalității absolutiste de guvernare, inclusiv în pragul secolului al XX-lea.

Galiția a fost în perioada pre-modernă parte a unei federații care s-a văzut nevoită să acomodeze multiplele populații existente. Acest aranjament democratic, care pentru unii observatori a fost sinonim cu anarhia, s-a dovedit fragil, astfel că Republica poloneză a fost împărțită la sfârșitul secolului al XVIII-lea între Imperiul habsburgic, cel rusesc și Regatul prusac. Galiția ca membră a Imperiului habsburgic, mai târziu convertit în Monarhie Dualistă, a asistat pe toată durata jumătății secolului al XIX-lea la o continuă negociere între central și local, astfel, concesiile făcute naționalităților provinciei de către autoritățile vieneze au pavat calea independenței acestora.

Asistăm și la diferențe în interiorul societăților, date de structura populațională a acestora, de către sistemul politi, etc. Deși și Regatul României avea străini pe teritoriul său, procentul și varietatea acestora în Galiția erau incomparabile. Prin urmare, aceasta din urmă s-a văzut nevoită a-i integra, chiar a-i acultura (ex. rutenii nu puteau fi asimilați aceleiași structuri mentale și politice în care se mișcau evreii, o comunitate aflată și ea în plin proces de emancipare politică). Sistemul politic din Galiția, în două faze, cu interacțiuni între organele de reprezentare la nivel central și la nivel local, necesita mai multă experiență și orientare politică, mai ales că acest proces includea și afirmarea unei legitimități

(ex. ca oficial austriac, era dificil a lua decizii ce afectau în sens negativ pe co-naționalii polonezi).

A doua chestiune care trebuie subliniată se referă la absența burgheziei în cazurile noastre de referință. Concret, ne referim la un strat foarte subțire al meseriilor liberale și care erau exercitate în cea mai mare parte de o populație de etnie germană sau evreiască. Această realitate sociologică a avut implicații majore pentru discursul politic modern românesc și polonez. Ne limităm la a menționa influența temă a clasei suprapuse din cazul românesc sau a pledoariei nașterii unei burghezii naționale din cazul polonez. Deplângerea absenței clasei de mijloc în cadrul unor societăți divizate între un strat subțire al aristocrației și o masă informă rurală, așa cum se întâlnește la politicienii de toate coloraturile, în ambele cazuri, s-a asociat criticii clasei birocraților. În absența burgheziei, motorul economiei de tip capitalist, birocrăția, clasă dependentă de stat, era văzută ca o piedică în modernizarea acestor țări. În contextul galițian, această critică s-a suprapus realității conform căreia funcționarii provinciei erau adeseori suporterii unor valori naționale și culturale diferite de cele ale societății.

A treia chestiune tratată prioritar în articol se referă la relația dintre politic și arhitectură, mai exact la felul în care stilurile arhitecturale predominante în spațiul public în a doua jumătate a secolului al XIX-lea au ilustrat dezbaterile politice, și invers.

În cazul românesc, stilul eclectic, academic a tradus identitatea clasei politice fondatoare a statului modern român, puternic inspirată de modelul politic francez și de idealurile de la 1848. Totuși, această clasă politică, formată în mare parte din membrii Partidului Liberal, nu va rămâne credincioasă idealurilor democratice, universaliste, concepând chiar în interiorul său paradigma naționalistă. Negocierea cu următoarea generație de politicieni se va face așadar pe teren propriu și va fi reprezentată vizual prin intermediul unei forme interesante de modernism, așa-zisul stil **neo-românesc** sau **național-românesc**. Elita conservatoare, pe de altă parte, deși susținătoare ferventă a dinastiei de Hohenzollern, așadar a modelului german, se va încadra în aceeași paradigmă vizuală, și anume istoricistă, cu unele note clasiciste, dat fiind că favoriza narațiunea **întemeierii**, a **fondării** statale și naționale, și nu pe cea a contestării. Asemeni acestui binom (arhitectură-viziune politică), proiectul centralizator pus pe hârtie inițial de către liberali, cu germenii eșecului incluși, după cum s-a arătat în articol, va fi negociat, adaptat și preluat de către conservatori și de către naționaliști.

În cazul galițian, cultivarea sobrietății stilului clasicist a marcat austeritatea regimului absolutist instaurat după represiunile ce au urmat Revoluției de la 1848 în teritoriile habsburgice. În plus, construirea clădirilor orășenești reprezentative precum primăriile, băncile, spitalele, în acest stil, a dat măsura preferinței elitei locale (de dinainte de autonomie) pentru paradigma raționalistă; prin atracția pentru clasicism, birocrății-reprezentanți ai autorităților vieneze la nivel de provincie au manifestat respingere pentru stilul baroc, predominant înainte

de venirea lor, considerându-l un simbol al cultivării particularismelor locale și, în cele din urmă, al înapoierii. Odată cu instaurarea Compromisului de la 1867, arhitectura locală a luat o turnură istoricistă, eclectică, ca expresie a opțiunii administrației provinciei, alcătuită din etnici polonezi de coloratură politică conservatoare. Concret, arhitectura spațiului public se presupunea că exprimă vederile loialiste în relație cu Viena ale elitei locale-eclecticismul, academismul erau menite să glorifice această stare de lucruri.

Spre deosebire de cazul românesc unde paradigma modernistă a fost negociată și preluată de la *establishment*-ul politic existent, în cazul Galiției modernismul vizual a însemnat o ruptură clară cu ce existase până atunci, fiind consonant, nu întâmplător, cu ceea ce s-a întâmpat în spațiul public vienez în *fin-de-siècle*. Așadar, moderniștii au favorizat în arhitectura Liovului motivele tradiționale țărănești locale ce au tradus vizual proiectele politice radicale ale populațiilor conlocuitoare ale provinciei. Simplu spus: loialismului cultivat de burocrația provincială în numele unor idei universaliste conservatoare, expus vizual prin istoricism, i s-au opus tendințele centrifuge naționaliste, expuse vizual prin Art Nouveau de sorginte rurală, precum era și ethosul comunității rutene, spre exemplu. Această luptă politică și vizuală s-a dat și în interiorul unei comunități: generația mai veche de conservatori polonezi a fost contestată de către generația mai nouă de naționaliști, socialiști polonezi, istoricismul polonez a fost înlocuit de modernismul polonez.

Toate aceste dinamici istorice, demografice, politice și arhitecturale au împrumutat Bucureștiului și Liovului profilul de orașe contestate. În ciuda eforturilor elitei conducătoare, liberale și conservatoare deopotrivă, de a sădi în conștiința publică imaginea și identitatea Bucureștiului ca metropolă ce a parcurs în câteva zeci de ani stadiile necesare formării unui oraș modern pe model francez, ocupând un loc binemeritat în rândul capitalelor lumii civilizate, statut conform moștenirii latine și situației actuale (orașul și țara se mândreau cu un lider din dinastia de Hohenzollern), acesta a rămas un loc contestat, considerat ca nepotrivit cu importanța și anvergura națiunii. Contestarea a venit inițial de la elita regională moldoveană care s-a văzut după 1859 văduvită de rolul politic și cultural ce îl juca anterior în cadrul capitalei Moldovei; contestarea a continuat în perioada interbelică, venind dinspre elita ardeleană care a văzut în București, prin însăși moștenirea politică de care vorbeam mai sus, un oraș nedemn de a reprezenta tradițiile politice locale inspirate din constituționalismul de sorginte vieneză.

Prin însuși profilul și structura populației, Liovul era un oraș contestat, revendicat de fiecare dintre comunități în spiritul propriei povești naționale. Totuși, gradul de contestare a variat de la o epocă la alta și, dacă în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea etniile conlocuitoare au trăit în relativă armonie sub umbrela simbolului imperial reprezentat de Franz Jozef, odată cu democratizarea scenei politice prin extinderea dreptului de vot și, implicit, prin apariția partidelor de masă, proiectele naționaliste emergente au făcut imposibilă conviețuirea politică a acestor etnii, chiar dacă oficialii Monarhiei la nivel de provincie s-au străduit să

creeze compromisuri legislative în acest sens. Ca o ironie, germeii distrugerii acordului constituțional instaurat după 1867 au fost conținuți chiar de către ... acord.

Contestarea și apropierea Liovului de către naționalitățile aflate în competiție s-a făcut în numele unor mituri care au proiectat asupra orașului parte a identităților de care aceste naționalități se foloseau în încercarea de a-și face credibilă povestea. Mitul zidului de apărare a creștinătății, multiculturalismului și al toleranței religioase, mitul loialității față de valorile occidentale (în cazul polonezilor), față de creștinismul de rit ortodox (în cazul ucrainenilor) reprezintă tot atâtea teme care au alimentat conflicte sângeroase în perioada interbelică și care constituie astăzi elemente ale nostalgiei legate de o *Galicia Felix*, un loc al armoniei culturale și etichetei imperiale, ferit de conflictele etnice ale secolului al XX-lea. Ca orice nostalgie însă, tema *Galiciei Felix* edulcorează realitatea, după cum a intenționat să arate acest studiu.

The Theming of the City, the Imagining of the Nation: Bucharest and Liov in 1906. Centralist Approach vs. Federalist Approach (abstract)

The present paper presents the cases of two cities from the Central and Eastern Europe. It is about Bucharest, the capital of the Romanian Kingdom, and Liov, the capital of the province of Galitia. They are approached in key moment for the assertion of identity, that is the official manifestations occasioned by the first Romanian national exhibition in 1906 and respectively the anniversary of 250 years from the siege of Liov from the side of the Cossacks in 1905. By depicting these events, I have in intention the set up a radiography of these two cities, situations of the modernization in the area, but especially to identify the key topics advanced in the public speech by the local elites. These topics would represent essential items in articulating the 20th century Romanian, Ukrainian, but also Polish national imaginary.

At a first sight, Bucarest could be regarded as the symbol of the administrative centralization and political uniformity, as they were put into practice by the Liberal elite in the capital. On its turn, Liov, as framework of the coexistence of three nationalities having antagonistic political projects, could be considered as example for the centre-periphery dynamics, where the authorities in Vienna made attempts the implement a multi-country political culture to the inhabitants of the Austrian-Hungarian Monarchy. One of the ambitions of this study is to indicate that, despite these appearances, the centralist pattern wish and imagined by the Brătianu family was negotiated and adapted by the conservative governments that reached the political power in the reference period. Meanwhile, the regional politics in Galitia that intended to harmonize the national interests find the reluctance of the coherent

opposition of the local ethnies, which were ideologically organized on the pattern of the nations that had already achieved a state framework where to express their national ambitions (e. g., Italy, Germany).

Finally, by raising a question mark on the preponderance of the centralism, as Bucharest has been associated with¹⁵⁵, or of the multinationalism, as it has been defined related to Liov, by the Romanian, Ukrainian, and Polish historiographies, I would suggest the continuity of the public speeches between these failed projects and various political arrangements that Romania, Ukraine and Poland were forced to initiate in the 20th century (perhaps the policy towards the ethnic minorities is the most relevant example). Moreover, these failed projects were converted during the same century in a nostalgic speech for the pre-First World War Romania and respectively for Galitia as a representative of the multiculturalism in Central and Eastern Europe.

¹⁵⁵ Certainly, Romania experienced a second episode and attempt of centralization after the First World War, when it reunited the territories where the Romanian population was in majority. In the same sense, Poland, when regaining its independence in the same period, promoted broad policies to integrate territories that more than a century had been under different political and cultural influences. Although the comparison of the projects of centralization and federalization, as they were put into practice in various European contexts at the end of the 19th century and the inter-war period respectively, is an interesting approach by itself, the purpose of this paper is to analyze the interval mentioned in the title. It is exactly because, unlike the inter-war period, when nationalism becomes particularly racial, during the times of the fin-de-siècle the principle of nationalities is a complex one, by including the democratic ideals of the generation in 1848, but also the first attempts to set up a doctrine that unifies the members of a community under the sign of the blood, religion, leaving the language and the territory aside. It is thus understandable that centralism and federalism, which rely upon other ideologies than those strictly exclusive, remain topics that deserve the attention of historians.

Churchill, le “ventre mou de l’Europe” et la Roumanie (1941-1944)

Emanuel Constantin Antoche
Matei Cazacu

Keywords: *World War II; Romania; the Balkans; Winston Churchill; Ion Antonescu; Wilhelm Canaris; I. V. Stalin; F. D. Roosevelt; Anthony Cave Brown; Hans Graf von Holtzendorff*

“Quand le salut même du pays dépend de la résolution à prendre, aucune considération de justice ou d’injustice, d’humanité ou de cruauté, de gloire ou de honte, ne doit prévaloir. Mettant tout autre considération à l’écart, une seule question importe: quelle ligne de conduite peut sauver la vie et la liberté du pays?”

Machiavel, *Discours sur la première décade de Tite-Live*, liv. III, chap. 5¹.

Aussi radicale que puisse être jugée, cette citation de Machiavel fut choisie par Anthony Cave Brown pour conclure un des chapitres qu’il avait consacré – dans son ouvrage *Bodyguard of Lies* – à l’amiral Wilhelm Canaris et aux origines de la *Schwarze Kapelle*. Opposant irréductible du régime hitlérien, le chef de l’*Abwehr*² avait tenté dès le début de la guerre d’approcher certains dirigeants politiques du camp adverse qui en usant des mêmes principes surent faire preuve d’une détermination sans faille dans les heures les plus sombres vécues par leurs nations. Lorsque le 17 août 1938, un émissaire envoyé par l’*Abwehr*, Ewald von Kleist Schmenzin rendit visite à Churchill dans la maison des profondeurs du Kentish Weald pour l’informer des préparatifs allemands concernant la Tchécoslovaquie, le futur premier ministre lui répondit:

¹ Cité d’après A. Cave Brown, *Le rempart du mensonge*, I: *Origine des moyens spéciaux et premières victoires alliées*, Paris 1982, p. 178. (éd. originale: *Bodyguard of Lies*, New York 1975). Il s’agit de la version donnée par les traductrices de l’éd. française, Y. Mauvais et Y. Dubois. Pour une autre version voir *Œuvres complètes de N. Machiavelli* (éd. J. A. C. Buchon), I, Paris 1842, p. 598.

² Canaris fut officiellement réhabilité à titre posthume en 1996 par la justice allemande en même temps que le pasteur Bonhoeffer et plusieurs autres résistants. En ce qui concerne les contacts de la *Schwarze Kapelle* avec le pape Pie XII voir dernièrement M. Riebling, *Le Vatican des espions. La guerre secrète de Pie XII contre Hitler* (éd. française), Paris 2019.

“[...] le spectacle d’une attaque armée de l’Allemagne sur un petit État voisin avec les combats sanglants qui s’ensuivront, soulèveront l’indignation de l’Empire tout entier, et conduiront aux plus graves décisions. Ne vous trompez pas, je vous prie, sur ce point. Une telle guerre, une fois commencée, sera menée impitoyablement jusqu’au bout et il nous faut considérer, non pas ce qui pourra arriver pendant les quelques premiers mois, mais le point où nous serons tous à la troisième ou quatrième année”³.

Tel était l’homme nommé à la tête du gouvernement de la Grande-Bretagne, le 10 mai 1940, jour du déclenchement de l’offensive allemande sur le front de l’Ouest. Le journaliste américain Ralph Ingersoll l’avait décrit dans une seule phrase: “*He was simply the right man in the right job at the right time. The time being the time of a desperate war with Britain’s enemies*”⁴. Ces mots publiés six mois plus tard, en novembre, synthétisaient parfaitement les premiers revers allemands: l’évacuation inespérée de la *BEF* (*British Expeditionary Force*) du lord Gort encerclée dans la poche de Dunkerque (Opération *Dynamo*, 21 mai-4 juin) et surtout la bataille d’Angleterre (10 juillet-31 octobre), un de tournants de la guerre⁵, comparable par la portée historique aux précédentes menaces de 1588 et de 1805. *Seelöwe* (*Otarie*), le plan de débarquement prévu par l’*OKW* s’avéra irréalisable sans couverture aérienne et sans la maîtrise de la Manche, le temps travaillant inexorablement au renforcement britannique.

L’utilisation judicieuse de l’*Ultra*, l’invention géniale d’Alan Turing⁶ allait de pair avec la mise en place par Churchill lui-même, en septembre 1941, du *LCS* (*London Controlling Section*)⁷ département ultrasecret chargé de concevoir et de coordonner *les moyens spéciaux* c’est-à-dire les plans de

³ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 187-188. A consulter aussi l’analyse de H. Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis, and the Coming of World War II*, Cambridge 2004.

⁴ R. Ingersoll, *Winston Churchill, Ernest Bevin, and Claude Cockburn, in Report on England. November 1940*, New York 1940, p. 127. Parmi les innombrables biographies nous retiendrons: C. D’Este, *Churchill: seigneur de guerre*, Paris 2010; M. Gilbert, *Winston S. Churchill: Road to Victory, 1941-1945*, t. 7 de *Winston S. Churchill Biography*, New York 2015; Fr. Kersaudy, *Winston Churchill: Le pouvoir de l’imagination*, Paris 2015.

⁵ B. Liddell Hart, *Histoire de la Seconde Guerre Mondiale*, Paris 1983, p. 112-113; St. Bungay, *The Most Dangerous Enemy: A History of the Battle of Britain*, Londres 2000, p. 388.

⁶ Voir surtout l’ouvrage collectif sous la dir. de Sir F. H. Hinsley, *British Intelligence in the Second World War*, 6 vol., Cambridge 1979-1990.

⁷ Dirigé jusqu’en juin 1942 par le politicien conservateur Oliver Fr. G. Stanley puis par le colonel John H. Bevan (1894-1978).

mystification, de diversion, de *déception*⁸ (le terme anglais usité étant *deception* = *tromperie*) pour tous les théâtres de guerre. En somme, la déception était le fief du LCS et sa mission principale était d'égarer l'ennemi, la réussite nécessitant une étroite collaboration avec le MI-6 du "C" Stewart G. Menzies (depuis novembre 1939) et surtout avec les agents du SOE (*Special Operation Executive*) nouvellement créé en juin 1940. D'autres départements d'espionnage et de subversion coopéraient avec LCS, le MI-5 et sa branche *XX Committee* ainsi que *Political Warfare Executive* fondé en août 1941 pour concevoir et conduire l'action de propagande politique et psychologique dans les pays occupés⁹.

Un des mérites de l'ouvrage d'Anthony Cave Brown est d'avoir souligné le rôle essentiel de Canaris et des membres de la *Schwarze Kapelle* dans l'échec des plans stratégiques de Hitler. Concernant l'année 1940 mentionnons le rapport rédigé par Canaris à Madrid, le 27 juillet pour empêcher une attaque surprise contre Gibraltar, "[...] un chef-d'œuvre de découragement calculé"¹⁰, ainsi que celui du 2 septembre dans lequel il avait estimé intentionnellement le nombre des divisions britanniques défendant la métropole à trente-sept, troupes bien entraînées et équipées prêtes à repousser l'invasion, alors qu'elles n'étaient que vingt-neuf sur le papier, certaines dans un piteux état¹¹.

Churchill a reconnu après la guerre qu'il s'était trompé au sujet de la *Schwarze Kapelle*, le seul mouvement de résistance en Europe occupée qui n'a pas reçu de soutien actif de la part des Alliés occidentaux¹².

"En définitive, la *Schwarze Kapelle* n'allait jamais être considérée comme un moyen de mettre fin à la guerre, mais seulement comme une entreprise de subversion à l'intérieur du Reich. Ainsi tout était en place dès les premiers mois de la guerre, pour la manipulation délibérée et cynique de ces hommes sincères et désespérés. Cette politique allait aboutir à leur massacre le 20 juillet 1944. Mais il engendra peu de regrets à l'époque, à preuve ce commentaire de Delmer¹³: "Je suis attristé que les généraux aient terminés leur vie sur les crochets de boucher de

⁸ Action de décevoir, d'abuser, de tromper du latin *deceptio*, de *decipere*. → Décevoir. Voir *Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, Paris 1990, p. 456.

⁹ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 26-31.

¹⁰ *Ibidem*, p. 234. Voir à ce sujet l'ouvrage de J. Garcia, *Operation Felix. Hitler's Plan to Capture Gibraltar*, Gibraltar 1979.

¹¹ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 231.

¹² *Ibidem*, II: *Le Jour J et la fin du IIIe Reich*, p. 370, 420.

¹³ Denis Sefton Delmer (1904-1979) membre du *Political Warfare Executive (PWE)* était le chef de la propagande noire britannique en direction de l'Allemagne nazie pendant la Seconde Guerre mondiale. Il dirigea plusieurs stations de radio britanniques clandestines "Gustav Siegfried Eins", "Soldatensender Calais" et "Kurzwellensender Atlantik". Voir notamment son récit autobiographique *Black Boomerang*, New York 1962.

Hitler. Mais je n'éprouve aucun remords de leur avoir donné de fausses espérances"¹⁴.

Sur un des murs de la petite salle du *War Office* où se réunissaient régulièrement les membres du *LCS* se trouvait une plaque avec un extrait du manuel du soldat de 1869 rédigé par le maréchal Garnet Joseph Wolseley (1833-1913) ex-Commandant en chef de l'armée britannique (1895-1900):

"On nous apprend à considérer comme un déshonneur de réussir par le mensonge ... et nous continuerons à répéter inlassablement que l'honnêteté est la meilleure des politiques, que la vérité finit toujours par gagner. Ces jolis petits sentiments sont parfaits pour des enfants, mais un homme qui en fait sa ligne de conduite ferait mieux de remettre son épée au fourreau pour toujours"¹⁵.

Tout comme cette phrase synthétisant les *moyens spéciaux* prononcée par Churchill lors de la conférence de Téhéran (28 nov.-1er déc. 1943): "*En temps de guerre, la vérité est si précieuse qu'elle devrait toujours être préservée par un rempart de mensonges*"¹⁶.

Bodyguard of Lies, voici le titre choisi par le journaliste Anthony Cave Brown (1929, Bath-2006, Warrenton, Virginie) pour son livre sur l'espionnage britannique durant la Seconde Guerre Mondiale. Ayant intégré en 1950 en tant que reporter l'équipe de *Daily Mail* il écrivit d'abord sur la guerre d'Algérie et sur le soulèvement hongrois de 1956 étant présent à Budapest durant l'invasion militaire soviétique (4-10 novembre). Elu "reporter de l'année" (1958) Brown devint le premier journaliste occidental à avoir interviewé le président égyptien Nasser de même que l'écrivain russe Boris Pasternak qui vivait en résidence surveillée (1959). Sa vie de correspondant étranger, jugée par ses compères d'aventureuse et extravagante le conduisit jusqu'à Beyrouth parfois en tant que proche compagnon de beuveries du célèbre espion Kim Philby avant la fuite de celui-ci en URSS (1963). Nous lui devons un ouvrage original sur le sujet, *Treason in the Blood: H. St. John Philby, Kim Philby, and the Spy Case of the Century* (éd. Houghton Mifflin, Boston 1994) où il analyse et compare les carrières chaotiques du père et du fils, les deux agents britanniques qui finirent par trahir leur nation. D'autres livres essentiels sur les opérations secrètes lui apportent la consécration en tant que spécialiste mondialement reconnu du sujet: *Secret War Report of the OSS*, (éd. Berkeley Pub. Corp., New York 1976); *Operation World War III: Secret American Plan (Dropshot) for War with the Soviet Union in 1957* (éd. Arms and Armour Press, Londres 1979), ainsi que deux remarquables biographies des chefs de l'espionnage allié: *Wild Bill Donovan: The Last Hero* (éd. Times Books, New York 1982); « *C* »: *The Secret*

¹⁴ A. Cave Brown, *op. cit.*, I, p. 228.

¹⁵ *Apud Ibidem*, p. 33.

¹⁶ *Ibidem*, p. 32-33.

Life of Sir Stewart Graham Menzies, Spymaster to Winston Churchill, (éd. MacMillan Publishing, New York 1987)¹⁷.

Dès sa publication, *Bodyguard of Lies* a fait l'objet d'innombrables comptes-rendus mitigés dans les milieux universitaires ainsi que dans la presse écrite. Ne nous arrêtons pas davantage. Il est évident que les débats suscités par des sujets tellement sensibles, liés au domaine du renseignement, peuvent se prolonger éternellement. "*This secret history of D-Day is the most important work on World War II in a quarter of a century, a triumph of revelation and presentation*" affirmait Charles B. MacDonald (1922-1990), le chef du "Département d'Histoire Militaire" de l'armée américaine, dans une réplique¹⁸ à l'article critique de Hugh Trevor-Roper, *The Ultra Ultra Secret*¹⁹. La manière dont Brown avait décrit les FFL du général de Gaulle et les FFI avant le jour-J et ses révélations sur les efforts entrepris par la *Schwarze Kapelle* pour contrer les plans de Hitler avaient attirés, en 1981, les foudres du colonel Paul Paillolle dans le "Bulletin de l'Amicale des Anciens des Services Spéciaux de la Défense Nationale": "*Il n'en reste pas moins que ce livre aura sa place dans l'Histoire. Et c'est regrettable*"²⁰. Notons encore que Russell J. Bowen, une des pointures de la

¹⁷ On trouve plusieurs articles biographiques dans la presse anglo-saxonne, la plupart publiées en 2006, l'année de sa disparition. Voir notamment: M. Schudel, *Espionage Writer Anthony Cave Brown*, 77, "Washington Post", July 28, 2006 (<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/07/27/AR2006072701719.html> - consulté le Février 2017); M. Douglas, *Anthony Cave Brown, 77, Historian of Espionage, Is Dead*, "New York Times", August 02, 2006 (https://www.nytimes.com/2006/08/02/arts/02brown.html?_r=0 - consulté le Février 2017); D. van der Vat, *Obituary: A. Cave Brown*, "The Guardian", 17 October 2006 (<https://www.theguardian.com/media/2006/oct/17/> - consulté le Février 2017); *Anthony Cave Brown: Journalist and author specialised in espionage books*, "The Irish Times", 12 August 2006 (<https://www.irishtimes.com/news/journalist-and-author-specialised-in-espionage-books-1.1037605> - consulté le Février 2017). Une liste des ouvrages accompagnés de comptes-rendus et de références critiques sur le site *The Literature of Intelligence: A Bibliography of Materials, with Essays, Reviews, and Comments* [<http://intellit.muskingum.edu/index.html> (à la lettre "B"), consulté le Février 2017]. L'archive personnelle de A. Cave Brown se trouve conservée à la bibliothèque de l'Université de Georgetown (<https://findingaids.library.georgetown.edu/repositories/15/resources/10593> - consulté le Février 2017).

¹⁸ Ch. B. MacDonald, *Lie-Fishing*, "The New York Review of Books", 1er avril 1976 (<https://www.nybooks.com/articles/1976/04/01/lie-fishing-1/> - consulté le Février 2017).

¹⁹ *The New York Review of Books* du 19 février 1976 (<https://www.nybooks.com/articles/1976/02/19/the-ultra-ultra-secret/> - consulté le Février 2017).

²⁰ http://www.aassdn.org/site/index.php?option=com_mtree&task=viewlink&link_id=141&Itemid= - consulté le Février 2017.

CIA, effectuait vingt ans après, en 1996, des analyses détaillées du livre pour le compte de son agence²¹!

Brown avait commencé ses recherches en 1961 à un moment où les dossiers concernant la cryptographie et les moyens spéciaux étaient classifiés “*Top Secret*” et même la publication des *Mémoires* de Churchill au cours de la décennie précédente n’échappa à la censure des services secrets²². L’entrée aux archives de guerre britanniques lui étant refusée²³, Brown a dû entreprendre des efforts considérables pour obtenir l’accord des archives américaines via des demandes d’accès à l’information. La plupart des sources inédites sont principalement basés sur des témoignages oraux et sur certains disques américains déclassifiés au compte-gouttes entre 1972 et 1975²⁴. Le rôle essentiel du *MI-6*, de l’*Ultra* et du *LCS* au sein de la stratégie britannique est enfin révélé et analysé pour la première fois dans plusieurs chapitres concernant la bataille d’Angleterre et la guerre du désert contre les Italiens et l’*Afrika Korps* de Rommel. Une place importante revient à l’opération *Torch* (novembre 1942) vue comme point culminant des moyens spéciaux avant 1943, y compris le système de double croisement (le système allié de doubles agents)²⁵. La deuxième partie de l’ouvrage est consacrée au renseignement allemand, en particulier à l’*Abwehr* de l’amiral Canaris, aux origines de la *Schwarze Kapelle* et à ses contacts avec l’espionnage allié via le Vatican, la Suisse ou l’Espagne. Avec l’opération *Mincemeat* et les débarquements successifs en Sicile et l’Italie du Sud (1943) nous pénétrons dans le vif du sujet, prélude de ce que va se passer l’année suivante sur les plages de Normandie (juin 1944). Nous profitons d’une description détaillée des moyens spéciaux, le plan *Jael*²⁶, première révision de

²¹ “*Bodyguard of Lies* by Anthony Cave Brown”, (https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol20no1/html/v20i1a04p_0001.htm - consulté le Février 2017).

²² W. S. Churchill, *Mémoires de guerre*, II: *Février 1941-1945* (éd. Fr. Kersaudy), Paris 2010, n. 1, p. 264. D. Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (éd. Allen Lane), Londres 2004; *Idem*, *The Ultra Secret and Churchill's War Memoirs*, “*Intelligence and National Security*” 20 (2005), 2, p. 209-224.

²³ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 404-405, l’explique en citant les paroles du colonel Ronald E. L. Wingate membre du *LCS* et cousin d’Orde Wingate: “Nous n’avions guère envie de voir paraître dans le *Reader's Digest* des articles sur la manière dont avaient usé les Alliés pour duper l’état-major allemand, car il nous semblait très possible d’avoir à recommencer avec l’état-major soviétique”.

²⁴ *Ibidem*, I, p. 15-19 (“Note de l’auteur”) ainsi que les listes des personnes interrogées, des archivistes, historiens et bibliothécaires qui l’ont aidé dans ses travaux, p. 20-24.

²⁵ Voir notamment chap. V: *Alam Halfa*, p. 119-132 qui traite aussi de la mission *Kondor*. Nous nous permettons de renvoyer à notre article *John Eppler, spionul Abwehr-ului, petrolul românesc și planurile de anexare a Basarabiei de către Sovietici în anii 1939-1940*, “*Revista de Istorie Militară*”, 111-112 (2009), 1-2, p. 70-79.

²⁶ A. Cave Brown, *op. cit.*, chap. *Le LCS et le plan Jael*, p. 293-300.

l'opération *Bodyguard*, et des efforts du LCS dans la mise en place de la *déception*²⁷. Brown discute en particulier de l'opération *Fortitude* et du premier groupe d'armée fictif des États-Unis, élément clé de *Bodyguard*, qu'il considère "*la plus grande charade de l'histoire*"²⁸. La dernière partie couvre les événements survenus le *jour-J* (y compris les déceptions physiques commises dans la nuit du 5 au 6 juin) et l'impact continu de *Bodyguard* dans les semaines et les mois qui ont suivis au débarquement.

Après maintes réflexions, car il en faut après avoir parcouru la dernière page, tellement le style de Brown est envoûtant, nous nous rallions aux propos d'Yves Florenne publiés dans *Le Monde diplomatique* en mars 1981:

"[...] l'essentiel, c'est qu'Anthony Cave Brown, au cours de huit ans de combats acharnés dans ces archives si farouchement défendues, eût réussi son propre débarquement. Les dernières ont d'ailleurs été ouvertes (sans parler de celles qui ne le seront jamais) juste à temps pour qu'il y puisse vérifier les résultats d'une enquête personnelle fort tenace. D'où cette histoire très instructive, et, soit dit en passant, d'une lecture infiniment plus passionnante que le plus passionnant des romans d'espionnage"²⁹.

Le contrôle de la Méditerranée s'avérait vital pour les Britanniques puisqu'à travers elle passait la ligne de vie de l'Empire. C'était la voie maritime la plus courte vers le canal de Suez et vers les champs de pétrole du golfe Persique³⁰. D'où l'importance primordiale de la Grèce, de la Turquie, de la mer Égée et implicitement des Détroits qui verrouillaient le passage vers la mer Noire.

Quant à la Roumanie, elle représentait la principale source d'approvisionnement en pétrole et en céréales de l'Allemagne. Plusieurs études émanant du *War Office* durant l'hiver du 1940 avaient montré que la dépendance de champs pétrolifères roumains constituait le *talon d'Achille* de l'effort de guerre ennemi et que la situation économique pouvait devenir désespérée si la *Wehrmacht* n'arrivait pas à les préserver ou à s'emparer d'autres réserves³¹. Le pétrole roumain était si précieux que "[...] pour continuer à le voir couler, Hitler

²⁷ *Ibidem*, II, chap. *Bodyguard*, p. 39-52.

²⁸ *Ibidem*, p. 65-104.

²⁹ "Le Monde diplomatique", mars 1981, p. 22, <https://www.monde-diplomatique.fr/1981/03/FLORENNE/36053> - consulté le Février 2017.

³⁰ A. Cave Brown, *op. cit.*, I, p. 66.

³¹ P. D. Quinlan, *Ciocnirea deasupra României. Politica anglo-americană față de România, 1938-1947*, "Centrul de studii românești", Iași 1995, p. 56-57 (éd. originale: *Clash over Romania. British and American Policies towards Romania: 1938-1947*, Los Angeles 1977).

le payait en lingots d'or³². Ayant recouru aux mémoires de Ciano, l'historien britannique Ian Kershaw avait remarqué l'impact du pétrole roumain dans la décision de Mussolini d'attaquer la Grèce lorsqu'en septembre 1940, Hitler, accédant à la requête du roi Carol II puis du général Antonescu, envoya des troupes allemandes pour renforcer les défenses autour de Ploiești³³.

Suite aux défaites subies par les Alliés sur le front occidental en mai-juin 1940 et à la capitulation française (22 juin), Staline saisit l'occasion rêvée pour faire appliquer les protocoles secrets du pacte Ribbentrop-Molotov concernant la Bessarabie et de la Bucovine du Nord (28 juin). Trois jours plus tard (le 1er juillet), la Roumanie renonçait par simple communiqué de presse et sans informer le gouvernement britannique, aux fameuses garanties données le 13 avril 1939 par les cabinets Chamberlain et Daladier. Le 3 juillet, vingt-sept citoyens britanniques travaillant dans l'industrie pétrolière étaient expulsés du territoire roumain sous accusation d'espionnage. La mise en place d'un gouvernement pro-allemand dirigé par Ion Gigurtu (4 juillet) était jugée dans une minute du *Foreign Office* comme une capitulation devant Hitler et une autre affirmait que le roi Carol II se trouvait déjà dans la poche du dictateur allemand³⁴.

N'entrons pas dans les détails de l'escalade conflictuelle touchant le commerce, les finances et les relations diplomatiques, qui se déroula tout au long de l'année 1940. Plus grave nous semble l'emprisonnement arbitraire et les tortures subies par plusieurs citoyens britanniques présents en Roumanie en septembre-octobre, des actes perpétrés par les membres de *la Garde de Fer*³⁵. Le 29 septembre, le Secrétaire d'Etat du *Foreign Office* lord Halifax avertissait la légation roumaine que les protestations du gouvernement de *Sa Majesté* étaient ignorées³⁶. Ce qui nous intéresse particulièrement c'est l'opinion personnelle de Churchill sur la Roumanie à cette période charnière de l'histoire britannique. Elle

³² A. Cave Brown, *op. cit.*, II, p. 58. Le meilleur récit de l'opération *Tidal Wave* (1er août 1943) demeure celui rédigé par les protagonistes eux-mêmes: C. Stewart & J. Dugan, *Opération « Raz de marée » sur les pétroles de Ploiesti*, Paris 1964, notamment chap. II: *Ploiesti racine pivotante de la puissance allemande*, p. 35-52.

³³ I. Kershaw, *Choix fatidiques. Dix décisions qui ont changé le monde, 1940-1941*, Paris 2009, p. 253-254: "Il était hors de lui. Il essaya aussitôt, en vain, d'obtenir une semblable «invitation» à envoyer des troupes italiennes dans la région. «Il est très en colère, nota Ciano, parce que seules des forces allemandes sont présentes dans les régions pétrolières roumaines». Ciano confia à Bottai qu'il était nécessaire «pour nous de contrebalancer leur occupation de la Roumanie par une invasion de la Grèce» ... Le 12 octobre, Mussolini avait prit la décision d'attaquer la Grèce dès que les préparatifs seraient achevés".

³⁴ S. Arhire, *Marea Britanie și România (1936-1941). Relații politice, economice și culturale*, Cluj-Napoca 2015, p. 91, 109-120.

³⁵ *Ibidem*, p. 128-139, 211-214 et documents publiés dans les annexes, p. 329-370; P. D. Quinlan, *op. cit.*, p. 62.

³⁶ *Ibidem*, p. 64.

en résulte bien de la version élargie de ses *Mémoires*, accompagnée des lettres et des directives envoyées à ses ministres et ses collaborateurs. Nous nous arrêtons à une note qui a semble-t-il échappée à l'attention qu'elle mérite. Elle concerne les avoirs financiers des citoyens roumains bloqués dans les banques londoniennes:

"Prime Minister to Chancellor of the Exchequer³⁷:

28. VII. 40

Now that the Roumanian Government are helping themselves to the property of British subjects, ought we not to show the Roumanians that we shall use their frozen fund to compensate our people? I understand that about six weeks ago you blocked Roumanian assets in London. We have been treated odiously by these people³⁸.

Il ne faut pas croire que Churchill changea par la suite d'attitude à l'égard de la Roumanie ou d'autres États balkaniques qui, pour survivre, n'avaient pas d'autre alternative que d'abandonner leurs alliés traditionnels pour se jeter dans la gueule d'Hitler. Le cas yougoslave est exemplaire: *"Le prince Paul de Yougoslavie accepta soudain l'alliance hitlérienne: le pacte fut signé le 24 mars 1941. La réaction de Churchill se fit violente et immédiate. Sur l'ordre de Menzies, les agents anglais à Belgrade qui avaient soutenu le général Bora Mirkovic, chef de l'aviation yougoslave déclenchèrent alors un soulèvement [...]"³⁹*. Dans le dernier volume des *Mémoires*, *Triomphe et tragédie*, rédigé bien après la fin de la guerre, Churchill avait exprimé son point de vue à l'égard des pays de l'Est en ces termes:

"Je n'avais jamais eu l'impression que nos relations passées avec la Roumanie et la Bulgarie eussent justifié des sacrifices particuliers de notre part, mais le sort de la Pologne et celui de la Grèce nous touchaient au plus haut point. Pour la première nous avons déclaré la guerre; pour la seconde nous avons fourni de douloureux efforts. Les deux gouvernements s'étaient réfugiés à Londres, et nous nous considérons comme responsables de leur restauration, si les peuples la désiraient vraiment"⁴⁰.

Le 8 mai 1941, un mémoire du *Foreign Office* concernant la Roumanie prévoyait d'inciter la population à des actions allant de la résistance passive jusqu'au sabotage; envenimer davantage les relations du pays avec la Hongrie

³⁷ Howard Kingsley Wood (1881-1943), homme politique conservateur ayant dirigé plusieurs ministères (Santé, l'Air, "Lord du Sceau Privé") dans le gouvernement de Neville Chamberlain.

³⁸ W. S. Churchill, *The Second World War, II: Their Finest Hour*, Boston 1986, p. 574.

³⁹ A. Cave Brown, *op. cit.*, I, p. 236.

⁴⁰ W. S. Churchill, *Mémoires de guerre* (éd. Fr. Kersaudy), II, p. 513.

voisine⁴¹, relations mises déjà à rude épreuve par la cession du nord de la Transylvanie le 30 août 1940. Six semaines plus tard, le 22 juin, Hitler déclenchait le plan *Barbarossa*. Churchill aurait prononcé à cette occasion une phrase célèbre concernant la nécessité de s'allier à Staline: "Si Hitler avait envahi l'enfer, je me serai débrouillé pour avoir un mot gentil pour le Diable"⁴². Le gros des forces allemandes avait quitté les bords de la Manche pour périr dans l'immensité des steppes russes, erreur stratégique qu'on ne pourra vraisemblablement jamais expliquer même rapportée aux moyens technologiques de l'époque et qui nous rappelle le désastre subi par la *Grande Armée* en 1812. Churchill contribua lui-même à cette hécatombe de la Wehrmacht par de massives livraisons de matériel aux Russes, les célèbres convois de l'Arctique. Il faisait le décompte avec amertume dans ses *Mémoires* qu'il faut lire intégralement et attentivement, crayon à la main, pour comprendre l'amplitude de la stratégie britannique mise en place à l'échelle planétaire:

"Les quarante convois envoyés en Russie transportèrent un matériel valant l'énorme somme de 428 millions de livres sterling, dont 5 000 chars et plus de 7 000 avions en provenance de la seule Grande-Bretagne. C'est ainsi que nous avons tenu nos promesses, en dépit des nombreux propos vexatoires des dirigeants soviétiques, et de leur rudesse à l'égard de nos marins qui leur apportaient le salut"⁴³.

Un autre tournant majeur de la guerre se produisit le 7 décembre 1941, *jour de l'infamie*, suite à l'attaque préméditée par l'aéronavale japonaise de l'amiral Yamamoto contre la flotte des Etats-Unis ancrée dans la rade de Pearl Harbor. Pour Churchill la victoire semblait déjà acquise: "Le destin d'Hitler était scellé; celui de Mussolini l'était aussi; quant aux Japonais, ils allaient être réduits en poussière"⁴⁴. L'historien britannique Richard Overy avait pertinemment démontré qu'à partir de cette date, la supériorité économique des Alliés par rapport à l'Axe était devenue tellement évidente qu'il n'y avait plus de doute sur l'issue du conflit⁴⁵. Ce fut le même jour qu'Anthony Eden et lord Cadogan partirent pour la Russie à bord du croiseur *Kent* pour mettre les bases d'une future collaboration avec Staline. Les négociations aboutirent au pacte *MI-6 – SOE – NKVD* du 20 décembre qui stipulait des mesures d'échanges entre les services secrets des deux puissances concernant l'Allemagne, accord qui, malgré le désir des Britanniques de protéger l'*Ultra* et la conviction des dirigeants soviétiques que le *MI-6* était en réalité un instrument destiné à anéantir le

⁴¹ P. D. Quinlan, *op. cit.*, p. 64.

⁴² A consulter également l'article de Lilly Marcou. *Staline vu par l'Occident. Esquisse bibliographique*, "Revue française de science politique" 22 (1972), 4, p. 887-908.

⁴³ W. S. Churchill, *op. cit.*, p. 374.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 118.

⁴⁵ R. Overy, *Why the Allies Won*, New York 1996, p. 15-24.

bolchevisme fut en principe honoré par la suite⁴⁶. Les exigences territoriales du *père des peuples* étaient d'emblée sans commune mesure: reconnaissance des frontières de l'URSS existantes le 22 juin 1941 et surtout présence des bases aériennes soviétiques en Roumanie après la guerre. Il est évident que les aspirations territoriales des Soviétiques en Europe de l'Est inquiétaient sérieusement les Alliés occidentaux⁴⁷. Dans une note adressée à Anthony Eden le 12 octobre 1942, Churchill exprimait lui-aussi ses craintes quant à l'avenir du vieux continent:

“[...] nous ne pouvons prévoir à quelle sorte de Russie et à quel genre d'exigences russes nous serons confrontés. Ce sera possible dans quelque temps... Je dois avouer que c'est surtout à l'Europe que je pense, à la restauration de la splendeur d'une Europe mère des nations modernes et à la civilisation. Ce serait un désastre incommensurable si la barbarie russe submergeait la culture et l'indépendance des anciens États européens”⁴⁸.

A cette date, lorsque la 6e Armée de von Paulus se consumait dans les ruines de Stalingrad et la 8e Armée de Montgomery exécutait les derniers préparatifs pour lancer l'opération *Lightfoot* (23 octobre 1942) sur le front d'El Alamein, les Britanniques, chassés de Grèce une année auparavant, n'avaient pas encore mis solidement le pied en Europe. Churchill ne le fera pas en pensant d'abord à la sécurité des voies maritimes de l'Empire. En sacrifiant les Canadiens à Dieppe (19 août 1942, opération *Jubilee*), il avait remporté, non sans difficulté, la première manche en réussissant à convaincre Marshall et Roosevelt des avantages stratégiques majeurs que présentait un débarquement en Afrique du Nord (novembre 1942)⁴⁹. Le Maroc et l'Algérie du gouvernement de Vichy avaient changé de camp, l'*Afrika Korps* était menacée sur ses bases-arrières et les Alliés occidentaux disposaient du façade méridionale de la Méditerranée pour se

⁴⁶ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 76; Br. F. Smith, *Sharing Secrets with Stalin. How the Allies Traded Intelligence, 1941-1945*, 1996, p. 89.

⁴⁷ P. D. Quinlan, *op. cit.*, p. 75-78.

⁴⁸ W. S. Churchill, *op. cit.*, p. 266.

⁴⁹ A. Cave Brown, *op. cit.*, chap. *Recherche d'une stratégie*, p. 81-107. Pour les Britanniques en général qui privilégiaient la Méditerranée voir D. French, *British Military Strategy*, in *The Cambridge History of the Second World War*, I: *Fighting the War* (éd. J. Ferris & E. Mawdsley), Cambridge 2015, p. 28-50. En ce qui concerne le théâtre méditerranéen de la guerre voir les synthèses de M. Howard, *The Mediterranean Strategy in the Second World War*, Londres 1993 et D. Porch, *The Path to Victory: The Mediterranean Theater in World War II*, New York 2004.

jeter à l'assaut de l'Europe, inclusivement sur la France, cible privilégiée des Américains⁵⁰.

Conséquence immédiate de *Torch*, l'invasion de la Sicile (opération *Husky*) fut décidée à la conférence de Casablanca, le 23 janvier 1943, où Churchill réussit à imposer une seconde fois son point de vue⁵¹. Une semaine plus tard, le 30 janvier, il rencontrait à Adana le président turc Ismet İnönü dans l'espoir que son pays, maître des Détroits, allait rejoindre le camp allié⁵². Ceci aurait signifié l'ouverture d'un second front en Europe dans une région convoitée par les Russes. Son objectif primordial était de verrouiller définitivement la Méditerranée aux puissances de l'Axe tout en éliminant les foyers communistes de Grèce et d'Italie, objectifs partiellement atteints vers la fin de l'année 1943. Partisan inconditionné d'un débarquement dans les Balkans pour couper l'avance soviétique en Europe Centrale vers l'Autriche, la Hongrie et la Roumanie, il abattit ses dernières cartes à la conférence interalliée d'Alger (29 mai 1943) en arrachant à ses interlocuteurs, Marshall, Eisenhower et Bedell Smith, la décision de franchir le détroit de Messine et débarquer en Italie (8-9 septembre 1943)⁵³. Le général allemand d'origine autrichienne Lothar Rendulic (1887-1971), commandant de la 2e Armée de Panzers en Yougoslavie en 1943-1944, a soutenu un point de vue assez proche de celui de Churchill. Dans son livre *Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen* publié à Heidelberg en 1952, il a révélé qu'en 1943 il ne disposait sur place que de sept divisions. Si les Alliés auraient attaqué dans les Balkans en août 1943, au lieu de s'épuiser à conquérir l'étroite péninsule italienne facilement défendable par les Allemands, la guerre en Europe se serait terminée un an plus tôt⁵⁴. Conjointement avec le débarquement en Italie, Churchill fit cavalier seul en déclenchant sous commandement britannique une opération amphibie pour s'emparer des îles Dodécanèse (8 sept.-22 nov. 1943) et forcer l'entrée en guerre de la Turquie. Le refus personnel de Roosevelt d'envoyer quelques maigres renforts afin de renverser une situation stratégique

⁵⁰ La position américaine dans l'ouvrage de M. A. Stoler, *Allies and Adversaries: the Joint Chiefs of Staff, the Grand Alliance and U.S. Strategy in World War II*, Chapel Hill 2003.

⁵¹ W. S. Churchill, *op. cit.*, p. 294.

⁵² Le premier ministre turc Saracoğlu "[...] fit observer qu'il pensait à quelques chose de plus tangible; l'Europe entière était pleine de Slaves et de communistes; en cas de défaite allemande, tout les pays vaincus se bolcheviseraient ou se slaviseraient", *Ibidem*, p. 298.

⁵³ *Ibidem*, p. 313-316 avec l'incident concernant la rectification dans le procès-verbal de la réunion pour ne pas induire en erreur "les amis américains": "Le Premier ministre est intervenu pour souligner énergiquement qu'il ne préconisait pas l'envoi d'une armée dans les Balkans que ce soit maintenant ou dans un proche avenir", *Ibidem*, p. 316. Sur les opérations militaires voir notamment l'excellente synthèse du général W. G. F. Jackson, *La Bataille d'Italie*, Paris 1969 et le récit de R. Atkinson, *The Day of Battle: the War in Sicily and Italy*, New York 2007.

⁵⁴ D'après E. Guikovaty, *Tito*, Paris 1979, p. 288.

bien compromise⁵⁵ conduisit irrémédiablement à une de dernières victoires allemandes de la guerre⁵⁶.

Quant à Anthony Cave Brown, il explique comment le plan de Churchill a été définitivement enterré par les stratèges américains:

«Les Balkans» une autre idée fixe de Churchill, étaient une seconde voie. Mais une appréciation encore plus ancienne formulée, en mai 1943 par la Commission combinée d'étude stratégique avait souligné les dangers – militaires et politiques – de cette aventure. En dépit de certains avantages qui rendaient «séduisante à première vue» une telle stratégie, il serait pratiquement impossible aux Alliés de débarquer et de ravitailler des forces suffisantes pour traverser les montagnes, la plaine hongroise, et attaquer le Reich par le sud-est. D'autre part, la commission Embick estimait également que les Russes seraient loin de favoriser une intervention alliée dans cette région. Leur irritation les conduirait peut-être à rechercher une paix séparée avec l'Allemagne, et s'ils soupçonnaient l'Amérique de soutenir l'Angleterre, dans sa politique de limitation des hostilités, cela aurait de dangereuses conséquences dans le monde d'après-guerre. Les manœuvres de Staline à la conférence de Téhéran devaient confirmer d'ailleurs de façon éclatante cette appréciation”⁵⁷.

Décidément, à Téhéran, Churchill n'abandonna pas son plaidoyer, mené souvent à force d'astucieuses disputes, en faveur de grandes opérations de diversion en Méditerranée ou des débarquements dans les Balkans, stratégie rejetée sans autre forme de procès par Staline et Roosevelt. Elliot, le fils du président des Etats-Unis allait raconter dans un ouvrage rarissime ce dernier combat du premier britannique⁵⁸. Les stratèges alliés, convinrent que *Overlord*

⁵⁵ W. S. Churchill, *op. cit.*, p. 357-358.

⁵⁶ J. Holland, *The Aegean Mission: Allied Operations in the Dodecanese, 1943*, Londres 1988, p. 7-20; A. Rogers, *Churchill's Folly: Leros and the Aegean. The Last Great British Defeat of World War II*, Athènes 2007.

⁵⁷ A. Cave Brown, *op. cit.*, II, chap. I: *Eisenhower, chef suprême*, p. 24.

⁵⁸ E. Roosevelt, *Mon père m'a dit ...*, Paris 1947, p. 186-187. Selon le président des Etats-Unis: "Toutes les fois que le Premier Ministre (Churchill) formulait un argument en faveur d'une invasion par les Balkans, chacun dans l'assistance se rendait nettement compte de sa véritable intention. Ce qu'il veut avant tout, c'est s'introduire en Europe Centrale afin de maintenir l'Armée Rouge hors d'Autriche, de Roumanie et même de Hongrie si possible. Staline ne s'y est pas mépris, pas plus que moi, pas plus que les autres... L'ennui, c'est que Churchill pense trop à l'après-guerre et à la situation où se trouvera alors la Grande-Bretagne. Il a peur que les Russes ne deviennent trop forts ... La seule chose dont je sois sûr est ceci : si la meilleure manière d'épargner des vies américaines et de gagner la guerre aussi rapidement que possible est une attaque à l'ouest, et à l'ouest seulement, sans gaspiller des navires de débarquement et du matériel, et sans sacrifier des hommes dans les montagnes des Balkans – et c'est là un fait dont nos chefs sont convaincus – eh bien, c'est cela qu'il faut faire ... Je ne vois pas pourquoi on mettrait en danger la vie des soldats américains à seule fin de protéger des intérêts

soit une priorité absolue pour 1944 avec la mise en place de *Neptune* (débarquement en Normandie) et d'*Anvil-Dragoon* (débarquement en Provence)⁵⁹. Churchill avait obtenu néanmoins le feu vert pour approvisionner en matériel les partisans du communiste Joseph Broz en Yougoslavie, ennemis irréductibles des *Tchetniks* de Draža Mihailović. Quant à la question posée à Fitzroy Maclean, un des agents envoyés sur place, aussi cynique qu'elle paraît: "Avez-vous l'intention de vous établir en Yougoslavie après la guerre?", elle va s'avérer toujours d'actualité un demi-siècle plus tard. L'offensive sur le front italien et une éventuelle jonction ultérieure avec les partisans yougoslaves représentaient vraisemblablement la dernière solution stratégique envisageable pour contrer l'avance soviétique vers les Balkans⁶⁰. Son idée du débarquement d'Anzio-Netuno (opération *Shingle*, 22 janvier 1944) pour contourner la ligne Gustave et accélérer la marche vers Rome afin d'en sortir de l'impasse italien, dernière opération de diversion qu'il projeta en Méditerranée, a failli lui coûter le fauteuil de premier ministre. C'était selon ses propres paroles une réédition de Gallipoli⁶¹, le général américain Lucas interprétant le rôle de Hamilton⁶². Elle pourrait être rajoutée à la longue liste des erreurs politiques et militaires dressée par l'historien britannique Alan John Percival Taylor (1906-1990) dans son ouvrage *Churchill Revised: A Critical Assessment* (éd. Dial Press, New York,

britanniques, réels ou imaginaires, sur le continent européen. Nous sommes en guerre et notre tâche est de remporter la victoire le plus vite possible, avec le minimum de risques. Je crois, j'espère, qu'il a compris une fois pour toutes que c'est cela que nous voulons". Dans ses *Mémoires* cit., p. 379-381, Churchill s'était insurgé "[...] contre cette légende qui s'est répandue en Amérique". Il ne reconnaissait que d'avoir insisté pour la prise de Rhodes afin de persuader la Turquie d'entrer dans la guerre.

⁵⁹ J. Ribichon, *Le Débarquement en Provence*, Paris 1964, décidé aussi à la conférence de Téhéran, p. 25; Ph. Lamarque, *Le Débarquement en Provence jour après jour (15-31 août 1944)*, Paris 2011, p. 4-10.

⁶⁰ "Churchill était-il vraiment convaincu qu'il pourrait trouver un terrain d'entente avec Tito, que le leader yougoslave accepterait de partager le pouvoir, après la guerre, avec d'autres forces nationales? Il décida, en tout cas, de courir le risque", Guikovaty, *loc. cit.* A consulter également W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941-1945*, Durham 1987 et J.-Ch. Buisson, *Le général Mihajlovic (1893-1946), héros trahi par les Alliés*, Paris 1999.

⁶¹ W. S. Churchill, *op. cit.*, p. 419-426; A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 28. Pour la bataille d'Anzio voir L. Clark, *Anzio: the Friction of War. Italy and the Battle of Rome, 1944*, Londres, 2006, ainsi que notre article, E. C. Antoche, *Cu generalul Dietrich von Choltitz pe câmpurile de luptă din al Doilea Război Mondial (II)*, "Revista de Istorie Militară", 99-100 (2007), 1-2, p. 71-74 avec la bibliographie afférente.

⁶² Voir notamment le récit de l'écrivain britannique Compton Mackenzie (1883-1972) qui prit part aux opérations militaires dans l'entourage du général Hamilton, *Gallipoli Memories*, Cassel 1929.

1969)⁶³. Enumérons au moins les pertes colossales subies par la marine commerciale ou la *Navy* durant l'interminable bataille pour le contrôle de l'Atlantique (1939-1943), les désastreuses campagnes de la 8e Armée contre Rommel en Afrique du Nord qui culminèrent avec la chute de Tobrouk (21 juin 1942) ou les défaites subies en Extrême-Orient face aux Japonais couronnées par l'humiliante capitulation de Singapour (15 février 1942).

Mais si nous cherchions un bilan positif de la stratégie churchillienne nous allons constater qu'après quatre années de guerre, toute menace d'invasion de la métropole avait été complètement écartée, Gibraltar, Malte, Tobrouk (repris après El Alamein) et Suez ont été préservés de même que les voies maritimes de l'Empire à travers l'Atlantique, bataille que la *Navy* avait finalement emporté en infligeant de lourdes pertes à la flotte des *U-boat* de l'amiral Dönitz. En Extrême-Orient, l'Australie ne représentait plus la cible d'un débarquement japonais et l'Inde semblait tout à fait capable de tenir tête aux attaques lancées depuis la Birmanie.

La réussite du débarquement en Normandie (le 6 juin 1944) doit beaucoup aux ruses et stratagèmes imaginés par les membres du *LCS. Bodyguard* avait prévu également une vaste offensive diplomatique et politique afin d'obtenir, ou au moins suggérer, des possibilités de défection parmi les Etats satellites de l'Allemagne : la Finlande, la Hongrie, la Roumanie et la Bulgarie. Le but de la manœuvre visait l'affaiblissement du dispositif défensif de la *Wehrmacht* dans les zones du débarquement, la dispersion et même l'envoi des *Panzerdivisionen* à l'autre bout de l'Europe⁶⁴.

A partir d'août 1943, la Hongrie servit de cible privilégiée aux agents secrets britanniques qui firent croire aux Allemands qu'un débarquement de la 7e Armée américaine du général Patton près de Trieste avait pour objectif une offensive par la trouée de Ljubljana, tandis que de bruits évoquant de négociations secrets du premier ministre Miklós Kállay (1887-1967) avec les Alliés occidentaux arrivèrent jusqu'aux oreilles de Hitler. Le 19 mars 1944, la Hongrie fut envahie et occupée par les troupes allemandes (opération *Margarethe*

⁶³ Ouvrage collectif sous la direction de A. J. P. Taylor avec les contributions des historiens Robert Rhodes James (1933-1999), John Harold Plumb (1911-2001), du théoricien militaire Basil Liddell Hart (1895-1970) et de l'écrivain et psychiatre Anthony Storr (1920-2001) etc. Rajoutons les critiques du stratégiste et théoricien militaire John Frederick Charles Fuller (1878-1966), A. Searle, *J. F. C. Fuller's Assessment of Winston Churchill as Grand Strategist, 1939-1945*. "Global War Studies", 12 (2015), 3, p. 46-81. En revanche, pour une approche plutôt positive sur Churchill en tant que lord de l'Amirauté et promoteur de la doctrine des blindés durant la Grande Guerre, voir l'essai de Harvey A. de Weerd, *Churchill, Lloyd George, Clemenceau : l'émergence des civils dans Les maîtres de la stratégie* (sous la dir. de Ed. M. Earle), II: *De la fin du XIXe siècle à Hitler*, Paris 1987, p. 9-30.

⁶⁴ A. Cave Brown, *op. cit.*, chap. III: *Bodyguard*, p. 41.

I), Kállay étant capturé plus tard et enfermé dans le camp de Dachau⁶⁵. Quant à la Roumanie, trois agents *SOE*, Gardyne de Chastelain, Ivor Porter et Silviu Mețianu furent parachutés dans la nuit du 21-22 décembre 1943 non loin du village de Plosca (Teleorman). Il s'agissait de la célèbre opération *Autonomous*⁶⁶ "[...] une expédition en relation directe avec *Bodyguard*" qui conduisit plus tard aux négociations secrètes entamées par le prince Barbu Știrbey avec les représentants des Puissances alliés au Caire, le 17 mars 1944⁶⁷.

Au printemps de 1944 plusieurs unités d'élite de l'armée allemande furent prélevées en France pour parer aux éventuelles menaces qui se profilaient en Europe Centrale: la "Panzer Lehr Division" du lieutenant-général Fritz Bayerlein et surtout le 2e SS-Panzerkorps (SS-Obergruppenführer Paul Hausser) composé de la 9e SS-Panzerdivision "Hohenstaufen" (SS-Obergruppenführer Wilhelm Bittrich) et de la 10e SS-Panzerdivision "Frundsberg" (SS-Obergruppenführer Karl Fischer von Treuenfeld). Elles ne rejoignirent la Normandie qu'avec plusieurs semaines de retard décimées par l'aviation alliée et par les sabotages des cheminots français de la Résistance. Hitler fut obligé de reconnaître lui-même que s'il avait disposé le 6 juin du 2e Corps de Panzer SS à l'Ouest, le débarquement n'aurait jamais eu lieu⁶⁸. Il ne savait rien, trompé sur toute la ligne par *Fortitude Sud*, par les "Brutus", les "Garbo" et les autres espions *doubles* qui envoyaient des faux messages au moment nécessaire. Quatre jours plus tard, le 10 juin, il croyait encore que les Alliés allaient débarquer à Pas-de-Calais. Il renonça au lancement du "plan III", donner les dix-sept divisions de réserve à von Rundstedt pour balayer les plages de débarquement⁶⁹.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 54-58.

⁶⁶ I. Porter, *Operation Autonomous. With S.O.E. in wartime Romania*, Londres 1989. Traduction roumaine *Operațiunea "Autonomous"* (trad. G. G. Potra & Delia Răzdolescu), Bucarest 1991.

⁶⁷ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 59-60. Pour la connexion entre *Bodyguard* et l'opération *Autonomous* voir Nicolae Baci, *Agonia României (1944-1947)* (éd. Ion Dumitru), Munich 1988, p. 59-67 avec une analyse défailante des opérations alliés et une lecture incorrecte de *Bodyguard of Lies*. Selon *Ibidem*, p. 60, au moins dix divisions de panzers SS avaient été retirées de France pour être envoyées dans les Balkans! La même année était publié en Roumanie, dans des circonstances qui ne méritent plus d'être évoquées, le livre de Gh. Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, Bucarest 1988, n. 1, p. 127, bibliographie sur le débarquement en Normandie: *Bodyguard of Lies*, London 1979: "cea mai bună reconstituiere pe plan mondial, bazată pe informații inedite, referitoare la pregătirea invaziei la nivel planetar de către anglo-americani sub raportul spionajului". Voir aussi n. 12, p. 129: "aliații au montat *Bodyguard* – cea mai mare operație din istoria războielor menită să împiedice scurgerea informațiilor referitoare la invazie și totodată să intoxice pe nemți asupra intențiilor reale ale SHAEF-ului". Sur l'opération *Autonomous* voir p. 371-387.

⁶⁸ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 60-61.

⁶⁹ Une excellente analyse de la stratégie allemande dans l'ouvrage du Général Hans Speidel, *Invasion 44*, Paris 1964, chef d'État-major du Groupe d'Armée B, adjoint et

Réunis dans la soirée à Storey's Gate, Marshall, Eisenhower, Alan Brooke et les autres généraux alliés attendaient avec angoisse l'ordre du Führer. Un message déchiffré par l'*Ultra* arriva à l'instant: Hitler avait décommandée le "plan III". Wingate se rappelle en ces termes la suite:

"Brooke eut cette réaction inattendue en s'exclamant: «Pourquoi si Hitler est à ce point stupide, a-t-il fallu si longtemps pour le battre?» Puis il sortit dignement. Le premier ministre fit alors son entrée en compagnie de Stewart Menzies et prononça à peu près ces quelques mots: «Messieurs, c'est là le couronnement de la longue et glorieuse histoire du Service secret britannique»"⁷⁰.

Nous n'allons pas relancer des débats sur le coup d'État roumain du 23 août 1944 ni sur les négociations survenues entre Churchill et Stalin à Moscou, le 9 octobre⁷¹. La preuve qui ne fut pas pourtant détruite⁷² se trouve actuellement

proche collaborateur du maréchal Rommel sur le front de l'Ouest. A ce sujet on pourra consulter également avec plaisir A. Beevor, *D-Day et la bataille de Normandie*, Paris 2009.

⁷⁰ A. Cave Brown, *op. cit.*, p. 286-287.

⁷¹ Nous partageons d'ailleurs les propos de D. Deletant dans son ouvrage *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940-1944*, Londres 2006, p. 246-247: "Against Churchill's statement, made when the Red Army was still fighting its way across Eastern Europe, must be set the belief of King Michael and his ministers that his coup against Antonescu and the volte-face against the Germans had earned Romania the right to be treated not as a defeated enemy, but as a new co-belligerent. Such a view received no sympathy from Stalin, who was unwilling to forgive Romania for its contribution to Operation Barbarossa. Yet ironically, by facilitating the Red Army's advance in the Balkans, King Michael's action was to seal his country's consignment to the Soviet sphere of influence and Stalin's domination. With Soviet troops pouring into Romania and Bulgaria, Churchill was determined to save Greece – and possibly Italy – from a Communist takeover, a spectre that was to haunt Churchill's policy towards Romania. By the time that Churchill decided to divide up responsibility in the Balkans with Stalin by talking to him personally, Britain had few cards to play. The Russians were already in occupation of much of Romania and Bulgaria and so, when Churchill flew to Moscow at the beginning of October 1944, he got straight down to business and proposed the now notorious «percentages agreement», struck on the evening of 9 October. Although Churchill maintained in his memoirs that «only immediate wartime arrangements» were under discussion, he knew that Stalin could no be dislodged by force from the position of influence which he had gained. Thus in proposing the deal, Churchill was merely being pragmatic, recognizing Soviet preponderance in the Balkans, one which was restricted only by the Red Army's own operational problems. Stalin interpreted the «percentages agreement» as he chose, and the absence of any Western forces, not just in Romania, but in the whole of Eastern Europe, ensured that the exercise of Soviet authority in the area remained unrestricted".

⁷² W. S. Churchill, *op. cit.*, chap. XIX: *Octobre à Moscou*, p. 513-520.

exposée à *London's National Archives* au sein d'une exposition intitulée *Britain's Cold War Revealed*. La question qui se pose tourne autour de la Grèce. Pourquoi était-elle si importante pour Churchill et pourquoi a-t-il envoyé des troupes en octobre 1944 pour mater les communistes de l'ELAS⁷³? La réponse nous vient tout simplement d'un autre passage de ses *Mémoires* qui méritent une attention particulière. La scène se déroule à la conférence de Potsdam, lors du dîner offert le soir du 23 juillet 1945 par les Britanniques. Churchill raconte:

“Un fait très curieux se produisit alors; mon redoutable invité se leva, son menu à la main, et fit le tour de la table en quémendant la signature de bien des personnalités présentes. Je ne l'aurais jamais imaginé en chasseur d'autographes! Quand il revint vers moi, j'apossai mon nom comme il le désirait, nous nous regardâmes et nous mîmes à rire. Ses yeux pétillaient de gaieté et de bonne humeur. J'ai déjà eu l'occasion de mentionner qu'au cours de ces banquets, les délégués soviétiques buvaient toujours les toasts dans des verres minuscules, et Staline n'avait jamais procédé autrement. Mais cette fois, je décidai de lui lancer une sorte de défi; je remplis donc de cognac deux petits verres à bordeaux, après quoi je le fixai d'un air entendu. Nous bûmes tous deux d'un trait et nous lançâmes des regards approuvateurs. Au bout d'un moment, Staline me dit: «Si vous jugez impossible de nous donner une position fortifiée sur la mer de Marmara, ne pourrions-nous avoir une base à Dédéagatch?»⁷⁴. Je me bornai à lui répondre: «Je soutiendrai toujours la Russie dans son désir d'accéder toute l'année à la mer libre»⁷⁵.

Une raison pour laquelle les sous-marinières soviétiques de la *Guerre Froide* s'entraînaient à naviguer longtemps en immersion sous la banquise polaire.

Et la Roumanie dans tout cela?

En août 1943, le “Plan général d'action politique” du *PWE/OWI* (*Political Warfare Executive/Office of War Information*), une des grandes composantes de *Bodyguard*, autorisait A-Force, écrit Cave Brown, à:

“[...] pousser les peuples des pays satellites à saboter l'effort de guerre allemand, à faire pression sur leurs gouvernements pour sortir de la guerre, ou à les renverser s'ils résistaient. A-Force s'engagea donc bientôt dans une campagne impitoyable et cynique. En collaboration avec le PWE, le SOE, l'OSS et les services diplomatiques anglo-américains, elle se mit à encourager la

⁷³ *Ibidem*, chap. XXI: Noël à Athènes, p. 529-540.

⁷⁴ Nom bulgare de la ville grecque d'*Alexandroupoli* ou *Alexandroupolis*, port du Nord-Est de la Grèce, chef-lieu du district d'Évros.

⁷⁵ *Ibidem*, chap. XXVIII: *La bombe atomique*, p. 619.

dissension et la défection chez les alliés balkaniques de Hitler, non pas dans une optique de paix, mais pour l'obliger à renforcer ses défenses dans ce secteur"⁷⁶.

Première cible privilégiée, la Hongrie de Horthy dont on a parlé plus haut et qui est un cas exemplaire pour cette démarche, entre en négociations secrètes avec les Anglais en vue, disait son premier ministre Miklos Kallay au printemps 1942, "[...] de sortir la Hongrie de cette crise [...] avec le minimum de pertes sur le plan moral et spirituel"⁷⁷. Après avoir pris contact avec les Anglais par l'intermédiaire d'un officier anglais réfugié à Budapest, Charles Telfer Howie, Kallay envoie au Caire un émissaire (Andrew Frey) porteur des propositions suivantes: "La Hongrie quitterait l'Axe et se joindrait à une attaque contre l'Allemagne par Vienne, dès que les Alliés auraient parachuté des troupes aéroportées près de Budapest"⁷⁸. La réponse des Anglais: "Nous proposons au gouvernement hongrois d'envoyer à Istanbul, dès que possible, deux officiers supérieurs hongrois pour discuter en détail des propositions reçues"⁷⁹. Mais, quelques jours plus tard, un article paru dans *Times* parlait de "[...] certains Etats, dont la Hongrie, qui ne devraient pas espérer s'en tirer par des efforts tardifs en quittant un bateau qui coulait"⁸⁰. Pour le premier ministre hongrois, cet article était "[...] fabriqué de toutes pièces par les services secrets britanniques pour semer la zizanie entre Hitler et lui"⁸¹. Et d'écrire plus tard dans ses *Mémoires*:

*"Ce qui nous consterna n'était pas la stupidité de l'article, mais la preuve qu'il y avait eu indiscrétion officielle. La fuite ne compromettait pas seulement l'issue du plan tout entier, elle risquait de provoquer également une réaction des Allemands, ce qui était vraisemblablement le véritable but de l'indiscrétion"*⁸².

Finalement, un autre émissaire (Ladislav Véres) du gouvernement hongrois est envoyé à Istanbul où il conclut un "accord" (les guillemets appartiennent à A. Cave Brown) avec le ministre britannique en Turquie sur un yacht voguant dans la mer de Marmara. Par cet accord, Budapest se déclarait prête à capituler sans conditions et passerait aux actes dès que les armées anglo-américaines atteindraient les frontières de la Hongrie. D'autres clauses complétaient l'accord et notamment l'envoi d'une "[...] mission anglo-américaine parachutée pour se livrer aux préparatifs nécessaires avant sa reddition"⁸³.

⁷⁶ A. Cave Brown, *op. cit.*, II, p. 54-57 pour tout ce qui suit.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

Comme l'écrit Cave Brown: "Kallay se trompait donc du tout au tout. Il aurait dû pourtant savoir que les redditions s'effectuent dans les conférences et rarement à bord d'un yacht à vapeur"⁸⁴.

Sa désillusion fut grande lorsqu'il constata que ce qui arriva à Budapest n'était pas "[...] la petite mission secrète diplomatique collaborant avec notre gouvernement et se tenant constamment informés"⁸⁵, ni "[...] une tour de guet, établie au cœur de la zone d'influence allemande"⁸⁶, mais un groupe d' "[...] agents secrets chargés de monter des conspirations et de créer de l'agitation"⁸⁷.

Mais le pire était à venir: Kallay expulsa la mission, "[...] mais dans l'intervalle – toujours selon lui – les Britanniques avaient révélé, par leurs contacts secrets avec les Allemands, une grande partie de leurs tractations avec le gouvernement hongrois"⁸⁸.

Le résultat de ce jeu de dupes est connu: le 19 mars 1944, Hitler ordonnait la mise en application du plan *Margarethe I* et occupait la Hongrie qui allait combattre aux côtés de l'Allemagne jusqu'en 1945. Plus grave encore, l'installation du gouvernement fasciste de Szalasy eut comme conséquence la déportation des Juifs de Hongrie dans les camps de la mort du Reich, une mesure que l'amiral Horthy avait évité jusque là.

Margarethe II visait la Roumanie et Hitler a longtemps hésité à le mettre en application à cause surtout de la confiance qu'il avait dans la fidélité du maréchal Antonescu et dans sa capacité de contrôler les complots de l'opposition⁸⁹. D'autre part, ce long rappel du cas de la Hongrie est nécessaire pour mieux comprendre l'attitude des Britanniques envers la Roumanie qui essayait elle aussi de négocier sa reddition. Il suffit pour cela de remplacer les noms propres, car le déroulement des événements est presque identique:

- Mihai Antonescu et Iuliu Maniu à la place de Miklos Kallay;

- Alexandru Cretzianu et Barbu Stirbey à la place des émissaires hongrois

Frey et Véres;

- Gardyne de Chastelain et son équipe à la place de Charles Telfer Howie et des agents secrets envoyés à Budapest;

- Article dans *Daily Mail* annonçant la venue secrète de Maniu au Caire, à la place de l'article du *Times*⁹⁰.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ Voir en ce sens les observations ponctuelles de Karl Dittrich, *Der grosse Verrat. Von Bukarest bis Wien 1944/45*, Berg am See 1988, p. 60-61.

⁹⁰ Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 257 et n. 247; Al. Cretzianu, *The Lost Opportunity*, Londres 1957, p. 127-128.

La chance des Roumains a été l'attitude d'Antonescu qui a assuré Hitler que l'armée roumaine lui obéirait et continuerait le combat aux côtés du *Reich*, mais aussi les rapports du ministre allemand à Bucarest, Manfred von Killinger qui a constamment nié l'importance des complots visant la sorti de la Roumanie de l'Axe. Et pourtant, on sait que le choix des deux canaux principaux de négociations secrètes avec les Alliés – le Caire et Stockholm – a été précédé par des canaux semi-officiels dès 1941-42 et jusqu'en 1943⁹¹. Mais il est resté peu ou pas du tout connu un épisode qui se déroule à Bucarest et à Predeal durant l'hiver 1941-42 et dont les protagonistes sont Ion Antonescu, Killinger et son gendre, le lieutenant Hans Graf von Holtzendorff. Ce dernier raconte dans ses *Mémoires*⁹² comment, fraîchement débarqué en janvier 1941 à Ploiești dans une batterie antiaérienne, il avait été appelé à Bucarest par Killinger qui le présente à l'automne au maréchal Antonescu et comment ce dernier lui a proposé d'être son attaché. A cette occasion, Killinger lui précisa entre quatre yeux le contenu de sa nouvelle fonction: "[...] la liaison entre Antonescu et moi et rien d'autre. Cela ne regarde personne d'autre. Je dis personne – tu as compris?"⁹³.

Holtzendorff prend donc ses nouvelles fonctions auprès d'Antonescu qui s'installe à l'automne à Predeal. Dans le sous-sol de la villa du maréchal, le lieutenant allemand observe avec stupeur entrer dans la centrale radio un individu ayant l'air d'un militaire anglais et qui ne répondit pas à son salut se contentant de disparaître. Lorsqu'il communique à Killinger sa découverte, il reçoit la réponse: "Holtzendorff, ne vous mêlez pas de choses qui ne vous regardent pas!"⁹⁴.

Quelques jours plus tard (nous sommes avant le 7 décembre 1941), Antonescu lui confie sa crainte que l'Europe du Sud-Est ne soit une proie facile pour les Américains s'ils entraient en guerre: mal défendue par les armées allemandes ("des milliers de bureaux, des centaines d'états-majors imaginaires, des dizaines de milliers d'embusqués qui ne sont pas capables de tirer un coup au but"), elle leur permettrait de réduire, par une seule attaque massive, la zone pétrolière de Ploiești en un amas géant de ruines. "Pourrions-nous alors maintenir la production sur le territoire du Reich?" se demande le maréchal. dont l'exposé a fait Holtzendorff, dans un premier temps, penser à la trahison pure et simple (défaitisme)⁹⁵.

Le 6 décembre 1941 Holtzendorff épouse la fille de Killinger qui l'invite, en janvier de l'année suivante, à une longue conversation à propos de l'avenir. Il ressort que Killinger faisait partie du complot des militaires qui prônaient l'idée

⁹¹ Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 232 et suiv.

⁹² *Landsknecht und Hofnarr*, Musterschmid Göttingen, Frankfurt, Zürich 1971, p. 128-206.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

chère de Churchill, le débarquement allié sur la côte dalmate, et l'avancée, en alliance avec les troupes roumaines et celles des autres pays balkaniques, jusqu'à Vienne et à la mer Baltique: "Avec la réussite de cette opération, entre les Russes et nous s'installerait la barrière des Alliés. Et les Alliés seraient immédiatement nos alliés et l'Europe serait sauvée"⁹⁶, ajoute Killinger, qui précise que le maréchal Antonescu était du même avis: "[...] c'est sa dernière chance de sauver son pays. Et notre dernière chance aussi. Si cela ne réussit pas, nous sommes tous, toute l'Europe est perdue sans remède"⁹⁷.

Le plan d'action immédiate était le suivant et c'est Killinger qui parle: "Nous devons convaincre Churchill que la direction de l'armée allemande est d'accord avec ce plan. Mais avant toute chose, que je m'engage à liquider Hitler au moment voulu. Je suis le seul qui actuellement en a l'occasion, et je vais le faire"⁹⁸.

Pour cela, le jeune lieutenant devait se rendre au quartier général de Tito, rencontrer là-bas Randolph Churchill et mettre tout son élan et toute sa verve dans la balance pour le convaincre. Mais Holtzendorff refuse de s'engager dans cette "trahison" et préfère partir sur le front de l'Est.

Des recherches plus ou moins récentes ont conclu que Killinger faisait vraiment partie du groupe de résistants qui voulaient éliminer Hitler⁹⁹, donc on peut se fier au récit de Holtzendorff qui discute dans son livre le projet de Churchill de frapper au "ventre mou" de l'Europe et regrette que cela ne soit pas arrivé. Enfin, toujours selon lui, Antonescu avait des contacts réguliers avec les Anglais et les Américains dès 1941, les informant sur la disponibilité des pays balkaniques d'accueillir et d'aider un débarquement allié.

Ion Antonescu était le premier mais pas le seul Roumain à préparer des opérations militaires visant à "sauver la Roumanie". Remarquons aussi ce mystérieux personnage qui se cache sous le pseudonyme *E. S. Crayfield*, un Allemand ou un Américain qui, après un séjour à Berlin en 1939-41 et une fuite par la Suisse, s'est installé et a vécu à Bucarest entre 1942 et 1944, période où il s'est porté volontaire pour les services secrets britanniques et américains¹⁰⁰. Cet auteur décrit les neuf groupes qui complotaient le renversement du maréchal Antonescu et la sortie de la Roumanie de l'alliance avec l'Allemagne. Son témoignage est complété par le compte rendu qu'il fait de l'atmosphère régnant à

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Michael Kroner, *Ahnungslosigkeit oder Hochverrat? Manfred von Killinger in Bukarest 1941-1944*, "Südostdeutsche Vierteljahresblätter: Zeitschrift für Literatur und Kunst. Geschichte und Zeitgeschichte" 43 (1994), 2, p. 123-131.

¹⁰⁰ Robert Bishop & E. S. Crayfield, *Russia astride the Balkans*, New York 1948 (autre édition Londres 1949). Sa biographie p. 6-7 avec un sinistre épilogue: "Today one of us has been written off as dead – a suicide by drowning – by the Romanian police and the Russian Intelligence Service. The other is still under investigation by the Soviets".

la légation allemande de Bucarest dans la nuit du 23 au 24 août 1944, épisode peu ou pas connu par d'autres sources¹⁰¹.

Churchill, the “soft belly” of Europe and Romania (1941-1944) (Abstract)

Attacking Germany and its allies through the “soft belly” of Europe by landing in South-Eastern Europe - Gallipoli, Trieste, Greece - was the great idea of Winston Churchill during WWI. Nevertheless, the idea was used in WWII by the creators of the *Bodyguard* project to make Hitler believe that the defence of the Balkans was a priority and send more troops in Greece and Yugoslavia thus depleting the Atlantic wall in France of its best soldiers. The book that first revealed all the hidden details of the Western Allies' grand strategy was Anthony Cave Brown's best-selling *Bodyguard of Lies*, New York, 1975.

We also have the testimony of the German officer Hans Graf von Holtzendorff, son-in-law of Manfred von Killinger, who reveals that Marshall Ion Antonescu and the German minister in Romania wished since 1941 an American landing in the Balkans in order to advance to the Baltic and create an obstacle to the Russian offensive. The same testimony reveals that Killinger was a member of the military conspiracy against Hitler and declared he was ready to assassinate Hitler when the moment was ripe.

On the other side, *Bodyguard* insisted on creating an armed opposition and foment troubles and sedition in the satellite countries in order to enforce the German military presence to the detriment of the armies guarding the French Atlantic coast thus facilitating the operation Overlord. The article depicts the *modus operandi* of the British in the case of Hungary which was finally occupied by the Germans in March 1944 (the plan Margarethe I). The authors demonstrate that the same scenario was prepared for Romania which had begun not so secret negotiations with the Allies, an activity that made Hitler prepare Margarethe II for the occupation of the country. Finally, the Führer renounced at it because he had confidence in the capacity of Antonescu to continue the war against USSR, but also because of the massive presence of Soviet troops in North-Eastern Romania since March 1944. Nevertheless, the British agents worked on the same scenario and manner as their colleagues in Hungary (operation Autonomous), but they failed to provoke Hitler thanks, probably, also to the lenient and favourable reports on Romania Killinger used to send to Berlin.

¹⁰¹ Par exemple par M. Kroner, *op. cit.*, p. 129. Le passage en question chez R. Bishop & E. S. Crayfield, *op. cit.*, p. 45-55.

Frânturi din viața de altădată. Jalbele botezaților din timpul Regulamentelor, în actele Visteriei

Ileana Dincă

Keywords: *Petition; People Baptised in Orthodox Christianity; Demography; Population Movement towards Wallachia*

Multe documente, oricât de neimportante la o primă vedere, odată privite cu atenție și interes dezvăluie uneori tablouri și fenomene sociale mai puțin știute și documentate.

Considerăm că, într-o situație similară se află și jalbele locuitorilor botezați creștinește – în rit ortodox, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în principatul Valahiei. Acestea se regăsesc între filele dosarelor fondului *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*¹. Parcurgându-le constatăm încă o dată, dacă mai era nevoie, greutățile cu care se confruntau oamenii vremii, cu precădere proaspeții creștini. Este vorba despre persoane care se născuseră în alte religii sau rituri – musulmană, calvină, unită etc. – și care de bunăvoie trecuseră la pravoslavnică credință. Aceasta deoarece, conform pravilelor vechi, invocate și în adresa Mitropoliei Țării Românești, din 29 decembrie 1832², erau scutiți de taxe și alte obligații – “din vechime au stătut obiceiul într-această țară ca cei ce vinu din lege streină către pravoslavnică noastră credință să fie miluiți, ajuturați și ocrotiți dă verice dajdie și angara”. Pentru aceste scutiri vedem cum persoane de diverse alte credințe iau taina sfântului botez și devin adepți ai ortodoxismului³, fiind nesupărați mult timp de angajații statului – “ca, cu acest prilej, fieșcare dintr-acest fel dă legi să tragă cu libov și întreagă inimă spre a să lumina cu primirea sfântului botez al dreptei credințe”⁴.

Interesante sunt relatările jeluitorilor – din care am selectat pe cele mai reprezentative, mai pline de fapte și conjuncturi istorice, în care se explică modul cum au ajuns să facă acest gest. Impresionează povestea fetei bulgăroaice de 12 ani, răpită de turci⁵, a unei femei, mamă a trei copii, răpită de turci și făcută

¹ SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 142, 143, 154, 155, 178 – anul 1831.

² *Ibidem*, ds. 154, f. 119.

³ *Ibidem*, f. 70: evreu botezat din 1826; f. 102: unitarian din Sibiu, botezat la 1823; f. 227: turc, botezat din 1816; f. 232: trecut la ortodoxism din legea lipovenească, la 1826; f. 287: la fel, din legea lutherană, la 1824; f. 377: la fel, din legea catolicească, de 30 ani.

⁴ *Ibidem*, f. 119.

⁵ *Ibidem*, ds. 142, f. 66.

cadână⁶, a turcului botezat care, “dă frica turcilor”, fuge în țara nemțească⁷, a văduvului rămas cu patru copii⁸ etc. Între altele, aflăm că era “lipsă de bucate” în Brașov⁹, că *zaverile* și holera aduc prăpăd în rândul locuitorilor¹⁰, precum și impactul confruntărilor ruso-turce asupra populației de rând, dar și fluctuația acesteia de la sudul la nordul Dunării, de peste Carpați în Muntenia, ori din Principat în Basarabia.

Pentru fiecare vine un moment de restriște când, pierzând dovezile, solicită altele spre a fi apărați în continuare. În cuprinsul rezoluțiilor date pe jalbele analizate, aflăm că, de fapt, conform noii legi¹¹ – Regulamentele Organice – iertarea vine numai pentru “cei veniți la credința creștinătății din lege turcească sau ovreiască... /ei/ pot avea acest drept de apărare după legiuirea ce să păzește într-acest prințipat”¹², nu și a celorlalți, lucru care ridică multe probleme celor în cauză.

Evident că lipsa banilor și traiul greu îi determinau pe oameni să își caute astfel de înlesniri și să își aștearnă poveștile pe hârtie, în cuprinsul acestor jalbe, care, prin grija oamenilor de arhivă de demult, au ajuns astăzi la noi, impresionându-ne și determinându-ne să le împărtășim publicului.

⁶ *Ibidem*, ds. 154, f. 207.

⁷ *Ibidem*, f. 145.

⁸ *Ibidem*, f. 103.

⁹ *Ibidem*, ds. 143, f. 450-451.

¹⁰ *Ibidem*, ds. 154, f. 163, 294.

¹¹ *Ibidem*, f. 232.

¹² *Ibidem*, 154, f. 288.

Anexe

1.

No. 232

Iuni, I-o primit

66

Către Cinstita Vistierie a Prințipatul<ui> Țării Rumânești

Prea plecată jalbă

Fiind eu născută în legea creștinească, în Bolgariia (sic!), în satul Popina din ținutul Silistriei, m-au răpit un turc din mâinile părinților miei încă nevârsnică, aflându-mă de doisprezece ani. Și, turcindu-mă, acel turc m-au ținut de nevastă ani 6 până când au dat Dumnezeu de au călcat armia înpăratească în locurile noastre. Și așa, omorându-să turcul, am scăpat de el și am fugit în părțile acestui prințipat, unde și s-au găsit un bolgar văduv, venit de mai nainte aici, de m-au luat de nevastă, botezându-mă de al doilea.

De aceia mă rog Cinstitei Vistierii să mă milostivească asupra mea și să poruncească a să erta bărbatul meu de darea birului ca și băjănarii bolgari, sau să mi să orânduiască mie o mică leafă, precum s-au dat și la alte obraze ce s-au botezat în legea pravoslavnică, și cum va fi mila Cinstitei Vist<ierii>.

lucrată

Prea plecată slugă,

1831 iunie 19

Slava Botezata, soția lui Costandin
sin Stoian Buionliu ot¹³ satul Fundulea sud.¹⁴ Ilfov

rezoluție:

comisia 1: să facă oțnoșenie către prea-osfântul otcârmuitorul mitr<opolit>, ca să binevoiască a cerceta și a da Visteriei încredințare de au luat jăluitoarea botezu precum arată, ca <să> li se facă punere la cale pe<nt>ru cererea ei

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 142, f. 66)

¹³ *din* (lb. slavă)

¹⁴ *sudstvo* - județ (lb. slavă)

2.

No. 3885/2700

noevr. 21, pri<mit>

1906

Către prea cinstita Visterie a Prințipatului Valahiei

Prea plecată jealbă

Cu lacrimi fierbinți jăluesc prea Cinstitei Visterii că eu, fiind născut în Brașovu Vechi din Tran/sil/¹⁵vaniia, în legea sâsească, de sânt acum treisprezece ani, întâmplându-să în Brașov lipsă de bucate, am venit cu mumă-mea în orașu Câmpulung, sud.¹⁴ Muscel, împreună și cu alți frați ai miei. Și, răm/ână/¹⁵nd aici, în numitul oraș, am venit la pravoslavnica credință, luminându-mă cu sfântu bot/ez/¹⁵, precum este știut de toți neguțători<i> acestui oraș.

Și acum, mă aflu holtei în vârstă de 18 a/ni/¹⁵, slujind la o prăvălioară cârciumă a unui răposatu Stoica Gogu neguțătoriu de aici, cu oareșce simbrioară, cu carea de-abia îmi întâmpin cele trebuincioase de înbrăcăminte și de hrana vieții, după starea mea, pă cum mă aflu.

Și, fiindcă uneori sunt supărat de cătr<e> vătășei<i> și pârcălabi<i> mah<a>lalelor, atât pentr<u> bani de dajdie cât și pentr<u> să mă dea militari, gonindu-mă în multe rânduri să mă prinză, am umblat tot dosind, de am scăpat până acum; și, fiindcă cu îndreptarea lui Dumn<e>zeu și bună norocirea mea, am nemerit într-această țară, în carea, luminându-mă cu sfântu botez, am venit și eu la prav<o>slavnica credință.

Și acum, de spaima și frica ce arăt mai sus, am umblat ca să mă întorc iarăși de unde am venit; dar acolo, fiindu-m teamă ca nu cumva pri<n> povățuirea rudelor mele ce am. să nu mă facă a mă întoarce iarăș la legea ce aveam. năzui la mila și bunătatea Cinstitei Visterii, ca să răverse și asupra mea milostivirea ce au răvărsat asupra altor asemenea mie, veniți din alte legi la pravoslavnica credință și a mi să da la mâini o preacinstită carte prin carea să fiu apărat de dajdii și de militari, ca să poci stărui într-acest pravoslavnic oraș unde mă aflu a-m păzi această sfântă lege ce am dobândit.

Iar de nu va fi crezută această jeluire a mea, poate să se facă cercetare la fața locului prin cinstita ocărnuire a acestui județ.

Și de aceasta, iarăși, cu lacrimi mă rog, și veșnică pomenire va fi cu mine.

Ioan holteiu botezatu din sat (sic) ot¹³ orașu Câmpulung sud.¹⁴ Mușcel

¹⁵ Loc rupt.

rezoluție: să scrie la ocârmuirea orașului ca să cerceteze și, deaca nu este trecut la răspundere de capitație pre cuvântul dă holtei și slugă pă la stăpâni, apoi, să dojănească pre acei ce îi fac supărare, până își va veni în mai bună stare sau să va căsători și, atunce, va fi în grijire a să trece la plată de capitație; căci, pre cuvântul că au venit la pravoslavie prin botez, nu poate fi apărat.

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 143, f. 450)

3.

1546 / 570

noemvr. 17 priimit <1831>

103

Către Cinstita Vistierie

Plecată jalbă

Nașterea mea au fost în neamul evre<e>scu dar, de când eram copil de noăo ani, aridicându-să grozava ceață dinaintea sufleteștilor mei ochi și descoperindu-mi-să adevărata credință cu luminarea Duhului Sfânt, am alergat și am primit botezul Domnului și Dumnezeuului Nostru ȚIsus Hristos, ca să fiu și pre pământ și după moarte întru lumina soarelui dreptății.

Și, viind în vârsta căsătorii, am și urmat legii creștine și căsătorindu-mă după soție creștină, cu care am făcut și patru copii. Dar, după voința lui Dumnezeu s-au întâmplat de mi-au murit soția, rămăind cu ticăloșii copii mici, într-u desăvârșită sărăcie. Și mă aflu slugă, vânzând vin cu zăciuală al lui Panait starostea de brut<ari>, spre a putea întâmpina hrana vieții copiilor cu pâinea cea din toate zilele. Și, fiindcă la catagrafia ce s-au făcut la trecutul marte mă văz și eu trecut calfă între cârciumari și sânt supărat de către zapcii politiei, ci, fiindcă eu sânt venit din lege streină la pravoslavnica credință și mai vârtos, sărac desăvârșit.

Lăcrămăind, alerg la milostivirea Cinstitei Vistierii, rugându-mă ca să fie cinstită poruncă către dumnealui vel dvornic de politie ca, pă de o parte, să mi să cerceteze halu ticăloșii, iar pe de alta, să dea poruncă dum<nea>lor zapciilor plășii a nu mă mai supăra, ca să poci și eu a crește și a hrăni ticăloșii copii. Și, sânt bine încredințat că legiuita pravilă, prin milostivirea bunilor stăpânitori, nu mă va lăsa nemângâiat la plângerea ce fac.

al Cinsti<tei> Vistierii

prea plecat,

Cosdn /Constantin/ Botezatul ot. mahl. Biserica Albă ot.¹³ Schit

lucrată

rezoluție:

să scrie la vornicia politiei ca să cerceteze
de au fost și mai nainte apărat,
dă are niscai documenturi doveditoare
și să înștiințeze

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 154, f. 103)

4.

reșue a 22 decembrie 1831 no. 1...¹⁵

6 /12

ghenr. 12

145

Înnaltul Ecs<celen>ția Sa

Domnul deplin înputernicit prezident al divanurilor
Prințipatu<lui> Moldavii și Valahii, ghinăral adoiotant ghinăral Leitinant și a felor
de ordinu, Cavaler Pavel Dimitriovici Kisilef

Petre Petrovici belislitin botezatu de aici

Jalbă

Cu plângere fac arătare Ecs<celen>ții Voastre că eu, mai nainte, m-am
aflat cu legea turc și, din descoperirea lui Dumnezeu, m-am și luminat cu sfântul
botez încă din zilele celorlalți ruși, chiar dă ghinărarul Grecov și am fost apărat dă
toate cele ce dau ceilalți pământeni.

Dar, în zilele zaverii, am și fugit de aici, dă frica turcilor, în țara nemțească.
și doi ani trecuți sunt dă când am venit iarăși aici, în pământul țării; și mă aflu
hălăduitor în politia Buc<u>r<e>știlor, pe la stăpâni, dă-m scoț hrana vieții.

Acum mă văz apucat dă zapcii politiei ca să plătescu și eu capitație, ci,
fiindcă eu sunt om strein, făr dă nicio stare și slugă pă la stăpâni, putere nu am a
rămânea între dajnicii țări<i>. Fără cât, rog pă Ecs<celen>ția Voastră să-ți faci
pomană cu mine, să poruncești ca să fiu de acum înainte supus supt protecsia
cinsti<tu>lui consulat rusescu, cu a nu mă mai supăra zapcii politiei și alți dregători
ai pământului.

plecat supus

Petre Petrovici, belislitin botezatu de aici

[rezoluție în limba franceză]

lucrată

rezoluție: să i se ceară dovadă bisericească cum că
de la legea turcească au primit a să creștina
și atunci i să va face carte de apărare

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 154, f. 145)

5.

reque se 12 fevrier 1832 no. 454 163

6712 / 331

fevr. 18 priimit

Înnaltul Ecs<celen>ția Sa

Domn Deplin înputernicit prezident al divanurilor Moldavii și
Valahii, ghinăral adiitotant ghinăralu Leitinant și afeluri de ordine, cavaler Pavel
Dimitriovici Kisilef

Ioniță botezatu de aici

Jalbă

Cu plângere fac arătare Ecs<celen>ții Voastre că eu, aflându-mă în legea
turcească, născut la Slivini, în Țara Turcească; și, în zilele celorlalți ruși, dă sânt
peste 20 dă ani trecuți, copilași fiind, m-au luat de acolo sârbii și m-au adus aici;
și m-am și luminat cu sfântul botez de un Ioniță Speteanu, fostul logof<ătul> dă
div<a>n, carele, mai pe urmă, au și murit și-i trăește soția.

Și, după ce am venit în vârstă, m-am și căsătorit; încă (sic), în zilele
zaveri<i>, m-au apucat arnăuți<i> și mi-au jefuit toată casa, prăpădindu-mi-să și
documenturile ce le-am avut dă botez; și, dă frica acelor arnăuți, am fugit și m-am
înstreinat tocmai la Basarabiia năpăstiind și nevastă și copii. Și, peste câțiva ani,
m-am întors înapoi iarăși aici, și n-am fost supărat dă dajdiie dă la priimirea
botezului până acum.

Acum mă văz supărat dă isnaful cârciumarilor ca să iau și eu patentă,
fiindcă țiu și eu o biiată cârciumă cu chiriie la mah<a>l<a>. Ci, fiindcă eu am fost
turc, precum ar/ă/t¹⁵, și m-am luminat cu sfântul botez după cum face încredințare
și mărturiile prin înscrisul lor, care să alătură a să vedea. De aceea, mă rog să fie
poruncă către Cinstita Vistierie cu a mi să face și miie o carte dă ertăciune, ca să
nu fiu supărat dă dajdiie.

lucrată

Plecat supus

Ioniță botezatu de aici

[rezoluție în limba franceză]

rezoluție:

să se scrie la vorniciia politii ca, prin cercetare,
dovedind că din legea turcească au priimit
credința creștinească și s-au botezat,
să nu-l supere

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 154, f. 163)

6.

1303 / 743

reque le 21 avril 1832 No. 1168

207

apr. 25 priimit

Înnaltul Ecs<celen>ția Sa

Dl. Deplin înputernicit prezedent al divanurilor Moldavii
și Valahii ghinăral adiioțant ghinăral Leitinant și a felor de ordini cavalier Pavel
Dimitriovici Kisilef

Jalbă

Mariia sârboaica, împreună cu doi copii și cu soțul meu Hristea, ce ne-am aflat trăitori în Sfîșitov din țara turcească, iar acum ne aflăm veniți aici în mahalaoua Bărbătescului ot Spirea,

Cu lacrimi fierbinți și cu genunche plecat arăt jalnica mea ticăloșie și întâmplare, că noi, aflându-ne șezători în Sfîșitov, de multe sărăcie și ticăloșie, soțul meu sperindu-să dă sărăcie, au fugit, năpăstuindu-mă 4 ani dă zile, rămânând eu cu trei copilași și tănără, tot acolo, în țara turcească. Și un păgân dă turc, cu groaznice siluri și cazne, încă m-au și tăiat cu sabiia la trei locuri ca să mă ia și să-i fiu cadână, să mă turcească. Și așa, într-o noapte, spărgându-m fereștrile și cu 2 neferi ai lui, m-au hrăpit și m-au turcit în legea lor, țaiându-mă atăta vreme până când, din mila lui Dumnezeu, au sosit și prea-puternicile oștiri rusești acolo; și, făcându-să oareșcare război, pă acel păgân dă turcu l-au și omorât, rămâind un frate al lui. Apoi, tot nu am scăpat, și m-au luat acela, tot dă cadână, țaiându-mă câțava vreme, până când eu înpărlegindu-mă și cu mijlocire prin unii, alții, am fugit și am venit aici, în Buc<u>rești cu copilași<i>. Iar soțul meu, fiind luat tot dă turci, în alte părți dă beilic, și el au scăpat prin unii din ostași<i> muscali; și au venit și el aici, nici cu cămașa rămâind.

Și eu m-am și luminat al doilea cu sfântul botez, aici la biserica ot Curtea Veche, care știe și preoți și mah<a>l<a>gii aceii biserici; iar unu din trei copii mi-au murit, rămâind numai cu doi.

Ecs<celen>ția Ta! marea noastră și nespusă sărăcie dă toți mah<a>l<a>gii este știută și tânguită, că nimic după sufletul nostru nu avem, nici casă, nici alt nimic, nici cămași pă noi, ci săraci dăsăvârșit. Soțul meu nici un meșteșug nu are, ca să ne hrănească, ci perim cu totu dă foame. Încă, zapcii politii plăși Gorganului îi face mare zor ca să plătească și bir, și știe Dumnezeu că o para după sufletul nostru nu avem, că este vrednic de cerut la pod, și, cu un cuvânt, sântem în mare sărăcie, apoi, bir – dă unde vom putea plăti?

Ci, ca la un stâlp al nostru, sărmanilor, am alergat ca pentru dragostea lui Dumnezeu și pentru numele prea-puternicului împărat, să-ți faci pomenire cu noi, pă de o parte să fie poruncă a fi apărat dă rândul dăjdii și ertat, iar pă de alt, pentru hrana copilașilor și a noastră sărăcie să te milostivești cu a ni să așeza și noaoă o lefșoară, precum să miluescu alți care tot mai au putere, că după Dumnezeu, la mila Ecs<celen>ții Voastre nădăjduim, și nu puțină pomenire va fi cu noi, ticăloșii.

Plecați supuși,

Mariia botezata sârboaica cu 2 copii împreună cu soțul meu Hristea ot.
mahl. Bărbătescului vâpseaoa Albastră la No. 2119

[rezoluție în limba franceză]

rezoluție: să să trimită copie la Vorniciie și dă va fi cu adevărat, face să rămâie ertați după hotărârea D. deplin înputernicit prezident

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 154, f. 207)

7.

priimit iolie 2

2210 / 1241

294

Către prea Cinstita Vistierie a Prințipatului Țării Rumânești

prea plecată jalbă

Cu plângere fac arătare prea Cinstitei Vistierii că eu, fiind mai nainte, din nașterea mea, armeană, nepotă lui Acic armeanul lipticanu de aici, în zilele domnului Grigorie Vodă Ghica, după jalba ce am dat, m-am luminat cu sfântul botez al bisericii răsăritului, precum este știut la sfânta Mitropolie și părintelui Lucăi, fiind fată la părinți. Apoi, măritându-mă, am luat întru căsătorie pă un Ioniță cizmarul de aici, după care iarăși, prin jalbă către numitul domn, am făcut rugăciune că, de vreme ce eu am priimit credința cea adevărată întru Domnul

Nostru Is. Hs., să să milostivească și prin sinet domnesc, să erte pă soțul meu de dajdie. Și, milostivindu-să, l-au ertat prin sinet domnesc la mână-i.

Iar în vremea holerii, dinpreună și cu alte lucruri, s-au prăpădit și acest sinet, precum este știut tuturor. Și, până acum n-au avut soțul meu nicio supărare. Iar eri dimineață ne-am pomenit cu zapciul de mah<a> la noi, care, rădicând în silă pă soțul meu, l-au dus la cinstita Vornicie a politii și acolo l-au închis cu cuvânt că să plătească bir. Și, după multa rugăciune ce am făcut, abia aseară i s-au dat soroc de șase zile să-și caute dreptatea, și l-au slobozit. Ci, fiindcă sunt fată de oameni și am primit credința, iar mai vârtos că acel sinet este trecut la condica cinstitei Vistierii, cu păcat va fi acum să răză armeni<i> de noi, văzându-ne într-acest chip pătîmind.

De aceia, mă rog cu lacrimi prea cinstitei Vistierii să răversă milă asupra sărăcii noastre într-o care petrecem, a să căuta în condică și, găsindu-să sinetul trecut, să ni se facă un asemenea sinet la mâini, de apărare, scriindu-să și cinstitei Vornicii să dea poruncă a nu ne mai face nici un fel de supărare, ci să rămânem în pace și ertați; pentru care nestînsă pomenire va fi.

prea plecată supusă

Sanda botezata ot¹³ mahl.(mahalaua) Olari, soția lui Ioniță

rezoluție:

să să scrie la Vornicia orașului ca să arate dă-i este cunoscut documentul domnesc dă apărare și dă este păzit sau înclinat la vreo răspundere și să răportuiască

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 154, f. 294)

8.

1017

180

mart, sa permit

Țătre Preacinstita Vist<i>erie a Prințipatului Țării Rumânești

Prea plecată jalbă

Cu șiroaie de lacrimi fierbinți jeluesc prea-cinstitei Visterii, că, părinții mei au fost rău-credincioși, țiind legea săsească, în care au și murit, lăcuind în Țara Nemțească în Brașovul vechi. Și murind tată-mieu acolo, au venit mumă-mea aici, în Câmpulung, la leat 1819, cu patru copii ce au avut, însă trei băeți și o fată; din care mumă-mea și soru-mea peste puțină vreme au murit în legea săsească; iară noi, câteștrei băeți luminându-ne cu Sfânt Botez, am venit la Pravoslavnica credință numindu-să cel mai mare din noi, Gheorghe, cel mijlociu, Ioan, și eu iarăși

Ioan, botezat fiind de un Ivancea Cizmariu, de aici din Câmpulung, precum este știut și de alții. Și frati-mieu cel mare să află acum în Moeci, și cel mijlociu, Ioan, să află slujind la lăcutori<i> satului Bogătești, dintr-acest județ. Iar eu, încă de atunci, rămânând aici în orași, m-am aflat slujind pă la lăcutori<i> orașului, cum și chiar astăzi mă aflu slugă cu oareșcare simbrioară la prăvăliia unui Petre neguțătoriu de aici, zet¹⁶ lui Stoica Gogu. Și dregători<i> orașului, ce s-au orânduit de către stăpânire într-această diastimă de 13 ani trecuți, adevărindu-să de șeretenia mea cum și de halul ticăloșii în care mă aflu, întru nimic nu m-au supărat nici de dajdie, nici de alte îndatoriri ce s-au pus după vreme la neapărate trebuințe asupra lăcutorilor acestui orași, cu toate că și până astăzi mă aflu holtei în vârstă de 17 ani; asemenea și noa oblânduire ce s-au așezat de către stăpânire și la acest județ, de la 15 ale trecutului avst. (august) încoace tot pentru aceste mai-sus numite cuvinte, supărare de orice dare, întru nimic nu mi-au făcut.

Pentru care, și datorie împlinind, netăgăduită, cu neconținere; înalț glasuri de rugăciune către Cerescul Împărat pentru cea de Dumn<e>zeu întărită stăpânire acestui prințipat ca să fie și mie, ticălosului, milostivă și îndurată (sic!). Iar pârcălabu mah<a>lali<i> târgului și alți<i> pândesc ca să mă prinză și să mă dea în slujba miliții, din care pricină sânt silit să merg iarăși în țara nemțească a lăcui, unde mi-este teamă că nu voi putea să îmi țiiu pravoslavnica credință cum să cuvine. De aceea, năzuind către Preacinstita Visterie, cu plângere mă rog să răverse milostivire asupra-mi și să binevoiască a porunci să nu fiu supărat atât de miliție, cum și de dăjdii și de alte angarelii ca să poci stărui aici într-acest pravoslavnic oraș<i>, unde mă aflu și să îmi țiiu pravoslavnica credință ce am dobândit și Duhul Sfânt va lumina pre Preacinstita Visterie, asupra-mi.

Prea plecat supus,

Ioan botezatul holteiul din orașu Câmpulung, sud.¹⁴ Mușcel

rezoluție: să scrie la ocârmuirea județului că capitație trebuie să plătească, di vreme ce numai acei veniți la credință din ovrei sau turci pot să fie apărați; iar militer nu s-ar cuveni să-l dea acei pârcălabi, fără de voe, fiind om străin, în vreme ce milăteri trebuie să fie știuti dintre pământeni, și să-i facă să înțeleagă a nu-l supăra de aceasta.

(SANIC, fond *Ministerul de Finanțe. Visteria Țării Românești*, ds. 154, f. 180)

¹⁶ *ginere* (lb. slavă)

Iuliu Maniu's Unsuccessful Plan to Secure Democracy in Romania in the Autumn of 1944

Marian-Alin Dudoi

Keywords: *Iuliu Maniu; Nicolae Caranfil; Winston Churchill; Democracy; Wickham Steed*

The documents reveal how the leader of the National Peasant Party, Iuliu Maniu, approached the British envoys at Bucharest in order to support the return to a democratic régime in Romania. The support of Western strongest democracies was essential as the Soviet interferences in Romanian politics increased.

In the international context of the end of 1944, Maniu also feared that Hungary was going to choose a communist régime and Romania was going to lose the Northern Transylvania in Hungary's favour and shortly afterwards Romania was going to be communized or annexed to the Soviet Union¹.

The "Political Directive" for the British Mission recommended that her representatives should not communicate to Romanian politicians, as the Allied Control Commission on Romania, controlled by Soviets with American and British members, should interfere with the Romanian Government².

If Western democracies were prepared to stand against the Soviet Union, Maniu informed the British he would go to London to fully explain his plan, while Gr. Niculescu-Buzești and Ion Mihalache to Moscow. Maniu was also ready to assume premiership for the first time ever in a multi-party Government, as National Peasant leader convinced the Social-Democrats and Ploughmen's Front to support him. His Government would increase Romanians' belief in the independence of their country, the necessary condition for freedom and economic development³.

Maniu used Nicolae Caranfil as intermediary and after the latter's visit at the Foreign Office displeased British diplomats, Henry Wickham Steed, Maniu's old acquaintance, inquired the Foreign Office what kind of advice may be given to the Romanians as he could only think they had to look for compromises with the Soviets; Alexander Cadogan, Permanent Under-Secretary of State for Foreign

¹ Public Record Office, Foreign Office (hereafter, PRO FO) 371/44054, Stevenson's Telegram of November 2, 1944 to War Office about the conversation with Georgescu, microfiches 5-8; see Appendix no. 3.

² I. Agrigoroaiei *et alii*, *România în istoria universală*, III₃: *Izvoare străine pentru studiul istoriei românilor* (ed. by Ștefan S. Gorovei), Iași, 1988, p. 374-375; V. Fl. Dobrinescu *et alii*, *Relații militare româno-engleze (1918-1947)*, Pitești 1998, p. 202-203.

³ PRO FO 371/44054, mf. 5-8; see Appendix no. 3.

Affairs, fully agreed with Wickham Steed in a letter⁴. Several weeks after the Churchill-Stalin's "Percentage Agreement" of October 9, 1944, more pressure was exerted from London in order that British envoys should avoid Romanians⁵.

Maniu hoped to apply his plan until late November, when John Le Rougetel refused again to have a conversation with him and Burton Berry, State Department Representative, assured that Romania would remain an independent and sovereign state⁶.

On December 14, Radio Brazzaville, Free France's radio, broadcast almost correctly the content of what is known as the "Percentage Agreement" (Dalmatia remained in the Western world, while nothing was broadcast about Hungary), naming Churchill and Stalin as its authors, and it became clear for Maniu and his followers that Romania was heading towards Communism⁷.

Some difficulties in understanding when reading are due to the telegraphic speech or the missing words when telegrams were decrypted.

⁴ *Ibidem*, 371/44010, Maniu's Undated Letter to Wickham Steed, mf. 159. Id. 371/44011, Wickham Steed's Letter on October 23 1944 to Cadogan, mf. 113-114 and Cadogan's Letter of October 23, 1944 to Wickham Steed, mf. 116; see Appendix no. 2.

⁵ *Ibidem*, 371/44012, Sargent's Note of November 6, 1944, mf. 12.

⁶ Burton Berry, *Romanian Diaries, 1944-1947* (ed. by Cornelia Bodea), Iași 2000, p. 43-45.

⁷ PRO FO, 371/44014, Le Rougetel no. 305 of December 18, 1944 to Foreign Office, mf. 65.

Appendices:

1. Stevenson's⁸ Telegram of October 9, 1944 to War Office about the Conversation with Maniu

MOST SECRET

R.6242

CIPHER TELEGRAM 260463

This message will not be distributed outside British Government Departments or Headquarters or re-transmitted, even in cipher, without being paraphrased.

(Messages marked OTP need not be paraphrased)

ONE TIME PAD

From: British Mission, Roumania.

To: War Office

Recd. 0151 10 Oct. 44

MOST IMMEDIATE

RC. 34 cipher 9 October. TOP SECRET

From Air Vice Marshal. Following in precis conversation. Original follows, by bag.

In a private conversation which lasted some 6 hours Monsieur Maniu after warm compliments to Great Britain and Mr. Churchill to which I replied suitably expressed great pleasure at arrival British Mission and said that its stabilizing influence had already been felt. On behalf of H.M. Government I thanked him for his steadfast belief ever so (? long) and anxious a period that Gt. Britain with her allies would win the war and for courage and determination he had displayed during this time. I congratulated him on (? careful) part he had played in recent coup d'état which had been so valuable (? help) toward defeat of Germany. I found him a most dignified person and despite his age of some 72 years full of courage, common sense, with an active (? word omitted) and had been convinced allies would win and had tried to bring Roumania on to our side because we were fighting for democracy and because we were responsible for creating Greater Roumania. Hitler had sent Count Royan to try to change Maniu's views without success. Maniu informed Counsellor German Legation 1942 he could not (repeat not) accept as friend a people who elected a reactionary dictator. Two years later (a few months ago) Counsellor asked Maniu's advice on best action to be taken now. Maniu made a suggestion which was telegraphed to Wilhelmstrasse that Hitler should capitulate immediately while he still had land left with which to bargain for preservation of Germany itself.

Maniu expressed fear for Armistice terms and stated owing to destruction by Russia, Roumania would have insufficient grain next year. Moreover he considered if all but 12 divisions, repeat 12 divisions, of her army were disarmed,

⁸ Air Vice Marshal Donald F. Stevenson was the Head of the British Section in the Allied Control Commission on Romania.

Roumania could not (repeat not) defend herself on other fronts. I reassured him. Maniu was of the opinion that Russia had too free hand in Europe in Eastern Europe and, that England having abandoned Balkans, the Roumanians would have to prepare for new orientation towards the East. I reminded Maniu that sizes of British forces fighting in South-East Europe and elsewhere and that a Balkan Air Force already existed and that a force of moderate size was already fighting in Balkans. Maniu surmised that if Great Britain did NOT (repeat NOT) take Balkans more seriously, her interests would suffer. Great Britain must maintain her influence in Balkans by diplomatic means or by presence of powerful fleet in the Mediterranean. She must revise her diplomatic and political work. Great Britain could not (repeat not) allow deep penetration of communism into Balkans. I reminded him that there was NO (repeat NO) concrete evidence that Russia intended to Sovietise Roumania. I explained the influence of air power in modern power. I stated H.M. Govt was watching carefully Balkan policy, economics and strategy which were of great interest to us. Maniu said Russians were tending to produce conditions most favourable to Bolshevism. An important Roumanian communist personality had told him that if Roumania were to enjoy the good will of Russia, she must no (repeat no) longer be inspired by British policy. If such assurances were given, the Armistice terms would be applied more leniently. If not (repeat not), Russia would continue to destroy Roumanians' economic life, Bolshevism would thrive and both Roumania and Great Britain would suffer. Maniu was of opinion Great Britain and America must decide if they are to give Russia access to the sea. If not (repeat not), in Mediterranean Allies must control Balkans and find Roumania most suitable pivotal country. England and America must ensure Armistice terms are not (repeat not) applied so as to pauperise Roumania. I reassured him. They should also use their air forces to greater extent in Balkans in order to assist in destroying German and Hungarian forces in this part of Europe.

T.O.O. Nil

Note by C.6. Tels

Message delayed owing to mutilation.

(The Microfiches of Great Britain, Public Record Office, Foreign Office (hereafter, PRO FO), 371/44010, microfiches 64-65; Central National Historical Archives of Romania, Bucharest, Anglia [England] 1940-1945 Microfiche Collection (hereafter, CNHAR, BMC), Envelope No. 28)

2. Wickham Steed's Letter of 17.10.1944 to Cadogan

PERSONAL

7, LANSDOWNE HOUSE
LANSDOWNE HOUSE, W. 11
17th October, 1944.

Dear Sir Alexander Cadogan,

Pray forgive me if I make poor acknowledgment of your kind letter by writing you another on a very different subject.

I have today received from Dr. Maniu, the Romanian Peasant leader who is now a principal member of the Provisional Romanian Government, a letter in which he asks me to pay special attention to what its bearer will tell me about the present Romanian situation. The bearer was able to leave Roumania in a technical capacity some days ago and for various reasons cannot appear to be acting politically. He is a man of considerable standing, who before the Antonescu dictatorship, held office in more than a Roumanian cabinet.

I have known Maniu since 1907, and he has frequently found means to communicate with me since the war began. The bearer of his letter describes the situation as having been rendered almost desperate by the behaviour of various Communist parties and agencies under Russian direct control. Though all the opposition to the Antonescu régime was directed by Maniu and his friends, working in conjunction with Brătianu and the Liberals, they are being opposed and handicapped in every way by Communist manoeuvres, and feel themselves to be at the end of their tether. Strong propaganda is also being directed against King Michael and the Monarchy, apparently with the object of establishing some kind of Republican régime.

Maniu and his friends are handicapped by their inveterate habit of looking to this country for help and support and of not cultivating any relations with Russia. You may or may not know that for some 18 months before the Roumanian change of front, I broadcast weekly in French to Roumania and always warned them not to imagine that they could play England or United States off against Russia, and urged them to seek a direct understanding with the Russians. The bearer of Maniu's letter recognises this but says that through other British channels they were encouraged to rely upon British help.⁹ However this may be they find themselves now more distrusted by the Russians than are even former supporters of the Antonescu régime; and they feel that unless people in Moscow can in some way be induced to mitigate the present Russian policy of

⁹ Major Edward ("Eddie") George Boxshall, Special Operations Executive, former employee of the British companies operating in Interwar Romania and former son-in-law of Prince Barbu Știrbei.

direct interferences in Roumanian internal affairs, Maniu, Brătianu and the King will have to throw up the sponge and let things take what could hardly fall to be a catastrophic course.

In these circumstances Maniu had appealed to me for advice. The only advice I felt qualified to give was that he and Brătianu should not throw up the sponge but should do all they can to hold on and to give some support to King Michael.

I gather that some part of the detailed information on the position which has been given me today will already have been communicated to the Foreign Office. But as I know the situation in Roumania fairly well, and may have had some responsibility for hastening the change of front, I feel that I ought to tell you the gist of what I have been told in order that you may decide whether anything useful can possibly be done while the Prime Minister and the Foreign Secretary are still at Moscow. I cannot say more, but in view of what I have heard I think I ought not to say less.

Pray forgive this intrusion, and believe me,

Very sincerely yours,

Wickham Steed (signed)

The Rt. Hon. Sir Alexander Cadogan, K.C.B.

(PRO FO 371/44011, mf. 113-114; CNHAR, BMC, Envelope No. 29)

3. Stevenson's Telegram of November 2, 1944 to War Office about the Conversation with Georgescu

From: British Military Mission Bucharest

To: War Office

Recd. 2245 2 Nov 44.

Rptd. SACMED for Resident Minister

Caserta.

EMERGENCY

RAC 185/112 cipher 2 Nov.

TOP SECRET

From Air Vice Marshal Stevenson

On 25th October I had message from Mr. Maniu asking me most urgently to see him. In view critical state in government quite apart my desire not to affect my position with Russians, I sent a message expressing regret and saying that proper channel of communication would be through Mr. Le Rougetel and invited him to get into touch. On 27th request was again made and I replied in similar terms. Last night I get secret and personal letter Mr Maniu to say it was critical for him express views and to ask advice. I therefore made suitable arrangements to meet Mr. Georgescu who is as much in his confidence as anybody. Message was as follows:

1st. After reflection he thought I was right to refuse meet him as will be clear from this telegram.

2nd. Mr Georgescu explained that while Mr Maniu knew Mr Le Rougetel proper channel, he still felt he would like to deal with me.

3rd. Mr Maniu has heard that an attempt is immediately to be made on his life as a result of meeting of National Peasant Party on Monday 23 October. After reflection he felt meeting was a mistake merely because it showed great strength his party.

He felt Russia also Russia had taken umbrage at some points in his speech. His personal guard is accordingly strengthened.

4th. He had good and reliable evidence Russia intends annex Roumania. Georgescu and Maniu never divulge source or details of important information but events now proved his information to be sound.

5th. Russian treatment Hungary in present conflict is good and much better than Roumanians had at hands Russia when she entered this country. He learns from reliable sources Hungary is prepared to go over 100% to Communism after conquest and Russia in return will support case for large portion Transylvania being returned to Hungary after war.

6th. If Hungary goes "Red", Roumania will stand little chance of avoiding annexation politically and physically.

7th. He therefore sent following message. If it intention of England (repeat England) that Roumania should pass over lock stock and barrel to Soviet Union, he was anxious to lead way to prepare country and to take it over to Communism and (? thus) the Soviet Union because if such event were left in hands of Communist Party, in Roumania blood will (? be) shed, exploitation and unhappiness could only result. On other hand if it were not intention England, he was prepared to fight Communism.

8th. He therefore suggested he should be flown at once for conversations and suggested M. Buzesti and M. Mihalache should go to Moscow.

9th. I assured him that the intention that he anticipated was certainly not in the mind of HIM Govt and from Mr Churchill's speech in the House, a copy of which he must have read, it seemed that was not in the mind of Moscow either. Consequently I could see little advantage in proposed visit to London.

10th. I was inform that oject of the Buzești's visit to Moscow was to explain Marshal Stalin personally aim of the National Peasant Party. I explained that these aims had been made clear during last fortnight not only in Mr. Maniu's inspired speech but in the speeches of other leading members of the Party and that I felt therefore Moscow were well in the picture. I wondered whether such visit was worthwhile and in any case if suggestions were made, it was quite possible Moscow would refuse. Mr. Buzești also (? giving) earliest consent to have elections and to explain policy of cooperation.

11th. If it was aim that country should be governed by majority and should not (repeat not) by political coup de main (repeat political coup de main) (? in order to) become part of Soviet Union, Mr. Maniu was now prepared for the first time his career to take over premiership and to form government (National Peasant, National Liberal, Social Democate) and he sent message he had already drawn Social Democate and Ploughmen's Front away from Communist Party and had an assurance from M. Petrescu and M. Groza that in this event he would have their support. This would leave your (? their) position here practically isolated. I was asked for my advice. I replied present internal situation in Roumania was becoming intolerable that to give Roumania the best chance it was essential no time should be last in Roumania setting her house in order and strong government with a firm hand was best solution and that once in power determined effort must be made to pull administration together and to get country down and discharging its commitments under terms of treaty of agreement.

The suggested visits to London and Moscow were not again (? made) but as Mr. Maniu is least certain to raise matter again, I would be grateful for urgent instructions.

Please pass to Foreign Office.

TCC 1625 B

(PRO FO 371/44054, mf. 5-8; CNHAR, BMC, Envelope No. 72)

Din corespondența familiei Djuvara

Mihai Sorin Rădulescu

Keywords: *Matila C. Ghyka; Radu Djuvara; Neagu Djuvara; Romanian Ambassadors in the Interwar Period; Romanian Diplomats in the United States; Pangal Family; Djuvara Family*

Neagu Djuvara a fost fără îndoială unul dintre fenomenele mediatice de după Decembrie '89. Rar un istoric român a fost atât de mediatizat, devenind atât de vizibil, cu atât mai mult cu cât provenea din exilul anticomunist din Occident. Descendent din vechi familii boierești – Grădiștenii, Olăneștii ș. a. –, din unica soră a lui Ion Ghica – Maria Olănescu, născută Ghica –, precum și din neamul Djuvăreștilor din Țara Românească, de a cărui obârșie aromânească era foarte mândru, Neagu Djuvara a fost un caz inedit de intelectual. Și-a construit opera¹ după vârsta de 50 de ani, având marele noroc să trăiască 102 ani. Părerea mea este că sejurul de 23 de ani petrecut în Sahara, mai exact la Niamey, capitala statului Niger, l-a ajutat să se conserve fizic și psihic. În paranteză fie spus, am observat acest fapt cu ocazia unui voiaj pe care l-am făcut în Egipt și în urma căruia o serie de probleme de sănătate s-au ameliorat. Climatul deșertului este prielnic duratei lungi, dovadă de altfel și felul în care vestigiile antice ale nordului Africii s-au păstrat peste timp.

Personalitatea lui Neagu Djuvara a readus în atenția publicului românesc familia Djuvara, al cărei nume – în varianta moldovenească “Juvara” – fusese menținut în conștiința publică și în vremea comunismului, de către prodigioasa activitate de chirurg a lui Ion (zis Cuty) Juvara. Dacă Djuvăreștii lui Neagu Djuvara – adică familia boierească din Țara Românească venită aici în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea – erau aceeași familie cu Juvăreștii lui Cuty Juvara² rămâne o problemă neclară și controversată. Cele două familii se considerau rude, dar mai degrabă din cauza ighemoniconului pe care îl împărtășeau decât pe temeiul unor dovezi documentare.

Explorând cândva monumentele istorice din împrejurimile Bucureștilor, am dat peste un elegant conac de sfârșit de secol XIX, din satul Florești, comuna Florești-Stoenești, la nord-vest de capitală. În satul îngemănat Stoenești (Drugănești) există un monument istoric deosebit de valoros. conacul familiei Drugănescu și biserica cu tablou votiv, ctitorită de aceeași familie. Era înainte de Decembrie '89 și firește nici gând să se pună problema restituirilor. Conacul, puțin cunoscut în zilele noastre, a aparținut lui Toma (zis Tomsî) Djuvara, frate

¹ Mihai Sorin Rădulescu, *Despre regăsirea identității. Scrisori de la Neagu Djuvara*, “Analele Brăilei”, serie nouă, 15 (2015), p. 255.

² Ion Juvara, *Așa a fost. Amintirile unui chirurg*, București 1996, p.17-24.

cu Mircea Djuvara, profesor de Filozofia Dreptului la Facultatea de Drept a Universității din București. Toms Djuvara, cum i se spunea acestuia, a fost căsătorit cu sora lui Alexandru Rioșanu, fost subsecretar de Stat la Interne și fost guvernator al Bucovinei, rămas în istorie mai ales prin represiunea rebeliunii legionare.

Bunica mea maternă l-a avut profesor la Drept, în anii '30, pe Mircea Djuvara, așa că ori de câte ori mă încânta cu amintirile sale despre profesorii săi interbelici, venea vorba și de acest personaj admirat sincer.

Despre Neagu Djuvara mi-a vorbit întâia oară, înainte de Revoluție, regretatul inginer Șerban Ghica³, fruntaș național-țărănist, cel care în ultimii ani de dinaintea instaurării regimului comunist, fusese șoferul lui Iuliu Maniu. Prințul Ghica, cum obișnuia să își spună, strănepot direct al marelui Ion Ghica, avea o bunică paternă născută Grădișteanu, motiv pentru care "cuzina" cu Neagu Djuvara, cu trei ani mai în vârstă ca el.

Pentru reconstituirea istoriei familiei Djuvara și a biografiei lui Neagu Djuvara, am considerat că prezintă mult interes publicarea actului de naștere⁴ – din 1880 – al inginerului Marcel Djuvara⁵, tatăl istoricului. După cum povestește acesta din urmă (vezi YouTube), Marcel Djuvara a fost directorul fabricii de ciment Bibescu de la Comarnic, care devenise fabrică de armament în vremea Primului Război Mondial. A încetat din viață de gripă spaniolă, puțin timp după intrarea României în război. Ceea ce face ca Neagu Djuvara să fi crescut fără tată, dar cu un frate mai mare și mai ales sub umbrela protecție a mamei sale și a bunicului său patern, cunoscutul diplomat Trandafir G. Djuvara.

Am mai evocat circumstanțele întâlnirilor mele cu Neagu Djuvara⁶, puțin timp după schimbarea de regim politic – presupunând că a avut loc așa ceva.

Cred că a-i pune alături pe Matila C.Ghyka, pe Radu Djuvara și pe nepotul de frate al acestuia, Neagu Djuvara, nu este deloc abuziv, ci dimpotrivă. Cei trei se potrivesc din multe puncte de vedere. Produse tipice ale aristocrației românești, cu o conștiință a apartenenței de clasă foarte pronunțată, cu toții

³ Neagu Djuvara, *Ce au fost boierii mari în Țara Românească? Saga Grădiștenilor (secolele XVI-XX)*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București 2011, p. 224.

⁴ A considera aceasta drept dezvăluire a unor date personale, mi se pare cu totul contraproductiv și deplasat. Prin trecerea sub tăcere a datelor de stare civilă se va ajunge de fapt la ocultarea a cel puțin o sută de ani de istorie a populației din această țară și de aiurea. Fără cunoașterea stării civile vom fi lipsiți de rădăcinile noastre, lucru care de fapt este dorit de către unii, cu certitudine.

Cum va fi cunoscută personalitatea lui Neagu Djuvara, biografia și genealogia sa, fără date despre propriul său tată?

⁵ *Ibidem*, p. 260-262.

⁶ M. S. Rădulescu, *op. cit.*, p. 254.

pasionați francofili și cosmopoliți⁷, cele trei personaje care apar în epistolele de mai jos, sunt figuri vetuste și totodată colorate, oameni de cultură și de rafinament, vestigii ale unei societăți aproape cu totul dispărute astăzi.

Dintre ei cel mai puțin cunoscut este diplomatul Radu Djuvara, a cărui autobiografie, aflată la Arhivele Naționale, o public mai jos. Este un personaj care nu apare decât rareori în amintirile vorbite sau scrise ale regretatului istoric Neagu Djuvara⁸.

Am mai publicat scrisori trimise de către Matila C. Ghyka⁹, doar că atunci nu l-am identificat pe unul dintre principalii destinatari¹⁰, Nicolae Lahovary, ofițer de marină, pe care diplomatul estetician îl numește cu apelative amuzante: “Nicocouille”, “Mastococo” ș. a. “Nicu” este desigur o altă persoană decât Niky Chrissoveloni¹¹.

Epistolele din acel articol proveneau din fondul *Ghica* de la Arhivele Naționale ale României (Cișmigiu), precum și din arhiva personală a regretatului diplomat Alexandru Ghika (1914-2001)¹², președintele Casei Românești din Paris, care mi le-a pus la dispoziție și mi-a permis să le xerocopiez cu ocazia unuia dintre sejururile din capitala Franței, din anii '90. De altfel, Alexandru Ghika a moștenit apartamentul în care locuia el însuși la Paris, în arondismul XVI, pe rue du Ranelagh, de la Maureen Ghyka, fiica lui Matila C. Ghyka. Fratele ei, Roderick, necăsătorit, care jucase în filme la Hollywood, murise cu câțiva ani înaintea ei.

Alexandru Ghika fusese coleg delegație la Stockholm cu Neagu Djuvara, care, după cum este binecunoscut, a plecat din București în capitala Suediei, în calitate de curier diplomatic, exact pe 23 august 1944... A rămas acolo vreme de trei ani fiind numit secretar delegație de către ministrul

⁷ Idem, *Considérations sur l'élite historique roumaine pendant la période d'entre-deux-guerres*, “Etudes danubiennes” 16 (1995), 1, p. 97-106.

Idem, *Sur l'aristocratie roumaine de l'entre-deux-guerres*, “New Europe College Yearbook: 1996-1997”, București 2000, p. 339-365.

⁸ *Românt în știința și cultura occidentală*, Academia Româno-Americană de Științe și Arte (ARA), Davis, California 1992, p. 121-122, articolul despre Neagu Djuvara.

⁹ M. S. Rădulescu, *Din corespondența lui Matila C. Ghyka*, în *Studii de Istorie III* (ed. Constantin Bușe & Ionel Cădea), Brăila 2014, p. 51-91.

¹⁰ *Ibidem*, p. 56 nota 10.

¹¹ *Ibidem*, p. 63. Despre Nicolae Lahovary, vezi Matila C. Ghyka, *Curcubeie, II: Fericit ca Ulise* (prefață de Patrick Leigh Fermor, traducere de Georgeta Filitti), București 2003, p. 45-46. Asupra acestei identificări a prietenului și destinatarului lui Matila C. Ghyka, mi-a atras atenția fizicianul Grigore Ghika, fiul matematicianului Alexandru Ghika. Identificarea se bazează pe faptul că “Nicu” din epistolele lui Matila C. Ghyka avea o fobie pronunțată față de microbi, fapt amintit de Matila C. Ghyka în amintirile sale, precum și într-o scrisoare publicată în articolul amintit.

¹² Despre prințul Alexandru Ghika, vezi N. Djuvara, *Amintiri din pribegie (1948-1990)*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București 2007, p. 80 și 423.

Afacerilor Străine, Gheorghe Tătărescu. Legația românească era condusă de diplomatul George I. Duca, fiul unic al lui I. G. Duca, el însuși descendent, pe linie feminină, dintr-o ramură a Ghikuleștilor moldoveni¹³.

Scrisoarea adresată de Neagu Djuvara lui Mihai Sorin Rădulescu la începutul anului 2000¹⁴ poartă data simbolică de 11 februarie. Ea conține câteva observații de detaliu făcute de istoricul franco-român pe marginea tezei de doctorat susținute de către Mihai Sorin Rădulescu, pe 12 aprilie 1995, la Ecole des Langues Orientales Vivantes (astăzi Institut National des Langues et Civilisations Orientales = INALCO) de la Paris. Neagu Djuvara fusese și el student – la sârbo-croată – al acestui așezământ prestigios, înființat în vremea lui Ludovic al XIV-lea¹⁵ de către cunoscutul său ministru Colbert. După Revoluția franceză a fost reînființat în 1795, astfel că în primăvara anului 1995, când am venit pe malurile Senei pentru a-mi susține lucrarea de doctorat, era serbată cu entuziasm această aniversare a instituției, inclusiv cu o frumoasă expoziție amenajată în marea primărie a Parisului.

Una dintre cele mai marcante contribuții ale acestei instituții la studiul culturii românești a constituit-o teza de doctorat despre Ion Creangă, din 1930, a lui Jean Boutière, profesor la această *Grande Ecole* pariziană. Unii profesori de la Langues O' au fost totodată și academicieni francezi și profesori la Collège de France. Mie, contactul cu această instituție mi se datorează regretatului istoric Șerban Papacostea, al cărui curs l-am frecventat în timpul studiilor universitare de la București și care apoi m-a invitat să intru la Institutul de Istorie "N. Iorga". Domnia sa, într-un avânt de încurajare a tineretului, după evenimentele din Decembrie '89, m-a recomandat profesoarei Catherine Durandin de la INALCO, unde aveam să-mi obțin mai întâi masteratul ("Diplôme d'Etudes Approfondies"), în iunie 1992 și ulterior doctoratul, în aprilie 1995. Așadar, se poate spune că am fost coleg, peste timp, cu Neagu Djuvara la înalta școală de pe rue de Lille. Dl Djuvara nu a jucat însă niciun rol în legăturile mele cu această instituție pariziană, ba dimpotrivă, mi se părea că uneori era contrariat că el, vechi exilat în Franța, nu reușise să facă la Paris ceea ce reușise un tinerel venit după Decembrie '89. Ceea ce nu era chiar în acord cu realitatea.

Atitudinea aceasta m-a mirat de fiecare dată când am simțit-o, pentru că totuși Neagu Djuvara obținuse un doctorat la Sorbona în anii '70, cu faimosul sociolog Raymond Aron. Deși ne-am cunoscut efectiv în București, în anul 1990, sunt convins că istoricul româno-parizian mă cunoștea mai demult pe cale

¹³ Bunica paternă a lui George I. Duca era Lucia Duca născută Ghika-Budești. Alexandru Ghika provenea dintr-o altă ramură moldovenească a familiei Ghika, ramura zisă Brigadier.

¹⁴ Vezi mai jos anexa nr. 9.

¹⁵ De altfel, întâia mea vizită la Versailles a fost în compania lui Neagu Djuvara, în toamna anului 1991. Vezi M. S. Rădulescu, *Despre regăsirea identității* cit., p. 254.

nevăzută. Am făcut cunoștință prin istoricul ieșean Ștefan S. Gorovei, pe care eu l-am rugat să ne faciliteze o întâlnire – de altfel foarte agreabilă –, ce s-a petrecut în apartamentul din Piața Palatului al familiei Anatol Măcriș, apartament în care locuia în gazdă dl Djuvara. l-am povestit atunci că vizitasem cu câțiva ani în urmă un monument istoric din Țara Românească ce l-ar fi interesat mult și pe dumnealui – schitul Bunea de lângă Vulcana Pandeale, în județul Dâmbovița, ctitorie a boierului Bunea Grădișteanu din veacul al XVII-lea, strămoș direct, pe linie maternă, al lui Neagu Djuvara (de altfel, și al meu, aveam să aflu mult mai târziu).

Am bătut atunci, la mijlocul anilor '80, împreună cu tatăl meu, niște coclauri labirintici, în Subcarpații dâmbovițeni, căutând cu multă obstinație, ore în șir, acea bisericuță¹⁶ uitată de timp, zidită pe pajiștea unei coline. Remarcabilă pictura ei, din secolul al XVII-lea, cu un tablou votiv foarte reușit și bine păstrat – cel puțin așa era pe atunci –, cu portretul marelui vistier Bunea Grădișteanu.

Precizez că notele din prezentul articol – atât pentru partea introductivă cât și pentru secțiunea de documente – sunt elaborate de Mihai Sorin Rădulescu.

¹⁶ Despre vel vistierul Bunea Grădișteanu și Schitul Bunea, vezi N. Djuvara, *Ce au fost boierii mari* cit., p. 103-104.

Anexe

1. *Faire-part* imprimat al decesului lui George (Iorgu) Djuvara¹⁷, străbunicul patern al lui Neagu Djuvara

Messieurs *T. Georges Djuvara*, Premier Secrétaire de Légation de S. M. le Roi de Roumanie, et *Alexandre G. Djuvara*, ont l'honneur de vous faire part de la perte douloureuse qu'ils viennent d'éprouver en la personne de Monsieur *GEORGES DJUVARA* Officier de l'ordre Royal de la Couronne de Roumanie, leur père, décédé à Braïla le 13/25 Janvier 1884, à l'âge de 58 ans.

Braïla, Janvier 1884

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 63/1884)

2. Actul de naștere al lui Marcel Djuvara, tatăl lui Neagu Djuvara

Préfecture du Département de la Seine

Extrait des minutes des Actes de Naissance

de la Mairie du Cinquième

arrondissement de Paris

Du vingt sept mars, mil huit cent quatre vingt à onze heures du matin, Acte de naissance de Marcel du sexe masculin, né le vingt cinq de ce mois, à sept heures du matin, à Paris, Rue Gay – Lussac 48, et à nous présenté, fils de Trandafir, Georges Djuvara, âgé de vingt trois ans, attaché à la Légation de Roumanie, et de Elena Duca, Cosma Gheorghiu¹⁸, son épouse, âgée de dix-neuf ans, sans profession demeurant comme dessus. Les témoins sont: Duca Nicolae âgé de quarante trois ans, major, demeurant à Bucharest (Roumanie) et Paul Statesco¹⁹, Capitaine, âgé de trente cinq ans demeurant à Paris, Rue des Ecoles 23 bis: sur la Déclaration faite à Nous Maire du cinquième arrondissement par le dit Djuvara, père présent qui a signé avec les témoins et Nous après lecture.

¹⁷ Despre Iorgu Djuvara, vezi Idem, *Cum trăiau boierii mari în Țara Românească? Saga Grădiștenilor (secolele XVI-XX)*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București 2011, p. 226.

Despre originea și genealogia familiei Djuvara – din Țara Românească –, vezi M. S. Rădulescu, *Despre regăsirea identității* cit., Scrisoarea nr. 1, trimisă de Neagu Djuvara lui Mihai Sorin Rădulescu.

Vezi, de asemenea, despre familia Djuvara, Radu Portocală, *Istории de familie*, Braïla 2015, p. 116-122.

¹⁸ Bunica paternă a lui Neagu Djuvara era ea însăși descendentă pe linie maternă din familia Tullea.

¹⁹ Paul Stătescu se regăsește în arborele genealogic al familiei Filitti, prin soția sa care provenea din această numeroasă familie de obârșie epirotă.

Ont signé: T. Georges Djuvara, Major N. Duca, Capitaine
Statesco. Pour copie conforme – Paris le 30 Mars 1880

Le Maire

[nedesc.]

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 47/1880)

3. 31 Iulie / 12 august 1881, Bruxelles. *Faire-part*-ul nașterii lui Radu Djuvara

Monsieur & Madame T.²⁰ Georges Djuvara ont l'honneur de vous faire part de la naissance de leur fils Radu.

Bruxelles, le 31 Juillet/12 Août 1881

69, rue du Marteau”

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 48/1881)

4. Autobiografia lui Radu Djuvara [dactilogramă]

M-am născut, în ziua de 12 august st. n. 1881, la Bruxelles, unde tatăl meu funcționa ca secretar de legațiune.

După terminarea școalei primare, la Sofia, unde părintele meu reprezenta România, am făcut liceul, la Berlin, la «Collège Royal France».

Am luat licența în drept, cu bile albe, la București, în 1903 și m-am prezentat la examenul de Atașat de Legațiune, în 1907. Fiind clasat primul, am fost numit ca atașat la Berlin.

În 1910, ca secretar clasa a III-a, am fost transferat la Bruxelles și, în 1911, la Minister, la Direcțiunea Politică.

În 1912, am fost numit la Athena, unde am activat, ani de-a rândul, fiind de câteva ori însărcinat cu Afaceri al României.

În 1917, am fost trimis la Legațiunea României din Belgia, care își mutase sediul la [Le] Havre și, mai târziu, la Paris.

În 1919, am trecut la Minister, unde am ocupat postul de director politic.

Ca consilier de legațiune, în 1921, am fost trimis la Londra, unde am stat până în 1924, și am fost printre semnatorii faimosului plan Dawes.

²⁰ “T.” este inițiala prenumelui “Trandafir”, care înaintea bunicului patern al lui Neagu Djuvara, mai apare încă la doi antecesorii, după cum se poate vedea și în Anexa nr. 7 de mai jos, în scrisoarea lui Neagu Djuvara către autorul prezentului articol. Presupun că diplomatul Trandafir G. Djuvara a evitat la un moment dat acest prenume al său pe care nu îl considera suficient de distins pentru standardele și gusturile diplomatice de-atunci. El trimite însă la obârșia balcanică a familiei a cărei amintire s-a păstrat, prin acest prenume, peste generații.

În anii 1925-1926, din nou Director Politic la Minister, și în 1926, din cauza unei tensiuni româno-americane, am fost ales ca să reprezint țara, la Washington, ca însărcinat cu afaceri cu scrisori de acreditare către secretarul de Stat.

Fără a lipsi de modestie, pot spune că, în America, «am pus România pe hartă», pentru a reproduce măgulitoarea apreciere a Secretarului de Stat Kellogg²¹. [subl. mea – M.S.R.]

După cum am expus în memoriul meu către Uniunea Compozitorilor din RPR, în domeniul muzicii, printr-un falnic succes al maestrului George Georgescu, Artist al Poporului, am contribuit la un maximum de răsunet, dincolo de hotare, a faimei talentului muzical al românilor.

La plecarea mea din America, celebra Universitate «Collegium Georgiopolitanum», m-a omagiat în următoarea inscripție săpată în bronz: «Radu Djuvara, Diplomat eficient – Om de stat – cu afecțiunea și admirația lui Georgetown Foreign Service School».

În 1927, am fost rechemat în Minister, unde am funcționat ca director politic până în 1932, când am fost numit Ministru la Bruxelles.

Rechemat în Minister, în 1933, tot ca director politic, în care calitate am funcționat până la 1937, când am fost din nou numit la Bruxelles.

În 1938, am fost trimis ca Ministru la Berlin, unde am rămas până la începutul anului 1939, când am cerut rechemarea mea, și am fost numit Ambasador la Athena.

La instaurarea regimului Antonescu, am prezentat demisia mea, și întorcându-mă la București, nu am funcționat nici o zi la Minister și am refuzat să semnez faimosul plebiscit. Am ieșit la pensie pe data de 1 mai 1941.

În încheiere, țin să subliniez că nu am făcut niciodată politică, mai mult: N-am fost vreodată înscris în vreun partid. Nu m-am muncit ca, prin culisele politice, să mă strecor spre Ambasadă, ci am muncit, și, intrând în carieră prin concurs (trecând două examene de atașat și de secretar de legațiune), am suit treaptă cu treaptă până la cel mai înalt grad diplomatic: sînt singurul ambasador de carieră pe întreaga țară.

Întreaga mea activitate diplomatică nu a avut decît o țintă: Tara pe care o visam cît mai atrăgătoare și mai cuceritoare de simpatii dincolo de fruntarii.

Decedat la 13 iulie 1968²². [adăugat de mână cu creionul]²³

²¹ De observat faptul că, câteva decenii mai târziu, istoriografia americană despre România va fi ilustrată, printre alții, de un istoric, profesor universitar în Statele Unite, pe nume Frederick Kellogg, autorul cărții *Rumanian Nationalism and European Diplomacy 1866-1878*, Bloomington, Indiana 1969 și al altor lucrări.

²² A fost înmormântat la cimitirul Bellu ortodox. Locul în care era înhumat a fost vândut, iar oasele sale au fost mutate în cavoul lui Trandafir G. Djuvara, acolo unde își dorm somnul de veci și doctorul Răzvan Djuvara și istoricul Neagu Djuvara (informație de la inginerul Costache Erbiceanu, al cărui cavou se află *vis-à-vis* de cel al familiei Djuvara; de asemenea, Costache Erbiceanu a fost ultima gazdă, în București, a lui Neagu Djuvara,

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 59/f. a.)

5. București, 8 ianuarie f. a. (probabil 1916). Scrisoare a lui Matila C. Ghyka către Radu Djuvara

“Téléphone 390-52

STR. ALEX. LAHOVARI 7

Bucarest

8 Janvier

Cher Radu,

Je viens de rentrer de Moldavie, où je n'avais pas pu me procurer votre adresse; c'est donc avec un grand retard mais avec des sentiments non moins chaleureux pour cela que je vous prie d'accepter nos très profondes condoléances, à Eileen²⁴ et à moi, pour la grande perte que vous venez de faire.

Vous avez dû être touché par l'hommage unanime rendu à la mémoire de votre père.

Comme je le mentionnais plus haut, Eileen est avec moi, pour tout l'hiver; nous avons pris un appartement dans le blockhouse Zănescu-Lahovary (au 7ème étage), et si cela vous allait de nous voir un de ces jours en tête-à-tête, donnez-moi un coup de téléphone un matin vers 10 heures; nous arrangerions un déjeuner tranquille pour le jour qui vous conviendrait. Eileen aimerait aussi beaucoup vous recevoir.

En attendant, mon cher Radu, je vous prie de recevoir encore l'expression de mon affectueuse amitié.

Matila C.G.”

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 220/f. a.)

în vila sa părintească din str. Alexandru Philippipe nr. 3, fostă str. Olga Bancic, fștă str. Pia Brătianu).

²³ Radu Djuvara este menționat și în M. S. Rădulescu, *Din corespondența lui Matila C. Ghyka* cit., p. 66.

De asemenea, vezi N. Djuvara, *Amintiri din pribegie* cit., p. 107-108.

²⁴ Eileen Ghyka născută O'Connor era soția anglo-irlandeză a lui Matila C. Ghyka. Despre ilustra ei origine nobiliară – în legătură cu care am făcut cercetări chiar în Irlanda, în regiunea clanului O'Connor -, precum și în Anglia, vezi M. S. Rădulescu, *Pe urmele lui Matila C. Ghyka*, “România literară” 41 (2008), 42 (24 octombrie), p. 20-21. De precizat că tatăl lui Eileen, diplomatul Sir Nicholas O'Connor († 1908), fusese ambasador al Marii Britanii în Imperiul Otoman și în această calitate fusese confruntat și cu chestiunea aromânească.

6. Paris, 11 ianuarie f. a. Scrisoare a lui Matila C. Ghyka către Radu Djuvara
--9 RUE HENRI – HEINE XVI*

Paris

11 Janvier

Mon cher Radu,

Merci beaucoup pour votre lettre envoyée par Balan; j'ai été content de voir que vous aviez reçu la mienne et pour reconstituer ainsi ce qui s'était passé à Londres. Depuis lors (depuis les derniers tuyaux que je vous avais communiqués), l'affaire s'est de nouveau enrasée;

1°) Titl²⁵ s'est d'abord mis au lit pour quinze jours et ne s'est plus occupé de rien.

2°) H. a malgré cela remis la proposition sur pied, et elle a été sur le point d'aboutir (avec la maison V.) lorsque Titl a tout à coup demandé, en plus du crédit à longue échéance pour armement et travaux, un emprunt pour le Gouvernement Roumain. Comme il n'avait jamais été question de cela, les négociations se sont de nouveau arrêtées. Ensuite ... Titl est parti pour S¹ Moritz.

J'ai toujours retardé mon voyage à Londres pour ne pas avoir l'air de me mêler d'une affaire qui ne me regardait pas directement; j'irai tout-de-même vers le 20; mais les dernières impressions de Niculesco sont de nouveau pessimistes; le gouvernement travailliste et l'Amirauté ont des points de vue trop opposés pour s'accorder en ce moment, et Titl a eu tort de sortir la demande d'emprunt qui n'a aucune chance en ce moment d'aboutir. Il est tout-de-même possible que la maison V. et H. reprennent les pourparlers avec Titl... à son retour.

J'entends que Tilea²⁶ est candidat pour Washington! Est-ce possible?!!!

Je n'oublie pas vos commissions, et vous enverrai le petit paquet probablement par Paul Zanesco²⁷.

Amitiés affectueuses

Votre vieux

Matila"

²⁵ "Titl" era Nicolae Titulescu, pe atunci ministru al Afacerilor Străine.

²⁶ V. V. Tilea era nepot de fiu al memorandistului Ioan Rațiu, fost președinte al Partidului Național Român din Transilvania. V. V. Tilea, ministru plenipotențiar la Londra la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, a făcut obiectul vestitului "caz Tilea" – trecerea de partea anglo-americanilor cu care Regatul român era în război, pentru recuperarea Basarabiei.

²⁷ Familia Zănescu a dat un diplomat mai cunoscut pe nume Constantin (Coty) Zănescu, ministru plenipotențiar, precum și pe Eliza Zănescu, una dintre soțiile arhitectului Ion D. Berindey, bunica paternă a istoricului Dan Berindei.

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 221/f. a.)

7. Viena, 10 aprilie [f. a.]. Scrisoare a lui Matila C. Ghyka către Radu Djuvara.

“7
SCHLÜSSELGASSE
(IV)

TEL. 58-4-28

Au revoir shake hands
de votre vieux

Matila

Vienne

10 avril

Mon Cher Radu,

J’ai pensé à vous en lisant l’admirable discours de Iorga l’autre jour; serait-ce le crépuscule du dangereux fantoche qui nous a couvert de ridicule dans sa grande tournée «trionphale»?

Je vous envoie ci-inclus un article que j’ai mis de côté pour vous; j’ai aussi pensé à vous en le lisant, et à notre jeunesse berlinoise; il s’agit aussi d’un grand cabotin, couronné celui-là, mais qui parfois voyait juste.

Je viendrai peut-être au commencement de mai à Bucarest respirer l’odeur des troènes en fleurs; notre vie viennoise s’écoule familialement et tranquillement, bercée par la musique des différents Strauss, la seule chose qui ne soit pas morte à Vienne; mais cela seul vaut un séjour. Je revois le Rosenkavalier aussi souvent que possible; puis des opéras de (R.) Strauss qu’on ne donne nulle part ailleurs: *Die Frau ohne Schatten* – *Ariadne auf Naxos*. En juin nous aurons la première de: *Die Aegyptische Helena* par Strauss et Hofman[n]sthal; il s’agit d’Hélène de Sparte et d’un épisode, postérieur à la guerre de Troie, de sa vie conjugale, qui se passe en Egypte, avec grand renfort de magie.

12 avril.

J’ai interrompu ma lettre pour quelques jours. Je vois dans les journaux qu’il est question du vénimeux pantin dont je parlais plus haut comme premier ministre; cela ferait évidemment le jeu du parti qui n’a pu reprendre le pouvoir et le garder que par sa grâce. Tout ceci est fort tragique quand on voit combien nos rivaux travaillent sérieusement.

Pour finir cette lettre sur une note plus indulgente²⁸ j'annexe une photo, de Viennoise que vous apprécierez j'espère, ein «rassiges Weib», actrice du Burgtheater qui a épousé un des fils de l'archiduc François-Ferdinand; elle joue du reste sous son nom, Lulu Hohenberg”.

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 222/f. a.)

8. Viena, 2 mai [f. a.]. Scrisoare a lui Matila C. Ghyka către Radu Djuvara

“Vienne
2 mai
Radu dear,

Hélas je ne pourrai pas bavarder à Bucarest avec vous ces jours-ci, ayant des affaires plus urgentes à Paris d'abord; je crois que je ne pourrai pas respirer les parfums du Cișmegiu et admirer les couchers de soleil de Baneasa avant l'été.

Je vous envoie ci-inclus une coupure du Daily Mail faisant partie d'une série d'articles assez ... tendancieux contre nous; leurs exagérations même diminuent beaucoup leur portée.

Mais tout-de-même, le fait qu'un grand journal anglais puisse se permettre ces épithètes à notre égard... c'est cela qui est une note terrible pour nous, et spécialement pour la Légation de Londres; je crois que même du temps d'Alecú Catargi²⁹ ou de Costică Mano³⁰ ceci ne serait pas arrivé.

²⁸ Matila C. Ghyka era deosebit de interesat de Imperiul habsburgic și de dinastia sa, pentru că el însuși avea un străbunic, general nobil austriac. Vezi M. S. Rădulescu, *Despre genealogia lui Matila C. Ghyka*, în Idem, *Cu gândul la lumea de altădată*, București 2005, p. 195.

²⁹ Alexandru C. Catargi, diplomat de carieră, era fiul marelui boier conservator moldovean Costin Catargi(u) și al soției sale Smaranda născută Balș. Fiul lui Alexandru C. (Alecú) Catargi, Barbu, a fost vicepreședinte al Jockey-Club-ului din București de-a lungul aproape întregii perioade interbelice. Barbu A. Catargi a fost căsătorit cu Alexandra Cantacuzino, fiica omului politic conservator Gheorghe Grigore Cantacuzino, zis “Nababul”.

Despre activitatea diplomatică a lui Alecú Catargi la Londra, vezi și Ileana Bulz, *Relațiile anglo-române între anii 1880-1914*, în *Diplomație și diplomați români*, Focșani 2002, p. 119, 124-125.

³⁰ Constantin G. Mano, și el diplomat de lungă carieră, a publicat un volum de documente privitoare la familia Mano (1907). Era un pianist strălucit. Fiu al generalului Gheorghe Manu – fost prim-ministru – și al soției sale Alexandrina născută Cantacuzino, Constantin G. (Costică) Mano a locuit în București, în casa Mano de pe Calea Victoriei nr. 192, care mai există și astăzi.

Je vous serais reconnaissant de faire passer cette coupure à Fred Nano³¹, pour le cas où le Daily Mail ne parviendrait pas à notre Foreign Office.

A fort cela si par hazard vous avez quelque chose d'intéressant à me dire, c'est-à-dire si vous trouvez le temps de m'écrire, mon adresse du 10 au 30 mai sera 9, Rue Henri Heine, Paris³².

Affectueusement vôtre

Matila”

(ANR, SANIC, fond *familial Djuvara*, ds. 223/f. a.)

9. București, 11 februarie 2000. Scrisoare a lui Neagu Djuvara către mai tânărul Mihai Sorin Rădulescu care conține o serie de precizări privitoare la istoria propriei familii, precum și observații minore, legate de teza de doctorat a lui M. S. Rădulescu, susținută pe 21 aprilie 1995, la Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO) din Paris, vechea Ecole des Langues Orientales Vivantes (Les Langues O’), teză de doctorat publicată sub formă de carte: *Elita liberală românească 1866-1900*, București, Editura All, 1998.

“București, Vineri 11 Feb. 2000

Scrisoarea Matale, Michi, adresată la Boulogne, de-abea acu 8 zile mi-a parvenit aici 1° fiindcă și la Paris ne-am mutat de un an, adică puțin înainte de moartea fratelui Răzvan. Notează-ți noua adresă de pe cartea de vizită alăturată. 2° fiindcă sunt la Buc. din 25 Dec.

Nu ți-am răspuns în Germania, că mi-era teamă că nu ajunge la vreme.

Mulțam pentru toate xeroxurile. N-am nici o observație de făcut la rubrica Djuvara, sau numai una chiar minoră: în *Elita liberală*³³, articolul Alexandru Djuvara, p. 618 nota 317, zici de Bălașa Pangal, a doua soție a bunicului meu Trandafir Dj., că a fost sora lui Jeannot Pangal, șeful mason și subsecretar de Stat la Interne în guvernul Iorga-Argetoianu (mai târziu, după ce la cererea lui Carol al II-lea a închis lojele, a fost ministrul țării la Madrid și Lisabona – iar sub

³¹ Frederic Nanu (sau Nano), diplomat de carieră, ministru plenipotențiar la Stockholm în vremea tratatelor de încheiere a păcii, duse cu Alexandra Kollontay, din partea sovietică. Fred Nanu descindea pe linie feminină din familia ieșcană Culiuanu. Vezi M. S. Rădulescu, *Genealogia lui Ioan Petru Culiuanu*, în Idem, *Genealogii greco-române*, București 2014, p. 211-212.

³² Matila Ghyka, *Curcubeie* (prefață de Patrick Leigh Fermor, trad. de Georgeta Filitti), București-Iași 2014, p. 385-386.

³³ M. S. Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900*, București 1998, despre genealogia lui Alexandru G. Djuvara, om politic liberal și pictor, și a familiei Djuvara din Țara Românească, la p. 67-69.

regimul Antonescu, a făcut, cu Viorel Tillea și Citta Davila³⁴, un fel de triumvirat ce și-a zis (cred) Comitet Național, prooccidental – fără serioasă incidență asupra negocierilor noastre cu Aliații)³⁵ – or, n-a fost sora lui, ci mătușa lui. Nu pot preciza dacă soră cu tatăl lui Pangal sau vară primară. Era o mătăhală, greoaie și vulgară, pe când sora ei vitregă, mai vârstnică, văduva generalului Zottu³⁶ (șeful Statului Major care s-a sinucis înainte de intrarea noastră în război, știind gradul de jalnică nepregătire în care ne aflam) – era, ea, o doamnă subțirică și distinsă – am mai apucat-o când aveam 4 ani! Bunicul, întors de la Bruxelles cu balabusta lui, a șezut câteva luni în casa Zottu³⁷ la ea – casa mare albă colț str. Nicolae Golescu cu str. C. A. Rosetti, în diagonală cu biserica Boteanu – și mergeam acolo să-i vizitez. Dna Zottu era, cred, fiica unei boieroaiice – ca și nepotul Jeannot, care era fiul unei Brătășence³⁸ – pe când Bălașa fusese făcută, se spunea, cu bucătăreasa! și cu toate că crescută la pension, la Notre Dame de Sion, era visceral vulgară. Unchiul Radu, viitor ambasador, care era bărbat frumos și distins, și cam snob, suferea până în rărunchi de așa o mamă vitregă. Trandafir se văzuse silit s-o ia după o stupidă aventură, silit cu pistolul, cică, de cumnatul G^{ral} Zottu! Nu putuse da îndărăt, că deja apucăturile lui de crai «îi picaseră un tren» [cuv. “tren” – lecțiune incertă] dramatic: Ministrul nostru la Constantinopol fiind din 1896, s-a apucat în 1900 să-i pună coarne ambasadorului german și să se și laude (f. puțin gentleman). De unde telegramă furibundă a lui Wilhelm al II-lea către regele Carol că trimisul său ridiculizează marele Reich german. Rezultatul: rechemare imediată și *zece ani în disponibilitate*. Atunci abea s-a ales senator, ca să nu stea degeaba. De aceea cred că, cu altă ocazie dacă pomenești de el nu cred să fie corect de zis: senator și diplomat... ci mai curând diplomat, publicist și senator. De fapt, catastrofa cu rechemarea de la Constantinopol i-a fost benefică: în acei 10 ani a scris o carte f. interesantă: *Cent projets de partage de la Turquie*,

³⁴ Citta Davila, membru al camarilei din jurul regelui Carol al II-lea, era fiul dramaturgului Alexandru Davila și nepot de fiu al marelui medic Carol Davila. Citta Davila a fost căsătorită cu Arabela născută Yarka, autoarea unui jurnal din perioada Primului Război Mondial.

Citta Davila este amintit și în M. S. Rădulescu, *Din corespondența lui Matila C. Ghyka* cit., p. 59.

³⁵ N. Djuvara, *Amintiri din pribegie* cit., p. 30.

³⁶ Generalul Vasile Zottu a fost acuzat de spionaj în favoarea Puterilor Centrale. Acesta este motivul real pentru care s-a sinucis. Nu e mai puțin adevărat că, până de curând, Regatul României fusese timp de peste 30 de ani, aliatul Puterilor Centrale.

³⁷ Casa Zottu mai există și astăzi, iar pe fațadă poate fi citită inițiala “Z”, de la numele generalului Vasile Zottu.

³⁸ M. S. Rădulescu, *O familie boierească din Romani, în vâltoarea secolelor: Brătășenii*, “Historia” 7 (2007), 65 (mai), p. 8-11. Articolul a fost republicat în volumul aceluiași, *În căutarea unor istorii uitate*, București 2011, p. 47-54. Despre Ion Pangal (1893-1966), vezi *ibidem*, p. 52-53.

care figurează în toate tratatele de istorie a Turciei și a fost tradusă de curând în turcește.

Alt mic amănunt, p. 68, al. 3: patalamaua de <boier de neam> din 1847, e sigur a străbunicului meu Gheorghe (Iorgu)³⁹. Am avut-o în mână și am păstrat o fotocopie – originalul dispărând în furtuna comunistă – dar am originalul celei a fratelui său mai mare, Trandafir, din 1845. «A propos», acesta e cel mai mare din cei 3 frați. A fost deputat de Ploiești, probabil fiindcă familia nevastă-si Eliza Tullea⁴⁰ era stabilită pe-acolo – în 1859; apoi primar al Brăilei în 1866. Frate-su Tache primar al Brăilei în 1877-78⁴¹. Sandu Periețianu se înșela: Gheorghe Giuvara a fost fratele, nu fiul faimosului Diamandi G. – Ultimă mică remarcă: soția lui Traian Dj. și mamă a lui Mircea, profesorul, filozof al Dreptului, s-a numit Estera⁴², cum corect apare în nota 317, dar îi zici *Elena* Păianu în text. Și descopăr o ultimă încă remarcă: doctor în drept de la Paris a fost acest Traian, *nu bunicul* meu Trandafir, care făcuse literele clasice la Sorbona și *Sciences Po*. Cam atât. Cu bine

[semnat:] N.Dj.”

(Scrisoare aflată în arhiva personală a destinatarului, București)

³⁹ N. Djuvara, *Ce au fost boierii mari în Țara Românească?* cit., p. 226.

⁴⁰ Familia Tullea era încuscrită cu familia boierească Fălcoianu. Din această familie provenea profesorul de franceză Adrian Tullea-Fălcoianu, pe care l-am întâlnit în anii '80, la unele ședințe ale Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie “N. Iorga”.

⁴¹ N. Djuvara, *Amintiri din pribegie* cit., p. 6.

⁴² Despre familia boierească Păianu, vezi M. S. Rădulescu, *Boierii din Paia*, “Ziarul de Duminică”, 17 (248), din 29 aprilie 2005, p. 4; supl. cult. al “Ziarului Financiar” 7 (2005), 1619 (29 aprilie).

Figura 1. Brompton Oratory din Londra, biserica romano-catolică în care s-au căsătorit Matila C. Ghyka și Eileen O'Conor (Foto: Mihai Sorin Rădulescu)

Figura 2. Fațada lui Brompton Oratory din Londra, biserica romano-catolică în care s-au căsătorit Matila C. Ghyka și Eileen născută O'Conor (Foto: Mihai Sorin Rădulescu)

Figura 3. Mormântul lui Matila C. Ghika și al soției sale, în cimitirul Gunnersbury, Londra (Foto: Mihai Sorin Rădulescu)

Figura 4. Reședința lui Grigore Alexandru Ghyka, ultimul domnitor al Moldovei (1849-1856), străbunicul lui Matila C. Ghyka, de la Le Mée, Franța (fotografie primită de Mihai Sorin Rădulescu de la regretatul Alexandru Ghika de la Paris)

București, Vineri 11 Feb. 2000

Scrisoarea natală, Mici, adresată la Buzilpur, din carea acu 8 zile mi s-a parvenit arca, 12° pîndc' m' la Paris m-am mutat de un an, adică puțin înaint' de moartea fratei Răvan. Notopă-ti, voue adică de pe cartea de viză de călătorie. 2° pîndc' sunt la Bur. din 20 dec.

Mi trimiteți răspuns în frumoasă, cu unora teșu cu un ajung la vreme.

Mi uitați pentru Total xeroxuri. Mi-au venit observările de făcut la rubrica Djuvara, sau numai una chiar minoră: în Elito bularel', articolul Alisquella Agnara, p. 68, nota 317, pr' de Bales Pungal, a derașat a burușului (men Trandafir D.), c' a fost sora lui Pungal Pungal, s'ful mason g' subscritur de stat la d'ntime în f'urmul țigă Agostorani (ma Tărgu, după ce la cerora lui Carol al II-lea q' t'nduș lojeli, a fost înmăntat t'arile Madrid q' l'irabon - dar mi reprezintă Antosca a f'ant, un Violet Tilles q' Citta Darro, un fel de trimis ce g'na vs (med) Comitet național, pro-occidental - f'at servasă incidento șișpe m'pocurilor meastu cu Alisquella, una fort vort-so ci m'itiga lui. Nu pot prezenta d'co-m' cu totot lui Pungal sau vort primară. Ea o m'otobato, Presare q' vulgare, pe când sora si v'itigă, mai v'itustice, v'itine f'urmul lui Zottu (s'ful statulu' C'apre, care s-a m'ucis înainte de m'ierea noastră în răp'oi, st'ind fradul de jaluită nepreputare în care ne offam) - era, ea, o doamnă subțire q' distinsă - am mai apucato când eram 4 ani! Bineu, utos de la Bruxelles cu l'elabonstă lui; au peput c'etere lui în casa Zottu la ea - casa mare albă

prima al profesorilor în 1877-78. Sonda Parlatian și Rădulescu: Parlatian, în urma a fost făcut, un
fîl fermocului Dărmădiu. — Ultimele două reamint: sonda lui, Parlatian și Rădulescu: Parlatian, în urma a fost făcut, un
impresionabil, în alături, în urma a fost făcut, un
în text. În dispoziția a ultimului reamint: doctor, de drept de la Paris, a fost a fost Parlatian, în
de la Parlatian, în urma a fost făcut, un
Cott, St. Nicolae Gobaș, cu C.A. Rădulescu, în dispoziția a fost făcut, un
cu hîrnicia Boteanu — și mergeam acolo să-i vizitez.
Dna Zotta era, cred, fîcra unei boieră — cu
impresionabil, care era fîcra unei boieră — cu
când Parlatian fîcra fîcra, se spune, cu hîrnicia Boteanu,
și cu toată că creștina la Paris, la hîrnicia Boteanu de fîcra,
era vîrșal vulgară. Unchid Rădulescu, vîrșal ambulator,
care era hîrnicia fîcra și dîrșina și care suab, se spune,
pîcra în rîrșina de apă o mare vîrșina. Transilvania
de vîrșina vîrșina și se depe o stuporă avertură, vîrșina
cu portolul, cu să, de un vîrșina fîcra Zotta! în pîrșina
de vîrșina, cu să, de vîrșina fîcra Zotta! în pîrșina
un tur" dramatic: hîrnicia vîrșina la Constantinopol, în
1896, și a fîcra în 1900 și-i pîrșina coarșă ambulator
de hîrnicia fîcra și se se pîrșina (fîcra gentleman). De
unde telepîrșina fîcra și lui Wilhelm al II-lea că
repele Carol cu hîrnicia și vîrșina de hîrnicia
fîcra. Repetatul: reamintă reamintă și Zere au
în dispoziția de hîrnicia. Atunci a hîrnicia și a hîrnicia, cu să
în să de hîrnicia. De oare cred că, cu să oare
daco pîrșina de el în cred și fîcra de și:
senator și diplomat. — Cu să curînd diplomat,
pîrșina și senator. De fapt, catastrofa cu reamintă
de la Constantinopol și-a fost de hîrnicia: în acei 10
ani a hîrnicia o carte fîcra, interesantă: "Cînt pîrșina de
pîrșina de la Turcia", care pîrșina în toate hîrnicia
de istorie a Turciei, și a fost hîrnicia de curînd în
hîrnicia.

Alt hîrnicia amînt, p. 68, al. 3: pîrșina de "bon d
beau" din 1847 e și un a hîrnicia hîrnicia (Lago).
un amînt a hîrnicia și cu pîrșina o fotocopia originală
de hîrnicia în fîcra hîrnicia — dar cu originală hîrnicia a
hîrnicia și în hîrnicia, Transilvania, din 1845. "A pîrșina" pîrșina
a cel mai mare din cei 3 pîrșina. A fost de pîrșina de hîrnicia
pîrșina pîrșina fîcra hîrnicia. Sonda Tellec a hîrnicia în
acolo — în 1859; apoi pîrșina al hîrnicia în 1860. hîrnicia de hîrnicia

Figura 5. București, 11 februarie 2000. Scrisoarea lui Neagu Djuvara (1916-2008) către Mihai Sorin Rădulescu (n. 1966), originalul în colecția destinatarului

About the Correspondence of the Djuvara Family

(abstract)

The article presents an autobiography of diplomat Radu Djuvara, six letters sent by diplomat, esthetician and writer Matila C. Ghyka (1881-1965) to his colleague and friend Radu Djuvara (1881-1968), as well as a letter sent by historian Neagu Djuvara (1916-2008) to his younger friend Mihai Sorin Rădulescu (b. 1966), historian and genealogist. Ambassador Radu Djuvara - son of Trandafir G.Djuvara, former plenipotentiary minister of Romania in Brussels and in Istanbul - was one of the important Romanian diplomats in the United States in the 20s. Neagu Djuvara, who was also a former Romanian diplomat, was the son of engineer Marcel Djuvara (whose birth certificate is also published), brother of Radu Djuvara. Neagu Djuvara's youth and first years of activity cannot be understood without the influence of this uncle.

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

Diana Mandache, *Viva Regina Maria! Un destin fabulos în reîntregirea României*, București, Editura Corint, 2016

În 2016, Editura Corint a publicat, în cunoscuta colecție “Istorie cu blazon”, lucrarea *Viva Regina Maria! Un destin fabulos în reîntregirea României* a istoricului Diana Mandache. Lucrarea este structurată în trei părți, după cum precizează și autoarea în Nota asupra ediției: prima parte prezintă alianțele marilor familii regale europene în contextul declanșării Primului Război Mondial, intrarea României în război de partea Antantei și rolul reginei Maria, precum și noile frontiere. Partea a doua constituie un Album cu reproduceri de fotografii, în principal din Jurnalul reginei Maria, aflat în păstrarea Arhivelor Naționale, dar și din Arhivele Universității Kent, Ohio și din colecția autoarei. Partea a treia o reprezintă corespondența dintre regina Maria și mama sa, ducesa de Coburg. Această corespondență se află la Arhivele Naționale și a fost tradusă pentru prima dată în limba română.

Lucrarea se numește sugestiv *Viva Regina Maria!* după expresia folosită de soldați la vizitele reginei pe front. Autoarea își începe lucrarea prin a prezenta situația familiilor regale europene la momentul 1914 și pe parcursul războiului, când acestea s-au divizat în funcție de alianțele politico-militare. Concluzia este că: “Divizarea regalității prin alegerea uneia dintre cele două tabere politico-militare, Antanta sau Puterile Centrale, avea să schimbe destinul unor state și lideri, la sfârșitul războiului având loc modificarea unor frontiere, dispariția unor imperii, exilul unor monarhi și chiar asasinarea familiei țariste. Odată deschisă cutia Pandorei, în doar patru ani, trei dintre faimoasele dinastii europene – Habsburg, Hohenzollern și Romanov – au fost înlăturate” (p. 10).

Urmează o analiză asupra situației României în contextul alianțelor și opțiunea pentru Antanta cu toate demersurile întreprinse de regina Maria, încurajate de premierul Ion I. C. Brătianu. De asemenea, autoarea surprinde situația ingrată în care se afla regele Ferdinand, aspru criticat pentru deciziile sale și exclus din rândul membrilor familiei de Hohenzollern (p. 16).

Descrierea anilor de război își au în centrul lor tot pe regina Maria, implicată în acțiunile de ajutorare a răniților de pe front, dar și a celor rămași în spatele frontului: a organizat în Moldova o rețea de spitale numită “Regina Maria”, care activa la Roman, Bacău, Coțofănești, Onești, Căiuți, precum și ambulanțe sub aceeași titulatură, ce țineau de organizația condusă de Jean Chrissoveloni, precum și colaborarea cu societățile de Cruce Roșie britanică și americană (p. 20-21).

Dincolo de activitățile caritabile, regina a avut și o activitate “diplomatică”, punctată de Diana Mandache în această lucrare. Este vorba de bogata corespondență cu vărul său, regele George V și discuțiile cu ministrul

britanic în România, Sir George Barclay, dar și cu Charles Vopicka, contele de Saint-Aulaire, generalul Henri Berthelot, colonelul Thompson și generalul Greenly (p. 22-23).

Anul 1918 este foarte important pentru România și familia regală, fapt remarcat de autoare. Atunci au avut loc: tratativele de pace cu Puterile Centrale, semnarea păcii de la Cotroceni, prin care România pierdea Dobrogea și Munții Carpați, izolarea României, criza determinată de căsătoria prințului Carol cu Zizi Lambrino, posibilitatea înlăturării de pe tron a regelui Ferdinand de către Puterile Centrale, răspândirea bolșevismului, sfârșitul războiului cu schimbări majore pe harta Europei.

Un moment important pentru viitorul României, în care regina Maria a fost un adevărat ambasador, este cel al Conferinței de pace de la Paris. “Deși aflată într-o vizită neoficială, Maria a fost prima regină care a trecut în revistă Garda de onoare de la Palatul Elysée, a primit Marele Cordon al Legiunii de Onoare de la Președintele Raymond Poincaré, a vizitat Academia de Belle-Arte, al cărui membru corespondent a devenit” (p. 37). Profitând de această vizită și instruită fiind de Barbu Știrbei și Ion I. C. Brătianu, regina a pledat cauza României la întâlnirile cu Herbert Hoover, președintele american Woodrow Wilson, premierul Georges Clemenceau, Lloyd George, mareșalul Foch, iar în Anglia cu regele George V, politicieni, militari, diplomați și oameni de afaceri. Britanicii de la *Daily Mirror* au numit-o de altfel, “Ambasadorul irezistibil” (p. 39), iar imaginea României se identifica cu regina însăși.

După toate eforturile, în 1918, România s-a reîntregit cu teritoriile locuite de români: Basarabia, Bucovina și Transilvania, fapt consfințit prin Tratatul de Pace, iar regii României au întreprins călătorii simbolice în aceste teritorii, în anii 1919-1920.

În finalul primei părți a lucrării sale, Diana Madache punctează asupra imaginii pe care și-a creat-o regina Maria în perioada războiului prin toate acțiunile sale, drept pentru care a fost numită regina-soră de caritate, regina-diplomat, regina-scriitoare. “Maria se metamorfozase în regina ocrotitoare, devenind apoi un mit ce înmănușea idealurile unei națiuni...” (p. 45).

Albumul, parte consistentă a acestei lucrări vine să întregască demersul autoarei și să ilustreze cât mai convingător eforturile, dăruirea, demersurile și sufletul reginei, toate depuse, în acei ani, în slujba României.

Ultima parte a cărții o reprezintă *Corespondența reginei Maria cu mama sa, ducesa de Coburg (15 octombrie 1914-15 octombrie 1920)*, tradusă din limba engleză de Lia Decei. Această parte de corespondență începe cu o scrisoare a mamei reginei, în care își exprimă regretul pentru moartea regelui Carol I, petrecută pe 27 septembrie/10 octombrie 1914 la Sinaia și se încheie cu o scrisoare din 15 octombrie 1920 de la Zürich, în care găsim o ducesă bătrână și bolnavă, resemnată cu situația în care se afla și preocupată de situația din familie. Între aceste repere cronologice, scrisorile dintre mamă și fiică nu sunt foarte dese, având în vedere contextul războiului, dar foarte interesante. Ele reflectă zbuciumul și

schimbările petrecute în acei tumultuoși ani. De pildă, pe 16 august 1916, ducesa îi scria fiicei sale: “Am văzut întotdeauna clar înaintea mea că Anglia va provoca într-o zi ruina dragii mele Rusia, iar acum asta s-a adevărit și este de zece ori mai rău decât mi-am imaginat vreodată: această teribilă și oribilă revoluție pusă la cale de Anglia pentru propriile interese. Mă întreb în fiecare zi: oare ce vor câștiga de pe urma ei? Fie pe veci blestemați dacă permit ca acești nefericiți suverani ai Rusiei și familia imperială să piară în mod rușinos!” (p. 237). Și toate presupunerile ducesei, legate de viitorul familiei ruse, aveau să se adevărească.

La câteva săptămâni de la intrarea României în război, Maria îi scrie mamei sale o scrisoare emoționantă, în care îi spune: “Fiecare țară are idealul ei, iar țara noastră a nutrit un vis de secole, visul că într-o bună zi toți românii vor fi uniți sub o singură coroană – nu există nici cel mai mărunț și mai ignorant țăran, în cel mai uitat colț al țării, care să nu fi avut acest vis... Desigur, există o imensă tristețe, imense sacrificii pe care trebuie să le facem și despărțiri crude, ca și dispariția sfâșietoare a multor oameni dragi – dar se pare că am fost destinați să trăim în vremuri mărețe și teribile, așa că trebuie să îndurăm fără să ne plângem, să ne păstrăm speranța și credința în inimă” (p. 244-245).

Pe 1/14 noiembrie 1916, Maria îi scria mamei sale cu cea mai mare și de nedescris durere de pe pământ, aceea a unei mame care și-a pierdut copilul, principele Mircea¹, mort de febră tifoidă la nici 4 ani: “Acum este mort, copilul meu este mort, nu mai am copilaș – s-a terminat – o parte a fost smulsă din mine și zace sub pietrele din biserica de la Cotroceni. De ce a trebuit să se întâmple asta? Cine poate spune. Poate așa voi înțelege mai bine miile de mame care își plâng fiii... Rezist cumva, mă mișc ca o fantomă deasupra pământului. Mi-am reluat datoriile, merg din spital în spital, mă duc în țară, la cei mai sărmani, la cei aflați aproape de front, trăiesc, vorbesc, mănânc, dorm, chiar mă gândesc, și muncesc, și organizez – dar acea Missy care eram aparține trecutului – mi-a fost tăiat un braț...” (p. 247).

Din perioada exilului la Iași, scrisorile sunt foarte rare și cuprind, din partea Mariei, descrieri de pe front, din spitalele, în care a îngrijit răniți și bolnavi: “Mă mișc fără teamă în mijlocul lor. Nu sunt soră medicală. dar știu să încurajez pe toată lumea, mă duc peste tot și ajut în cele mai negre locuri uitate de lume, sunt chemată întotdeauna acolo unde disperarea este mai mare și nevoia mai acută. E ceva să te naști cu sânge în vine, fără teamă & cu un sentiment de *noblesse oblige* care nu dă înapoi” (p. 251). De cealaltă parte, ducesa își vede familia rusă distrusă și decimată și nu conținește să acuze Anglia și Franța pentru această situație și să își certe fiica că încă se află de partea lor.

¹ Principele Mircea (3 ianuarie 1913-2 noiembrie 1916).

Din 1919, scrisorile abundă în informații despre familie – instrucția și sănătatea copiilor, chestiunea Carol, noi alianțe matrimoniale, starea de sănătate, călătorii, întâlniri etc. și toate scrisorile vin să completeze celelalte surse de informații, pe care le deținem, despre viața și activitatea reginei Maria.

Mirela Tîrnă

Diana Mandache, *Castelul Bran. Romanticism și regalitate*, București, Editura Curtea Veche, 2017, p. 216

După lucrările dedicate palatelor de la Balcic și Cotroceni, istoricul Diana Mandache își îndreaptă atenția spre Castelul Bran, căruia îi dedică o lucrare apărută în 2017 la editura Curtea Veche. Numitorul comun al acestor construcții este personalitatea reginei Maria, cea care și-a pus amprenta pe fiecare dintre ele.

Lucrarea este structurată pe cinci părți: Castelul din Transilvania, Metamorfoze interbelice, Amintiri din Paradisul liniștit, Moștenirea și Documente, iar la final, bibliografie și note. Ca bibliografie, autoarea a folosit masiv documente din Arhivele Naționale ale României, fond Casa Regală. Castele și Palate, precum și Casa Regală. Personale-Regina Maria, Memorii și Personale-Principesa Ileana, precum și fotografii din Colecția Documente Fotografice, dar și din Arhivele Kent State University, Ohio, la care se adaugă o serie de cărți din istoriografia românească și străină. Dintre acestea din urmă amintim: Mabel Daggett, *Marie of Romania. The Intimate Story of the Radiant Queen*, New York 1926; Sacheverell Sitwell, *Roumanian Journey*, Londra 1938; Ioan Moșoiu, *Branul și Cetatea Branului*, București 1930; George Duca, *Cronica unui român în veacul XX*, München 1983 etc.

Printre “casele mele de vis”, așa cum le alinta regina, s-a numărat și Castelul Bran, o veche fortăreață medievală din Transilvania, situat aproape de vechea frontieră cu Valahia, între Munții Bucegi și Piatra Craiului și cunoscut în Occident datorită literaturii în care a fost asociat cu numele lui Dracula. Autoarea oferă o serie de date referitoare la Castelul Bran, de la prima atestare documentară (p. 13) până în anii '40.

În partea a II-a aflăm cum devine Branul reședință a reginei, prin actul de donație al Consiliului orașenesc Brașov din 1 decembrie 1920 (p. 23), structura întregului domeniu pe care era amplasat castelul și, de aici, tot procesul de amenajare declanșat de regină timp de peste zece ani. Aflăm astfel că spațiile în care funcționa instituția medievală a castelanului au fost transformate în saloanele reginei Maria și ale regelui Ferdinand, iar în alte spații apartamentele copiilor, invitaților, doamnelor de onoare. Autoarea enumeră și descrie apartamentele și saloanele castelului, amenajate cu ajutorul arhitectului Karel Límán, în perioada

1921-1929, potrivit inventarului din 1930¹: la parter se afla holul mare și sufrageria regală. La primul etaj erau situate apartamentul reginei Maria, Salonul Galben, Marele Salon și dormitorul. La etajul al doilea se afla apartamentul regelui Ferdinand, două dormitoare, Camera Doria, Camera Tiroleză. La etajul al treilea se aflau salonul de muzică și biblioteca, dar și un dormitor pentru musafiri. La etajul al patrulea se situau apartamentul prințului Nicolae, apartamentul prințesei Maria Kirilovna, fiica lui Ducky, camera arhitectului Lîman și apartamentul principesei Ileana. "Branul s-a metamorfozat urmând spiritul romantic al reginei, saloanele castelului căpătând o atmosferă de poveste" (p. 51).

De asemenea, autoarea face o trecere în revistă a furnizorilor (firme și meșteri), care au contribuit la amenajarea Castelului Bran: Robert Roth din Brașov pentru lucrări electrice, O. P. Müller, pictor de firme din Brașov, fabrica de cherestea din Râșnov, G. Ionescu, tapițer decorator din București, Alberto Hananel & N. Beja din București – geamuri și sticlă, Lexen & Schwecht – fierărie și vopsitorie din Brașov etc., dar și firme din străinătate: Hofmobil-Fabrik, Josef Matauschek, Franz Magger din Viena. În 1928 exista electricitate la castel și din acest an s-au realizat lucrări pentru alimentarea cu apă a Branului, iar în 1937, s-a comandat firmei J. M. Voith din St. Polten, Austria, o turbină electrică, care urma să alimenteze cu electricitate și zonele învecinate Branului. Autoarea subliniază acest aspect, al ajutorării satelor învecinate, obicei care s-a menținut (p. 60)².

În partea a III-a, autoarea ne introduce în atmosfera Branului reginei Maria, potrivit descrierilor din filele jurnalului său, aflat astăzi la Arhivele Naționale ale României, dar și din corespondența reginei cu familia și prietenii. Vizitatori români și străini au trecut pragul Castelului Bran și au rămas fascinați de interioare, grădină, peisaj și mai ales de regină, care se identifica cu acest spațiu fascinant: Cella Delavrancea, scriitoarea americană Mabel Daggett, Roxo Weingartner, regele Boris III al Bulgariei, surorile reginei etc. După 1930, odată cu revenirea fiului ei Carol pe tronul României, Branul sau Brana, cum îi plăcea să spună, a devenit pentru regină, alături de Balcic, "veritabile refugii" (p. 145). După 1931, principesa Ileana se va instala la Bran, împreună cu soțul ei, Anton de Hahsburg și copiii lor vor alerga pe potecile grădinilor de la castel.

Diana Mandache ne descrie și ultima perioadă petrecută de regina Maria la Bran, respectiv septembrie 1937, dar și ultima zi, cea de 27 septembrie, petrecută alături de familia Ilenei. Pe 24 septembrie sosise la Bran și fiica sa Marioara (Mignon), însoțită de fiul ei mai mic, Andrei.

Moartea suveranei s-a petrecut pe 18 iulie la Pelișor, iar pe 25 iulie a fost înmormântată la Curtea de Argeș. Inima reginei avea să poposească și la Bran, poate tocmai pentru că l-a iubit. Ea a fost adusă de la Balcic de fostul aghiotant al reginei, Zwiedineck, în septembrie 1940 și depusă în biserica de lemn de lângă

¹ ANR, SANIC, fond *Casa Regală, Castele și Palate-Bran*, ds. 15/1930.

² Arhiducesa Ileana a fost de acord, în 1939, ca în patru camere de la parterul castelului să funcționeze un cămin cultural pentru locuitorii Branului.

castel, apoi în capela din stâncă, într-un loc special amenajat de principesa Ileana (p. 161).

În partea a IV-a, intitulată “Moștenirea”, Diana Mandache face un istoric al situației patrimoniale a Castelului Bran de după moartea reginei Maria în 1938. Aflăm că regina a dorit să lase moștenire Branul principelui Nicolae, dar datorită căsătoriei acestuia cu Ioana Doletti, relațiile mamă-fiu s-au răcit. Au urmat excluderea lui din familia regală, apoi părăsirea țării, ceea ce l-a îndepărtat complet de intențiile inițiale ale mamei sale. Cu toate acestea, principele Nicolae și-a luat numele de Brana, care l-a însoțit în exilul acelor ani. În atare condiții, Branul a fost lăsat prin testament principesei Ileana, care, la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, a pus la dispoziția localnicilor 40 de camere din castel pentru un spital, apoi a construit spitalul “Inima Reginei” (p. 171). Principesa Ileana a adus la Bran atât osemintele fratelui ei, principele Mircea, cât și inima reginei Maria de la Balcic, în 1941³.

Despre viața la Bran în anii '40, dar și despre despărțirea de acesta și de România aflăm din însemnările principesei Ileana, aflate în Arhivele Naționale¹⁰, precum și din cartea de memorialistică *Trăiesc din nou*, apărută la Londra în 1951 și în 1999 în România, la Editura Humanitas și din care autoarea a inserat câteva fragmente. Pe 3 septembrie 1990, principesa Ileana, călugărită Maica Alexandra a revenit în România, unde a vizitat și Branul copilăriei și tinereții sale și de care era atât de legată.

După ce a fost confiscat de comuniști și naționalizat, în anul 2006 castelul a fost retrocedat descendenților principesei Ileana. Pe 18 mai 2009, arhiducele Dominic și arhiducesele Elisabeta și Maria Magdalena au intrat în posesia moștenirii.

În ultima parte, autoarea publică o serie de documente semnificative referitoare la situația castelului Bran, printre care: Înțelegerea privind moștenirea reginei Maria din 27 iulie 1938; Actul de evaluare a domeniului Bran, întocmit după moartea reginei Maria; scrisori către arhiducesa Ileana; Decizia din 11 noiembrie 1974 privind transmiterea unor bunuri de la Muzeul Cetății Bran către Muzeul de istorie al RSR; extras din Nota privind acțiunea de investigare și preluare a patrimoniului ce a aparținut palatelor și castelelor folosite de fosta monarhie.

³ Principele Mircea a fost adus de la Biserica Cotroceni datorită avarierii acesteia în urma cutremurului din 1940, iar inima reginei ca urmare a pierderii Cadrilaterului, tot în 1940.

¹⁰ ANR, SANIC, fond *Casa Regală. Personale-Principesa Ileana*, ds. I/8.

Lucrarea beneficiază de o multitudine de fotografii din Arhivele Naționale ale României, Arhivele Kent State University, Ohio, Biblioteca Națională a României, Muzeul Național de Istorie a României și din colecția Diane Mandache, iar condițiile grafice de excepție dau un plus de valoare acestei lucrări.

Mirela Tîrnă

ARCHIVAL STUDIES IN THE WORLD

The Role of the Archives in the Commemoration of the First World War in Croatia

Archival service in Croatia consists of state archives, other heritage institutions (libraries, museums, institutes, documentation centres and other institutions) in which archival material is kept (which can be considered as “archives outside state archives system”), creators and owners of the archival records and archival service management. Through the state archives’ network, consisting of the Croatian State Archives and 18 regional state archives, the archival service takes care of national archival heritage and ensures its protection and information integrity.

The Croatian State Archives in Zagreb (CSA) is national archive and performs archival services related to archival and current records created by state bodies, state and public institutions and enterprises, by corporate bodies, and by families and individuals whose activity covers the whole or a greater part of Croatia, or is of national interest. Its beginnings are symbolically linked to year 1643, when, according to a decision made by the Croatian parliament, state treasurer Ivan Zakmardi de Diankovec ordered the making of a special Chest of Privileges of the Kingdom for keeping the state’s charters, privileges and legal regulations. The tasks of the Croatian State Archives (CSA) as the central archival institution include planning of archival activities, coordination of the professional work of the archives and managing archival records information-documentation service on national level.

Figure1. Public Archives Network in Croatia

In accordance with a number of national and international initiatives dedicated to the celebration of the centenary of the First World War, the institution of Croatian State Archives is also actively involved in various activities and programs related to research, processing, digitization and presentation of archival sources about the Great War at the level of institutions, archival service and national and international projects. International cooperation across national borders is also an important factor for the remembrance of the First World War, as well as professional activities of the archives, representation of the common European values as well as their acquirement and synergic usage based on the past.

In collaboration with various institutions and associations, in the last two years CSA has published a variety of sources, organized lectures and exhibitions on this topic and prepared a program of appropriate activities in the period 2014-2018; within the archive service CSA coordinates the activities of the network of state archives, and is also one of the main holders of the national project "Centenary of the Great War", which is led by Commission for the Coordination of marking the centenary of First World War and Ministry of Culture of Republic of Croatia.

All planned activities of CSA and other Croatian archives aim to facilitate the availability of so far unknown sources from that time, to promote the importance of historical sources for the study and understanding of history as well as their use in the educational process. Most attractive for general population are the exhibitions, since they provoke people's interest in archival institutions and historical documents. In order to provide elaborated micro & macro viewpoints on the First World War, the exhibitions of archival holdings are prepared, through individual, personal stories and objects as to make the extension of the horrors of war graspable and mirror a larger picture. All exhibitions are planned to be also available through the websites.

Regarding this, following is the list of some of Croatian archives activities related to the First World War, organized in 2014-2015:

- Exhibitions *Field Marshall Svetozar Borojević & Sarajevo Assassination in 1914 and the First World War in the Documents of Monastery in Fojnica Archives* (CSA);
- Exhibition *Bjelovar's Hospitals in the Great War 1914-1918* (State Archives in Bjelovar);
- Exhibition on the reflections of the war in Korčula district, entitled *Disremembered War* (State Archives in Dubrovnik);
- Exhibitions *General Milan Emil Uzelac «father» of the Air Force of the Austro-Hungarian Empire & In the wake of the First World War* (State Archives in Dubrovnik);
- Exhibitions *Međimurje in the First World War" & The First World War in the Archival Material of the District Court of Maribor / Military Stories from the Court Archives"* (State Archives for Dubrovnik);
- Exhibition *Lika in the Great War* (State Archives in Gospić);

- Exhibition *Šibenik in the First World War* & Project *Šibenik Harbour in the First World War* (State Archives in Šibenik);
- Exhibition *Margraviate Istria in the Great War* (State Archives in Pazin and State Archives in Rijeka);
- Exhibition *Brod na Savi and the First World War* (State Archives in Slavonski Brod);
- Exhibition *The Lion of Soča* about field marshal Svetozar Boroević (State Archives in Sisak);
- Exhibition *Tracing the Forgotten War through Virovitica 1914-1918* (State Archives in Virovitica);
- Exhibition *A.D. 1914. Records of War* (State Archives in Varaždin);
- Exhibition of photographic and documentary material *WORLD WAR - from the Assassination in Sarajevo until the Entrance of Italian Army in Zadar* (State Archives in Zadar);
- Exhibition of war postcards *Boys, go ahead!! Vorwärts Croatische Brüder!* from the legacy of Ivan Medved & Project *Croatian generals in Austro-Hungarian Army* (State Archives in Osijek);
- Exhibition *Zagreb and Zagreb People in the First World War. The Situation, Events, Reflections* (State Archives in Zagreb)

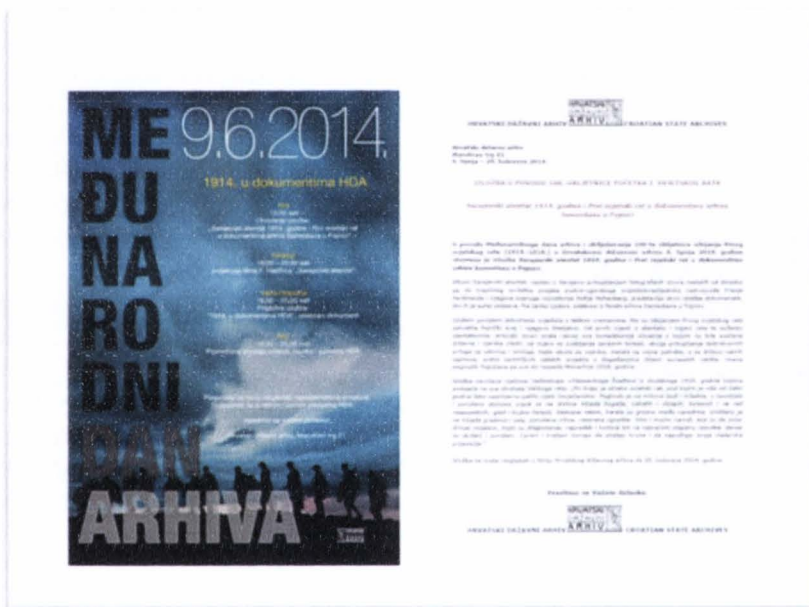

Figure 2. CSA posters and invitations for International Archival Day 2014 dedicated to the theme *The First World War in Croatian Archives*

Among its regular tasks and activities in the period 2014-2018, CSA is engaged in two major programs dedicated to the First World War: *Marking the Centennial of the First World War* and *Digitalization of Archival Sources from the First World War*, planned to achieve following results:

- Register of casualties' of soldiers and officers from the Croatian territories in World War – creation of the database of casualties from original lists and other available sources from Croatia and other countries, production of a review of war path of military formations in connections with records and database, enabling users to add data and to research available digitized records;
- Digital collections & web portal *Centenary of the First World War - the view from the archive* - digitization of CSA and other archives material, description of holdings and documents and their availability of Internet and on thematic portals on the Great War (Europeana, CENDARI et al.);
- Exhibitions - preparation of exhibitions dedicated to the Great War and everyday life during the war, and traveling exhibition that will mean traveling in other public places;
- Educational material - making of educational material for the use of general and local history teaching in public and high schools;
- Scientific contribution - participation in the organization of scientific and professional meetings and by collecting, processing and publishing of new resources contribute to the scientific research of the First World War.

In the framework of Ministry of Culture's national project *Centenary of the Great War*, CSA hosted in May 2014 the EUNIC-CROATIA international symposium *Commemorating 1914-Exploring the War's Legacy* that brought together historians across Europe and was the central place of Central National Commemoration of the First World War Centenary for which the booklet *First World War – A Hundred Years Later* is prepared to comprise a historical overview and list of various programs commemorating the First World War centenary supported by Ministry of Culture, which can also be found at the Ministry's website.

With other cultural institutions CSA also participated in the project *Europeana 1914-1918* by organizing *Days of collecting memorabilia*, on which occasion citizens brought they family memories from the First World War to the Archives in order to be digitized and described under the instructions of archivists and historians and posted on the website of the project *Europeana 1914-1918*.

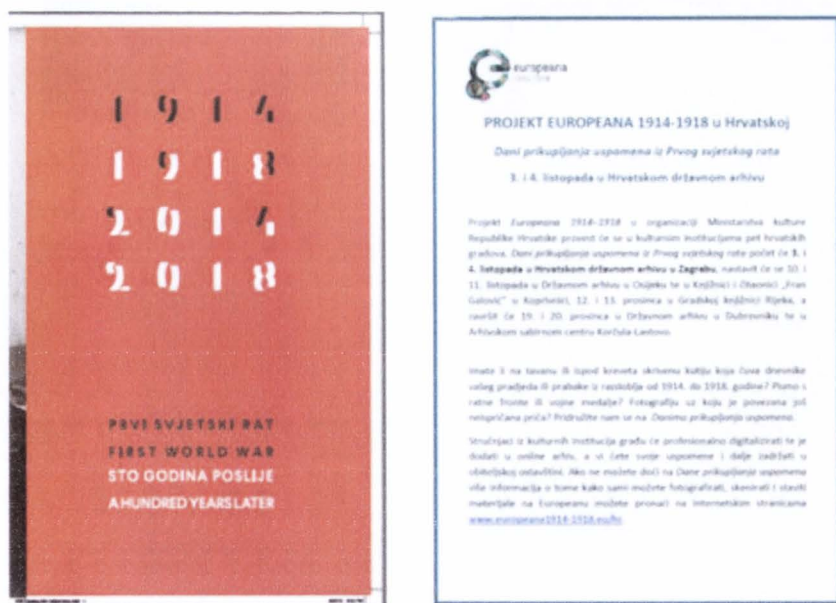

Figure 3. Ministry of Culture material & Europeana activities

In June 2014, in the framework of EU project ENArC (European Network on Archival Cooperation) CSA in cooperation with Archives of Bosnia and Herzegovina organized in Sarajevo the international archival conference *WWI: Reflections from Behind the Frontlines*, as well as started to participate in project CENDARI (Collaborative European Digital Archive Infrastructure) by publishing material from Stjepan Sertić's Photo album from Italian battlefield in their First World War Digital Collection.

Until now, CSA also published several books, papers and electronic publications related to the First World War sources and organized various thematic lectures and presentations. Among other activities, CSA supported the Austrian Cultural Forum project *The First World War: Traces in my Surroundings*, in which interested students of gymnasium researched historical clues to their families in times of war in CSA holdings, explored the theme *War and the Media* and prepared its own exhibition and film material.

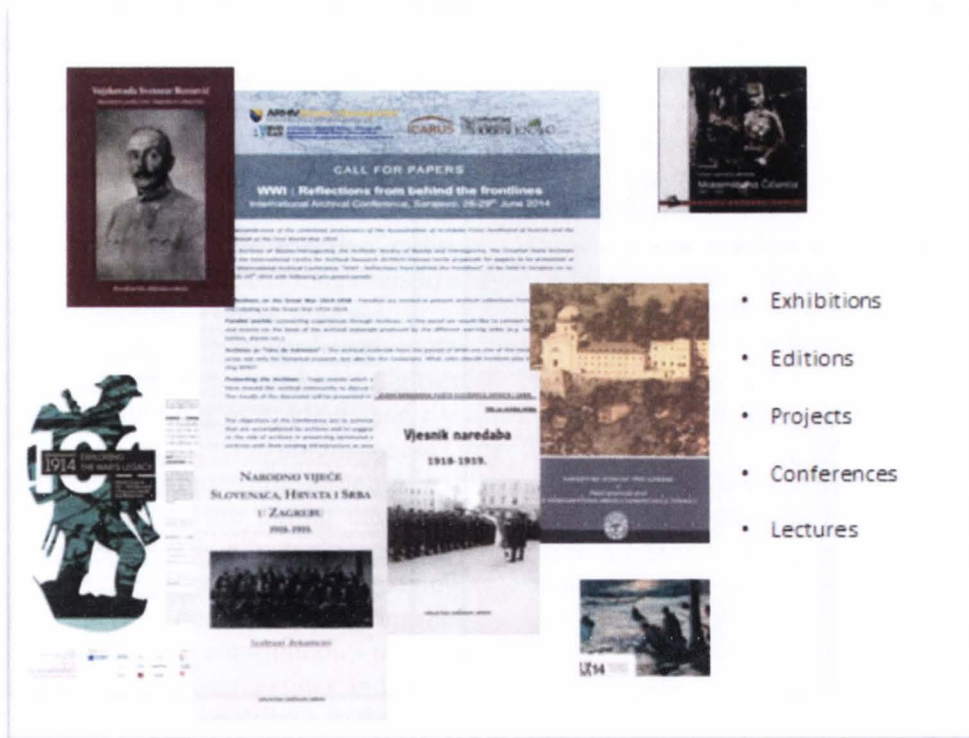

Figure 4. Overview of some CSA activities related to the First World War

In correspondence with other scheduled activities, CSA regularly participates at national and international conferences dedicated to the commemoration of the First World War in order to present activities and holdings of the Croatian archives. At international event *Documents of the First World War Centenary* organized in Istanbul in March 2015 by the General Directorate of State Archives of the Republic of Turkey, beside scientific conference, an international exhibition presenting selected archival materials from each participating country was organized, which included Croatia. CSA also participated to the international conferences about First World War organized by Archives of Vojvodina started from 2014 and to the 1st International Conference of State Archives from Slavic countries in Ljubljana: *World War I*.

Figure 5. Representation from Croatian State Archives holdings

CSA holds more than 2,100 fonds and collections, or more than 25,000 shelf meters of records, created since the 10th century, mostly records of central state authorities, various public and other institutions of national importance, as well as records created by distinguished individuals, families and private organizations that were of significance in particular periods of time and events in public life. Archival material related to the First World War is preserved in various fonds and collections organized in:

- Archival Division for Documents until 1945 from the period 1914-1918 - cca. 215,000 documents (records and books, maps, cartographic material, posters, reports, maps, etc.);
- Archival Division for Contemporary Family and Personal Records relevant for the First World War - cca. 17,500 documents (handwritten diaries, studies, papers, applications, reports, official records, maps, notebooks, personal documents, cartographic material, prints, clippings, notes, memoirs, commands, correspondence, letters, handwritten articles, flyers drawings, transcripts, telegrams, postcards, etc);

- Archival Division for Old and Military Records - cca. 12,000 documents (records and books, maps, cartographic material, applications, reports, maps, personal documents, cartographic material, prints, clippings, notes, commands, correspondence, letters, etc.);
- Archival Division for Records of Political Parties and Organizations - cca. 2,000 documents (records and books, elaborates, files, reports, etc.).

CSA also administers the largest Photograph collections from the First World War in Croatia – cca. 5,000 photos and CSA Library keeps bulletins, newspapers, journals, official gazettes and other published official publications and reports from the period 1914-1918 relevant for the First World War - approximately 250,000 pages. Among the most important material are records of State Government Presidency and Offices, records of National Council of Slovenians, Croats and Serbs, records of historical counties and regions, personal legacies of generals and politicians like Stjepan Sarkotić, Maksimilijan Čičerić, Ivan Urlik Salis-Seewis, Vladimir Maruševski, August Marić, and various military units like Vojni građevinski odsjek 16. zbora (K.k. Militärbaubabtheilung des 16. Korpscommandos, Belag und Ubikationsübersicht für das militär Objekte), Gericht des Militärkommandos Mostar. Expositur in Sebenico), Marine-Gericht Sebenico, Gericht des Künstenabschnittskommando in Spalato, 5. Arméecommando, Feldpost 305, K.u.k. Militärkommando in Zagreb, Feldpost 68 and 365 and many others.

Besides various thematic exhibitions which presented some of this material to public, in 2016 a large exhibition *Croatia in the First World War through fonds and CSA collection* was organized in CSA and the catalogue was published in Croatian and English languages.

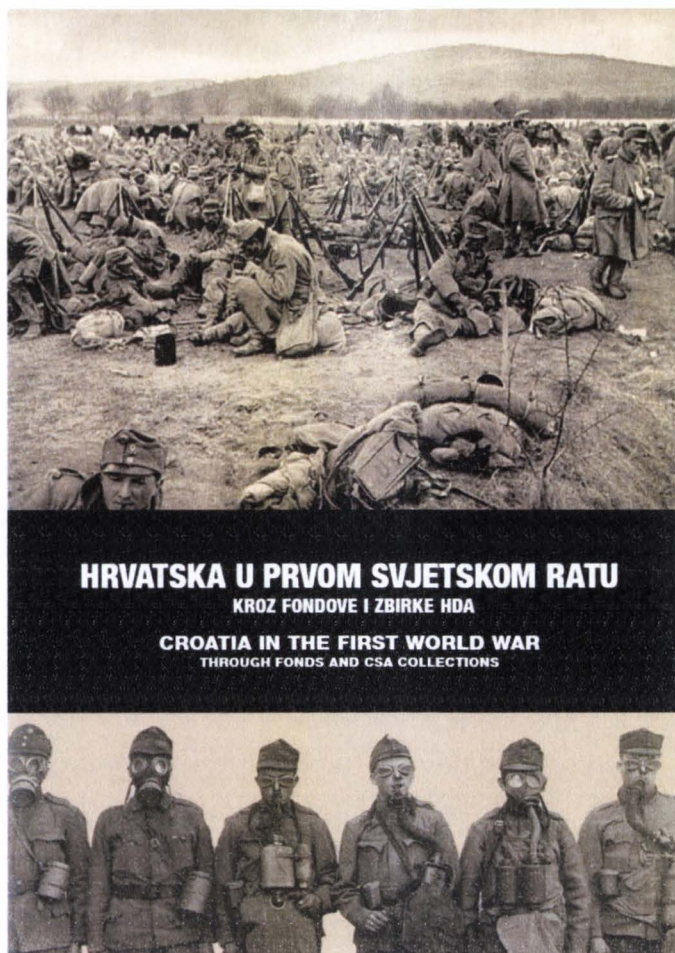

Figure 6. Poster and catalogue of CSA WWI holdings

This exhibition was prepared as introduction to thematic archival guide *The First World War in CSA fonds and collections*, which is planned to be published by the end of 2016. Activities in the framework of preparing CSA guide on WWI holdings are also associated with Forum of Slavic Countries activities presented at 1st and 2nd International Conferences on State Archives from Slavic Countries held in Ljubljana and Dubrovnik. Complementary to other various initiatives dedicated to the celebration of the centenary of the WWI, Slavic archives in Ljubljana presented their holdings, as well as their activities and programs related to research, processing, digitization and presentation of archival sources about the Great War. Current joint work on this subject is focused on making joint thematic Archival Guide to Archival Records on World War I. of

national archives of Slavic countries and accompanying traveling exhibition that was presented and discussed in Dubrovnik meeting.

In order to additionally promote variety and scope of archival sources regarding The First World War to public and to encourage its research, CSA, in cooperation with State Archives in Osijek, published calendar *Croatian Officers in Great War* for 2016, which was distributed to cultural, scientific and educational institutions.

As planned in the framework of two programs dedicated to the First World War, CSA regarding to publishing WWI holding on the web portals, CSA launched the web portal *The First World War 1914-1918 – A View from the Archives*, available at <http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/>.

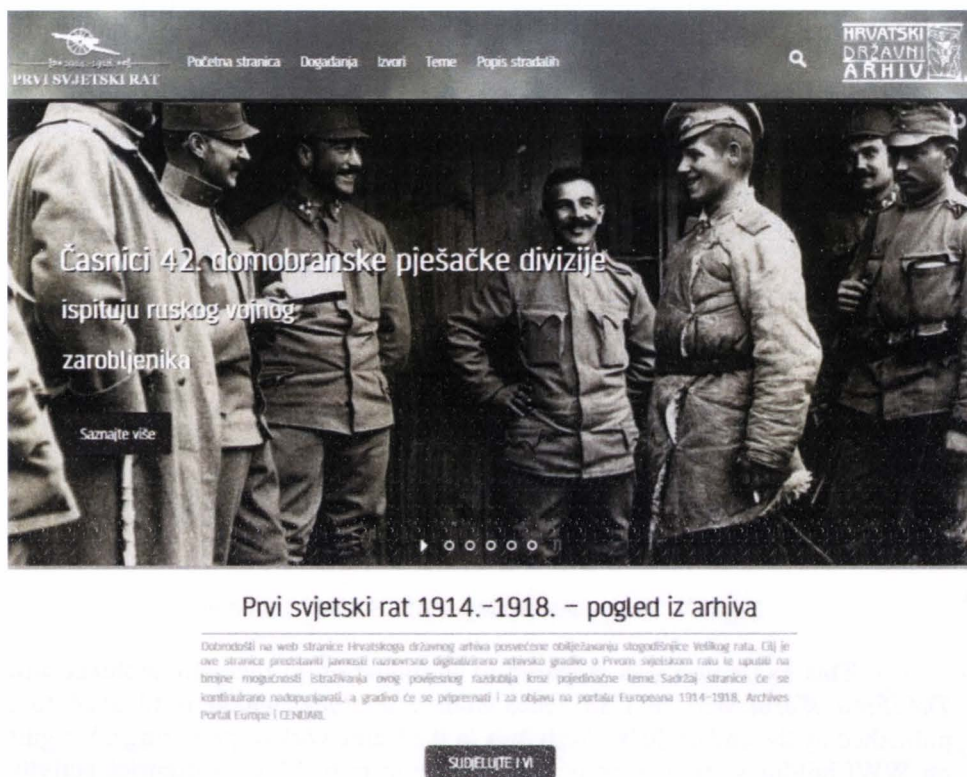

Figure 7. CSA WWI portal

The portal was designed as a modern tool for searching and viewing digitized content – articles, event announcements, casualty reports, and, particularly, archival sources on World War I. It features sections: “Events”,

“Sources”, “Casualty Reports”, “Topics”, “Chronology of War” and “Publications”. The most important section is “Sources”, which so far enable access to more than 35,000 digitized images of original archival documents and its metadata. “Topics” section presents various topics on the Great War in the form of articles that are based on bibliography and archival documents in order to present less known facts about the War. “Casualty Reports” section is the starting page for researching database on war casualties – The Vienna War Ministry’s List of Losses (*Verlustliste*), which also includes dead soldiers from Croatian territory who were members of Austrian-Hungarian army. “Events” section publishes news on World War I commemorations in heritage and scientific institutions, and “Publications” section features printed material (exhibition catalogues, etc.) commemorating World War I published by archives, libraries, museums, scientific institutions and others. “Topics”, “Events”, “Sources” and “Publications” sections are being continually updated with new content.

All above mentioned activities will be continued through the next years with the aim of contribute to public’s awareness about the War’s impact on Croatian and European history and to present the work and importance of archives for keeping and researching our past to the public.

*Vlatka Lemić**

Slovak National Archives

Legal predecessors of the Slovak National Archives until 1952

The organisation of archives, as we know it today, began to be set up only in the 1950s. Slovakia was not a sovereign state or independent administrative unit within the Kingdom of Hungary until the beginning of the 20th century, so this was also the reason why any kind of central or national archive did not exist. Certainly, various municipal and church archives were created on Slovak territory a long time ago. Significant changes in the organisation of archiving in Slovakia did not occur during the first decade of existence of the Czechoslovak republic, although immediately after the establishment of the new republic there were proposals for the establishment of a kind of central archive in Slovakia. Jan Bedřich Novák, director of the Czech Land Archive, was the first to make a proposal in November 1918 and, according to him, a general state archive for Slovakia should have been established. Its task was to receive documents related to Slovakia from the central archives and offices from Budapest. The second proposal was drawn up in February 1919 by the Director of the Archives of the Ministry of Interior, Ladislav Klicman. He talked about the establishment of a Slovak archive in Bratislava,

* Vlatka Lemić, Croatian State Archives in Zagreb.

which was to be subject to the Ministry of Interior¹. In March 1920, the state inspector of archives and libraries in Slovakia – Václav Chaloupecký advanced another proposal. Its concept required the subordination of the archives to the Ministry of Education and the establishment of three Slovak archives – in Bratislava, Martin and Košice. The Archive in Bratislava was supposed to have a higher position, to receive documents of national significance and funds obtained by archival separation with Hungary and Austria. At the same time it should have been the center of Slovak historical research and the support of the study of history at the Comenius University in Bratislava. V. Chaloupecký submitted several proposals for the organization of the Slovak archiving, but none of them was accepted². The resolution of the situation in archiving in this period was postponed by competence disputes between the Ministry of Interior and the Ministry of Education, which both claimed the management of archives and the creation of its organization in the republic. After the establishment of a new organization of public administration in 1928 – Country Office, Slovakia became a political administrative entity for the first time in history³. Edict of the Presidium of the Country Office no. 19355/prez. dated 28th September 1928 created a Country Archive. It took custody of the archive funds of the former historical county archives (which remained stored in their original places), documents from the county Office operation from 1922-1928, the registry of the cancelled Office of the Ministry of the Czechoslovak Republic with Full Authorisation for the Administration of Slovakia and the registry of the Country Office. It aimed at giving permissions for research in the former county archives. The Country Archive oversaw also the personnel and material provision of the former county and municipal archives and prepared statements to changes of the names of the Slovak villages. The Country Archive ceased to exist on 31st December 1939 by Law no. 190/1939 Coll. and its responsibilities were taken over by a department of the Presidium of the Ministry of Interior by the name of the Archive of the Ministry of Interior with a seat in the former county house in Bratislava⁴. The Archive of the Ministry of Interior cooperated with the central archives in Vienna and Budapest and prepared documents for the establishment of a central state archive in Slovakia.

After 1945, the archive was transferred to the administration of Presidium of the Commission and continued in activity as the Archive of the Commission of

¹ Václav Babicka, *Archív ministerstva vnútra a archívy na Slovensku 1918-1938*, "Slovenská archivistika" 21 (1986), 1, p. 56.

² *Ibidem*, p. 58.

³ *Štátny ústredný archív Slovenskej socialistickej republiky* (ed. by Bohumír Kostický & Ján Pivoluska), Bratislava 1983, p. 13.

⁴ Daniela Fukasová, *Krajinský archív a priekopníci slovenského archívniectva*, in *80. výročie uzákonenia krajinského zriadenia na Slovensku. Zborník prednášok z konferencie* (ed. by Monika Péková), Bratislava 2008, p. 1-10.

the Interior. The confiscation of the land of former large estates and the revision of the first land reform were closely related to the establishment of the Agricultural archive. In the buildings of these large estates there were often economic and family archives, extensive libraries and objects of high historical and artistic value, which needed to be taken care of. The Agricultural archive was established on the basis of a resolution of the Board of Commissioners no. 496/1947 dated June 13, 1947. Its task was to collect documents on the history of Slovak agriculture as well as their systematizing and accessing for scientific study. Whereas this resolution was rejected by the then Commissioner of Agriculture and Land reform Martin Kvetko, the real decision about the establishment of the archive was not made until 1948 after the change in the political context. The Agricultural archive was subordinated to the Commission of Agriculture and Land reform, section B. The competence of the Agricultural archive included the archives and registries of the Commission of Agriculture and Land reform, the Commission of Forests and the Timber Industry, the main administration of the Ministry of State Property for Slovakia, the former directorates of the State Forests and the State Property and within the Czechoslovak State Forests and Property Company took over the documents of former large estates⁵.

The Slovak Central Archive and the State Slovak Central Archive

In 1951, the regional archives throughout the state began to be established (based on Act no. 280/1948 Coll. and Government Order no. 39/1949 Coll.), in the same year, the Slovak Archiving Commission was established (it consisted of a third of the 18 members of the national State Archiving Commission established⁶ in 1951 at the Ministry of Interior). At its first session, it negotiated a proposal for the settlement of a Slovak Central Archive and its draft organisational rules. A Resolution of the Board of Commissioners dated in May 20, 1952 established the Slovak Central Archive⁷. It temporarily operated as an executive authority of the Slovak Archiving Commission. In addition to its main task of receiving, registering, preserving and scientifically accessing archival documents, the Slovak Central Archive was to direct, methodically guide and control all regional, district and town archives in Slovakia. It was not equipped for this task in terms of space or personnel⁸. As the supreme governing body of archiving in the republic, the

⁵ Eadem, *Pôdohospodársky archív a jeho miesto v organizácii slovenského archívniectva*, "Slovenská archivistika" 43 (2008), 1, p. 37-40.

⁶ The role of archival commissions was to manage and coordinate the activities of archives in the Republic and to prepare the conditions for a unic legislatively regulated organisation of archiving. The last time the Archiving Commission met was on January 11, 1954 to discuss a proposal for legislative regulation of archival work. This modification then came to life after the adoption of Decree-Law Nno. 29/1954 Coll. on Archives of May 7, 1954. *Štátny ústredný archív Slovenskej socialistickej republiky cit.*, p. 18.

⁷ D. Fukasová, *op. cit.*, p. 37.

⁸ *Štátny ústredný archív Slovenskej socialistickej republiky cit.*, p. 19.

Archival administration of the Ministry of Interior was created on November 1, 1953⁹. The significant turning point in the development of Slovak archiving occurred after the adoption of Decree-Law no. 29/1954 Coll. on Archives of May 7, 1954, which was the first ever legislative regulation with the law in the field of archives in Slovakia, the single Slovak archival organization was codified – Central Slovak State Archive in Bratislava (hereafter, SSCA), a direct ancestor of the Slovak National Archives and network of state archives. The archives were declared as scientific and research institutes of the Ministry of Interior (hereafter, MI), which was entrusted with the organisation and management of archiving. The Scientific Archival Council became the advisory body in professional and scientific matters of archiving, while the Slovak Scientific Archival Council became the advisory body of the Commission of the Interior for these issues¹⁰. From July 1, the Slovak Archival Administration of the Commission of the Interior also began its activities¹¹.

Right from the beginning of its existence SSCA confronted problems of space. Rooms in Červený Kameň castle and several basements in Bratislava were supposed to serve as main repositories. In 1955, the archive obtained its own building on Križkova Street in Bratislava, which, even after adaptation, could only temporarily accomplish for the needs of the archive¹². Government Order no. 29/1954 Coll. §4 determined the obligation to integrate the agricultural and forestry archives into the organisation of state archives with legal effect from December 31, 1955, which ended the existence of the Agricultural Archive as an independent institution. The headquarters of the Agricultural Archive in Bratislava became the basis of the later Department of feudalism SSCA. The branches of the Agricultural Archive were incorporated into the network of state archives according to regions¹³. Gradually it began to concentrate other archival documents. In 1956, SSCA acquired the Archive of place of authentication in Bratislava, the private archive of Bratislava Chapter with historical library, which were previously stored in the lower part of the tower of St. Martin Cathedral in Bratislava¹⁴. In 1958, the archive took control of the archive fonds of places of authentication, such as archives of historical public institutions of national importance, e. g. the archives of convents in Hronský Beňadik, Jasov and Leles. In 1958, the Central Mining Archive for Slovakia in Banská Štiavnica¹⁵ was included in the SSCA. Previously, it had been the departmental archive of the Ministry of Metallurgical Industry and

⁹ *Ibidem*, p. 18.

¹⁰ It first met on April 7, 1955 and was chaired by prof. Miloš Gosiorovský from 1955 to 1978.

¹¹ *Ibidem*, p. 19-20.

¹² *Ibidem*, p. 20.

¹³ D. Fukasová, *op. cit.*, p. 43.

¹⁴ *Štátny ústredný archív Slovenskej socialistickej republiky cit.*, p. 21.

¹⁵ It was established in 1950.

Ore Mines¹⁶. Archival documents remained concentrated in the original premises in Banská Štiavnica, as the Mining department of SSCA headed by the regular head Jozef Vozár¹⁷. After cancellation of the Archive of the Slovak National Museum in Martin on January 1, 1960, its collections were taken over by SSCA. In its care, it preserved only documents of nationwide nature, part was handed over to other archives for unifying with mother fonds and only the documents that belonged to the regional archive and to the Central Literary Archive of Matica Slovenská remained in Martin¹⁸.

After 1960, the new public administration organisation also had an impact on the further development of the SSCA. It became a facility of the Slovak Archival Administration, which moved to building to the Križkova Street nos. 5-7 in Bratislava. The Slovak Scientific Archival Council continued to operate, but only as an advisory body of the Slovak Archival Administration. The SSCA took over extensive registers from the extinct central authorities and organisations (the volume was estimated at around 300 trucks)¹⁹.

The new organisational status from 1963 fixed the internal organisational structure of the SSCA, included four material departments – the Department of Feudalism, the Department of Capitalism, the Department of Socialism and the Department of Economic Fonds in Banská Štiavnica (former the Mining department; on January, 1 1969, this Department was transformed into the independent State Central Mining Archive with its seat in Banská Štiavnica) and three groups – a research room, library and microfilm library; a photo laboratory; and conservation and restoration workshops²⁰.

The State Central Archive of the Slovak Socialist Republic (SCA SSR)

Act of the Slovak National Council no. 149/1975 Coll. on archiving dated on December 19, 1975 renamed the SSCA to the State Central Archive of the Slovak Socialist Republic (SCA SSR). The Act considered the SCA SSR to be the main scientific-research workplace in the field of archiving. The archive participated in the state research plan in coordination with the Institute of the Slovak Academy of Sciences, focused mainly on editions of documents to economic, social and political history²¹.

¹⁶ Peter Draškaba, *Ako po päťdesiatke? Úvaha na zamyslenie*, in *50 rokov Slovenského národného archívu, osudy, problémy a perspektívy slovenského archívnictva*, Bratislava 2005, p. 9.

¹⁷ Elena Kašiarová, *Slovenský národný archív a Štátny ústredný banský archív 1958-1968. Desiat' rokov spoločnej cesty, 50 rokov Slovenského národného archívu cit.*, p. 19.

¹⁸ *Štátny ústredný archív Slovenskej socialistickej republiky cit.*, p. 22.

¹⁹ *Ibidem*, p. 23.

²⁰ P. Draškaba, *op. cit.*, p. 10.

²¹ Mária Stieberová, *Pohľad na úlohy Slovenského národného archívu v minulosti a prítomnosti*, in *50 rokov Slovenského národného archívu cit.*, p. 50.

On January 1, 1978, the archive gained full legal status as an independent state-budget funded organisation. In 1978, a new statute was issued and the organization structure was changed. The Department of Pre-Archival Care, the Historical Microfilm Library Department, the Department of Laboratories, the Department of Scientific Information and the Economic and Technical Department were added to the existing departments²².

The Slovak National Archives

A major change in the organisational structure of the archive occurred after 1989, when a separate department of scientific research was established on February 1, 1990, later renamed the Cabinet of Science and Research. Its leader was Elemir Rákoš. In addition to him, two other employees from the Department of Socialism joined this department²³. In 1990, the Scientific Council was established as an advisory body of the Director. Act of the Slovak National Council no. 571/1991 Coll. codified the change of the name of the State Central Archive of the Slovak Republic to the Slovak National Archives²⁴. In 1992, a new statute of the archive was issued and in July 1993 its organisational structure was partially modified – two departments were created from the former three material departments: 1. the Department of Older Funds, which handled archival documents from the 13th century to year 1918 as well as personal archival funds, maps and plans with no time limits; 2. the Department of New Funds, which administered the archival funds from the 1918-1968 period. The material department also became the Department of Pre-Archival Care, which took over the archival documents of central government offices after 1969. In 1993, the Acquisition Commission was also established as an advisory body to the Director of the Archives²⁵.

Based on the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 312/2001 Coll. on civil service, with legal effect from April 1, 2002, the Slovak National Archives became a part of the Ministry of the Interior of the Slovak Republic, fulfilling the tasks of the central government in the field of archiving. In fact, the Slovak National Archives has lost its status as an independent budgetary institution. This status of the archive was also confirmed by the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 395/2002 Coll. on archives and registries²⁶. Act no. 266/2015 Coll. changed the organisational structure again. The Department

²² Eva Vrabcová, *Premeny Slovenského národného archívu po roku 1989*, in *Archívy po roku 1989. Viťazstva a prehry* (ed. by Júlia Ragačová), Bratislava 2011, p. 82.

²³ After the departure of Elemir Rákoš in 2001, Veronika Nováková took over the leadership of the Cabinet of Science and Research for a short time, and after her departure on March 31, 2002, this post remained vacant. During 2005 the Cabinet of Science and Research was abolished.

²⁴ *Ibidem*, p. 82-83.

²⁵ *Ibidem*, p. 83.

²⁶ *Ibidem*, p. 84.

of Older Fonds has been renamed as the 1st Department of Archival Documents Processing; the Department of New Fonds has been renamed as the 2nd Department of Archival Documents Processing; and from the Department of Pre-Archival Care and the Department of Reference Services the Department of Public Services was created. In addition, the Slovak Mining Archive (formerly the State Central Mining Archive) was again incorporated into organisation of the Slovak National Archives, with its seat in Banská Štiavnica as a specialised workplace of the Slovak National Archives. At the same time, by this Act, the Slovak National Archives acquired the status of the only state central archive.

The organisational structure of the Slovak National Archives:

- 1st Department of Archival Documents Processing – handles archival documents from the 13th century to year 1918 as well as personal archival fonds, maps and plans with no time limits,
- the 2nd Department of Archival Documents Processing – manages archival fonds from year 1918 to nowadays,
- the Department of Public Services – separate divisions operate within the department – a filing room, research room, library, pre-archival care workplace, and workplace of administrative agenda. The department provides services to the general public connected with Access to archival documents for scientific, cultural and administrative purposes and also Professional methodical assistance in the area of pre-archival care to the supreme public authorities, legal persons or national importance, natural persons – public social life figures of national importance, and other originators of registry records determined by the Ministry of Interior of the Slovak Republic.
- the Department of Archival Preservation – is connected with the comprehensive protection of the archival documents. It includes the restoration and conservation laboratories and the photo laboratory.

Development of the name of the Slovak National Archives

1952-1954	Slovak Central Archive
1954-1975	State Slovak Central Archive
1975-1991	State Slovak Central Archive of the Slovak Socialist Republic
1992-	Slovak National Archives

Building of the Slovak National Archives - State of space security and construction of the purpose-built building

Right from the beginning of its existence, central archive struggled with problems of space and personnel, as it started its activities with 11 employees and without its own building²⁷. At its inception, SSCA took over the archival

²⁷ Ján Pivoluska, *Tridsať rokov Štátneho ústredného archívu SSR a jeho perspektívy*, "Historický časopis" 32 (1984), 5, p. 807.

documents from its legal predecessors (the Slovak Central Archive 1952-1954, the Archive of the Commission of the Interior 1945-1952, the Archive of the Ministry of Interior 1939-1945, Country Archive 1928-1939), all of which were housed in the building on the then Októbrové, now Župné Square in Bratislava²⁸. In 1955 the archives managed to get the premises in the building on Križkova Street No. 5 (7), but it was by no means sufficient, so the main repositories were mainly in Červený Kameň castle²⁹. Because of increasing number of received documents, the institution of archives was forced to use inappropriate spaces such as basements around Bratislava city and its surroundings. Before 1983, it had the repositories not only on Križkova Street and Červený Kameň castle, but also in Slovak National Uprising Square no. 14 (under the then Slovan cinema), on Kúpeľná Street no. 8 and 10, on Gondova Street no. 2 (now building of the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava), on Trnávka, on Dostojevský rad, and since 1974 also in the mansion in Plavecké Podhradie³⁰.

The SSCA was facing the space problem for almost 30 years after its establishment, although the Board of Commissioners by Resolution no. 94 dated on April, 2, 1957 legislatively approved a proposal for a construction of a new building for the SSCA and ordered the Commissioner for Interior and the Commissioner – the President of the Slovak Planning Office to “take appropriate measures to include the construction of the building for the SSCA in Bratislava in the third five-year plan” (i. e. 1961-1965). For these purposes, the archival administration acquired the building land in Gottwald Square³¹ in the area of Mestský majer. The original plans envisaged the construction of a six-storey building on the plot of 100 x 60 m with a construction investment of 10,899,660 Kčs without the interior fittings of the building. The complications that delayed the start of construction were as follows: the necessary sanitation of the original buildings, the acquisition of the contractor of the building, but in particular the reorganisation of the public administration in 1960, since the Commission of the Interior as the responsible and investor of the special-purpose building of the archive was abolished on June 30, 1960³².

²⁸ Today's building of the Slovak National Council, originally a monastery of trinitaries, which since 1794 has housed Bratislava County and its archive. It was the county archive that formed the basic archival fonds of all archival institutions located in this building until 1954. Since October 1, 1954, this archival fonds has been put into administration of the State Archives in Bratislava. Michal Kušík, *Nová budova Štátneho ústredného archívu SSR*, “Slovenská archivistika” 19 (1984), 1, p. 16-17.

²⁹ Slovak National Archives, *Chronicle of the Department of socialism I.*, 1984, internal material (*Kronika oddelenia dejín socializmu I., rok 1984, interný materiál*).

³⁰ SNA, *Registratúra SNA, Správa o plnení pracovných úloh ŠÚA SSR v roku 1984 a úlohy na rok 1985*, p. 2.

³¹ Today Freedom Square in Bratislava.

³² M. Kušík, *op. cit.*, p. 18-19.

In 1968, the Presidium of the Slovak National Council returned to the problem of building construction and ordered to the President of the newly created Commission of the Slovak National Council for national committees (under the Slovak Archival Administration) to ensure the preparation of complex project and budget documentation for the construction of the central archive. The original building land, meanwhile, was intended for other purposes, so in 1969 a new and definitive building plot of 16,000 m² was found in the area of Holý Hill on the Machnáč, called Bubnovka. At that time, the building investor was already the Ministry of Interior of the Slovak Socialist Republic, whose branch was also the Slovak Archival Administration³³. It was already in September 1970 when work began on the initial project, the general designer of the construction was Eng. arch. Vladimír Dedeček, CSc., who is considered to be the greatest person of the Slovak architecture of the last century, and the national enterprise Staving in Bratislava became the general contractor of the construction. After the decision to build the historical film library the investment cost limit of 39,7 million Kčs was set at 58,5 million Kčs³⁴. On the day of the adoption of the Act of the Slovak National Council no. 149/1975 Coll., on December 19, 1975, the Minister of the Interior Eng. Štefan Lazar laid the foundation stone of the new building of the central archive³⁵. Estimated date of completion of the building – year 1978 – was postponed for several times, especially due to extension of the original project of the building for two more floors and microfilm rooms, as well as to problems with suppliers and requirements for bottleneck materials. The grand opening of new-purpose building³⁶ of the archives in Drotárska cesta street in Bratislava was held on August 30, 1983. The international inauguration of the new building of the SCA SSR took place during the XXII. international conference *Table ronde des*

³³ *Štátny ústredný archív Slovenskej socialistickej republiky cit., p. 41.*

³⁴ *Ibidem*, p. 43.

³⁵ P. Draškaba, *op. cit.*, p. 11.

³⁶ The entire building consists of a twelve-storey main building and two-storey archive building with an underground film library and conference hall, both connected to the main building. The lowest floor of the building (-2) stores spaces for the archives reception, separation and disinfection, two flats and three garages. The largest part of a basement (-1) houses the 1st Department of Archival Documents Processing repository and the canteen for the archives' employees. The entrance to the 180-seat Congress Hall and the separate corridor to the historical film library are located there as well. The reception area, the public search room and the library are accessible from the entrance hall (0), so as additionally built mailing room, the exhibition room (reconstructed for these purposes in 2009), the Department of Archival Preservation laboratories and the library store room in the central part of this floor. The offices for staff are placed on the first floor (+1) and together with the ground floor rooms are rimmed by loggias, forming a distinctive ring around the whole building. Remaining eight upper floors (+2 to +9) belong to the archival repositories. All the repositories except library are equipped with compact movable metal shelves, produced by the Spiš Industrial Company in Levoča for the first time ever for the central archive.

Archives from 17th to 20th of October 1983. The building was inspected by 130 archival experts from 48 countries of all continents and seven international organisations headed by representatives of the United Nations, UNESCO and the International Council of Archives³⁷.

Professional activities and staffing status

Since its inception, the Slovak National Archives has been the largest archive in Slovakia. It receives a large number of archival documents every year, fulfilling one of its main tasks – to acquire the archival documents from the activities of the central authorities of the Slovak Republic and their legal predecessors, as well as other documents of national importance. The Slovak National Archives administers 1,848 archival fonds and collections with a total of 48,241 running metres (hereafter, “r. m.”), of which 21,350 r. m. are arranged and registered in the inventory.

The largest group of archival fonds of the 1st Department of Archival Documents Processing consists of archives of noble families and their feudal dominions. The institution of Slovak National Archives focuses in particular on the families of Slovak or trans-regional importance. Entire complexes of fonds consist of documents of the magnate families Pálfi, Erdődi, Esterházi, Habsburg, Zai, Kubíni, and Révai, whose members occupied important posts in various political and economic structures of the Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy for centuries. They contain traditional family archives, fonds of central administrations of their feudal property, fonds of administration of feudal dominions, and also fonds of noble industrial enterprises and manufactories, and also collections created by noble originators. The archive fonds of church institutions represent another extremely valuable part of the department. They include the private historical archives of the monasteries of the Premonstratensian Order in Jasov and Leles, and a private archive of the Bratislava Chapter. The group of fonds with a religious origin includes a set of fonds of place of authentication (*loca credibilia*), which is unique even in a European context; places of authentication operated in the territory of Slovakia for five centuries and are an unsubstitutable source of information on the development of medieval Slovakia. They include places of authentication at the Premonstratensian convents in Jasov, Leles and Turiec (Kláštor pod Znievom), at the Benedictine convent in Hronský Beňadik, and at the Bratislava collegiate chapter. A unique historical ensemble is the historical Library of the Bratislava Chapter, which is the oldest library complex in Slovakia.

Archival documents of educational institutions substantially enrich the source base for the 18th and 19th centuries. Regarding the universities, these include mainly the archival fonds of the Royal Law Academy in Bratislava, the Royal Law

³⁷ *Impozantný trezor národného dedičstva*, “Večerník” 28 (1983), 183 (16 September). M. Kušík, *op. cit.*, p. 22-26.

Academy in Košice, and the Bratislava Royal Elizabethan University. Secondary schools are represented by the fonds of Slovak grammar schools – Evangelic in Revúca and Martin, and Roman Catholic in Kláštor pod Znievom.

State institutions are represented only by fragments of fonds of central public authorities and administration before 1918, which results from the state legal development in Hungary. They include regional branches of Hungarian royal ministries and judicial institutions with the competence corresponding approximately to the current territory of Slovakia. They also include a representative set of archival fonds of public funds as regional authorities of the central economic institution of the feudal state – the Hungarian Royal Chamber, which managed the properties of the orders cancelled by Emperor Joseph II.

Fonds managed by the 2nd Department of Archival Documents Processing consist of documents originating in the activities of the supreme public authorities and administration. The time period of the documents begins in 1918 and continues almost up to now. Important archival documents frequently used by researchers from the period of the first Czechoslovak Republic include the fonds resulting from the activity of the newly established central government authorities in Slovakia. These are archival fonds such as the Slovak National Council I., 1918-1919; the Czechoslovak Provisional Government in Slovakia, 1918; the Club of Slovak members of the National Assembly, 1918-1920; the Slovak Unit of the Czechoslovak National Committee, 1918; the Department of the Ministry of Education and National Enlightenment in Bratislava, Slovakia, 1919-1938; and the Minister of the Czechoslovak Republic with Full Authorisation for Administration of Slovakia, 1918-1928.

A vast and unique quantity of information on the political, economic, social and cultural life of interwar Slovakia can be found in the fonds of departments, branches and units of central ministries existing in Slovakia between 1919 and 1928. The Country Office archival fund in Bratislava, 1928-1939, which is the biggest archival fond in Slovakia with approximately 1,380 r. m., deserves special attention. A variegated mosaic of social, cultural, and also moral and criminal conditions of the big city or the political activity of several important public figures is offered in the archival fund the Police Directorate in Bratislava, 1920-1950. The Directorate monitored the whole life of the city and its surroundings including the activity of all political parties, organisations, and associations. More details on the activity of various political parties and several important associations with national scope of operation can be obtained directly in the archival funds mapping their activity. The 2nd Department of Archival Documents Processing administers, for example the documents of Živena – an association of Slovak women, 1870-1951, or Tatan, a musical and singing association in Bratislava, 1929-1960. The department also administers the fonds of political parties and movements. The most important of them include Hlinka's Slovak People's Party, 1921-1945; the Party of Slovak National Unity, 1919-1939; the Czechoslovak Social Democratic Labour Party, 1919-1939; the *Deutsche*

Partei, 1935-1945; the Democratic Party in Slovakia, 1944-1990; and Public against Violence, 1989-1992.

Those interested in studying the development of Slovak law may research the Organisation of Judicial System fond's documents in Slovakia, 1919-1920; the Supreme Administrative Court in Bratislava, 1919-1952; the High Court in Košice, 1919-1939; the National Court, 1945-1947; and the Prosecutor's Office at the National Court, 1945-1947.

A great amount of archive funds in the 2nd Department of Archival Documents Processing concerns economic life in Slovakia. The operation of the insurance industry, banking or even the life of banking institutions may be found in the documents of private insurance companies, Tatra banka, 1884-1950; the Branch of the Land Bank in Bratislava and the Slovak Mortgage and Municipal Bank, 1937-1944.

Researchers who need to study the history of cooperative societies in Slovakia may be recommended to study the archival documents of the Central Cooperative in Bratislava, 1919-1949; the Central Union of Buy-Out Cooperatives, 1952-1958; and the Liquidation Centre of the Central Council of Cooperatives, 1949-1953; as well as the fonds of cooperatives alone, either economic (Cooperative of Economic Distilleries, 1937-1944; Cooperative for the Management of Aricultural Products, 1949-1953; Cooperative for Trade in Milk, 1940-1949; Cooperative for the Sale of Sheep Cheese, 1938-1944), working (Slovakohost – Working Cooperative, 1950; Slovak Temple Cooperative, 1948-1952; Slovak Flour-Milling Cooperative, 1937-1948), or building, which included, for example, the Building Cooperative of Social Insurance Institutes in Slovakia, 1940-1941, and SVOJDOM, the Building Cooperative of Employees of Education and Enlightenment, 1941-1951.

The documents related to both land reforms in Slovakia could be found in the archival fonds of the State Land Office in Prague, 1919-1935; the Colonization Department of the State Land Office in Bratislava, 1921-1938; and in the documents of the State Land Office's allotment commissars from the period of 1921-1933. Post-war redistribution of land was organised by the Commission for Agriculture and Land Reform, Section B.

The political, economic, and social history from the period of World War II, thus, of the first Slovak Republic in the years 1939 to 1945, are illustrated by documents in archive fonds such as the Assembly of the Slovak Republic, 1939-1945; the Office of the Presidium of the Government, 1938-1945; the Office of the President of the Republic, 1939-1945; the Central Economic Office, 1940-1945; the Headquarters of State Security, 1940-1944; all ministries of the Slovak Republic, etc. As regards the topic of the Holocaust, researchers most frequently use the fond of the Ministry of Interior, 1938-1945, which also managed labour camps and organised transports of Jews.

The period after 1945 brought both the restoration of the pre-war Czechoslovak Republic and also the introduction and later stabilisation of a regime

that survived in our territory until the revolutionary days in November 1989. All these initially inconspicuous changes can be observed in the documents from the activity of the Settlement Office in Bratislava, 1945-1950; the Fond of National Recovery, 1946-1953; the Slovak National Council, 1944-1968; the Board of Commissioners, 1944-1960; Commissions of Prague ministries operating until 1960; Commissions of the Slovak National Council from the period of 1960-1968; and also Slovak ministries from the period of 1968-1992.

Facts about political, economic, and social changes in Slovakia connected to its industrialisation should be sought particularly in the large archival fonds coming from the activity of the Commissions. Specific problems of agriculture and forestry can be examined in documents coming from the activity of the Central Administration of Public-Fund Property, 1919-1954; the Central Directorate of State Forests and Lands, 1938-1945; and the Fond for the Administration of Agricultural Lands, 1942-1951. The archival fonds of the above-mentioned Slovak ministries as well as general directorates of important enterprises operating in our territory are invaluable for understanding the period after 1968.

The documents from censuses in 1930, 1939, 1940, 1950, and 1961 represent an invaluable source in terms of demography for the purposes of administration.

Another important unit are the archival documents from the last third of the 20th century, especially the materials from central state and political authorities and fonds of nationally important industrial enterprises. Let us mention e. g. archival fond of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia, which with its scope of 1041,5 r. m. belongs to the larger archival units.

The separate set of archival fonds consists of personal fonds created by the activity of significant Slovak public figures from the political, economic, scientific, cultural and other spheres of public life from the 19th and 20th centuries. They represent the part of the archive that develops most dynamically and has great research potential.

Moreover, the Slovak National Archives stores archival collections of various characters created by collecting activities of institutions and individuals. The sets of various types of historical maps and plans from the 18th to 20th centuries, which have been stored separately due to their non-standard dimensions, possess special value. We register over 60,000 individual pieces of this type of archival documents. A collection of seals and stamping devices is very interesting. Although these are three-dimensional objects, their function is closely related to the process of writing; therefore, they belong inseparably to archival documents.

A historical microfilm library stores and protects micrographic copies of archival documents deposited in domestic and foreign archives which concern Slovakia. These are mostly documents from the period when Slovakia did not have its own state. It contains microfilms of archival documents from the fonds of Slovak National Archives, microfilms of archival documents stored in other archives in Slovakia, and microfilms of archival documents stored in foreign

archives, e. g. in the Czech Republic, Hungary, Austria, Germany, France, Poland, Croatia, Romania, and Ukraine. The archive has obtained a part of the microfilms from abroad on the basis of reciprocal exchange from Hungary, Germany and Austria.

In addition to its primary task, which is to receive, make accessible and protect archival documents, the archive also performs cultural and educational activities and takes share in the education of students of archiving and related disciplines. Every year, employees publish numerous expert studies and articles, participate in the creation of professional publications, and the archive itself has also published several works for several years in a row³⁸.

In the field of culture and education, the archive has always performed a great activity. Every year, its employees prepared several lectures on professional archival and historical topics, which were discussed at various events. Since the opening of the new purpose-building of the Slovak National Archives, a large number of excursions has taken place there, during which visitors could make an idea of the activity and functioning of the archive. Since 2009 the Slovak National Archives has organised the Open Day on the occasion of the International Day of Archives at the beginning of June. On this day, the public could look not only at archival repositories, but also get acquainted with the work of restorers in their workplace and try out some restoration techniques. At the same time, during the day, archival documents - interesting not only by their content, but also by their artistic design - are presented.

Since 1983, the archive has had a special exhibition room in which several interesting exhibitions have been held, and at the same time it has often been involved in the organisation of exhibitions in cooperation with other cultural institutions. After the remodeling of the ground floor of the archive building in 2003, this exhibition room disappeared and it was only in June 2009, with the adaptation of the former lecture-room, that the archive acquired a new space for exhibition purposes. Since that year, it has held several exhibitions, which focused on the presentation of archival documents on a selected topic (health care, railways, firefighters, crafts, curiosities in the archives, fashion, the creation of the Czechoslovak Republic, etc.). In cooperation with the Department of Archival and

³⁸ *Kapitoly z dejín hospodárskeho vývinu Slovenska v medzivojnovom období (1918 – 1939)* (ed. by Ivana Fialová & Daniela Fukasová), Bratislava 2011; *„Pripomínam, že neide o aprílový vtíp! Gergelyi“ Pracovné zápisky archívára z Humenného* (ed. by D. Fukasová), Bratislava; *Pôdohospodárstvo v dejinách Slovenska. Tradície, inovácie a kultúrne dedičstvo* (ed. by I. Fialová & D. Tvrdoňová), Bratislava 2012; *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska* (ed. by I. Fialová & D. Tvrdoňová), Bratislava 2013; *Remeslo má zlaté dno... Cechy, živnosti, manufaktúry a továrne v dejinách Slovenska*. Slovenský národný archív (ed. by I. Fialová & D. Tvrdoňová), Bratislava 2014; *Škola základ života* (ed. by I. Červenková & D. Tvrdoňová), Bratislava 2016.

Auxiliary Sciences in History of the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava, the Slovak National Archives, as the main training workplace, has long realized annual compulsory practice for archival students. The Department of Archival Preservation performs the function of a training and methodological workplace for the protection of archival documents, cooperates closely with the Faculty of Chemical and Food Technology of the Slovak University of Technology in Bratislava. On the initiative and with the support of the Slovak National Archives, the Department of Restoration at the Academy of Fine Arts and Design in Bratislava was also established.

As regards staffing, in 1983 (when the new building was opened), the archive had 93 employees. It had the highest number of employees in 1992, that is 105. Since that year, the number of employees has gradually decreased, with a significant decrease in employees after 2003. The number of employees increased slightly after November 2015, as mentioned, when the Slovak Mining Archive in Banská Štiavnica was added to the Slovak National Archives.

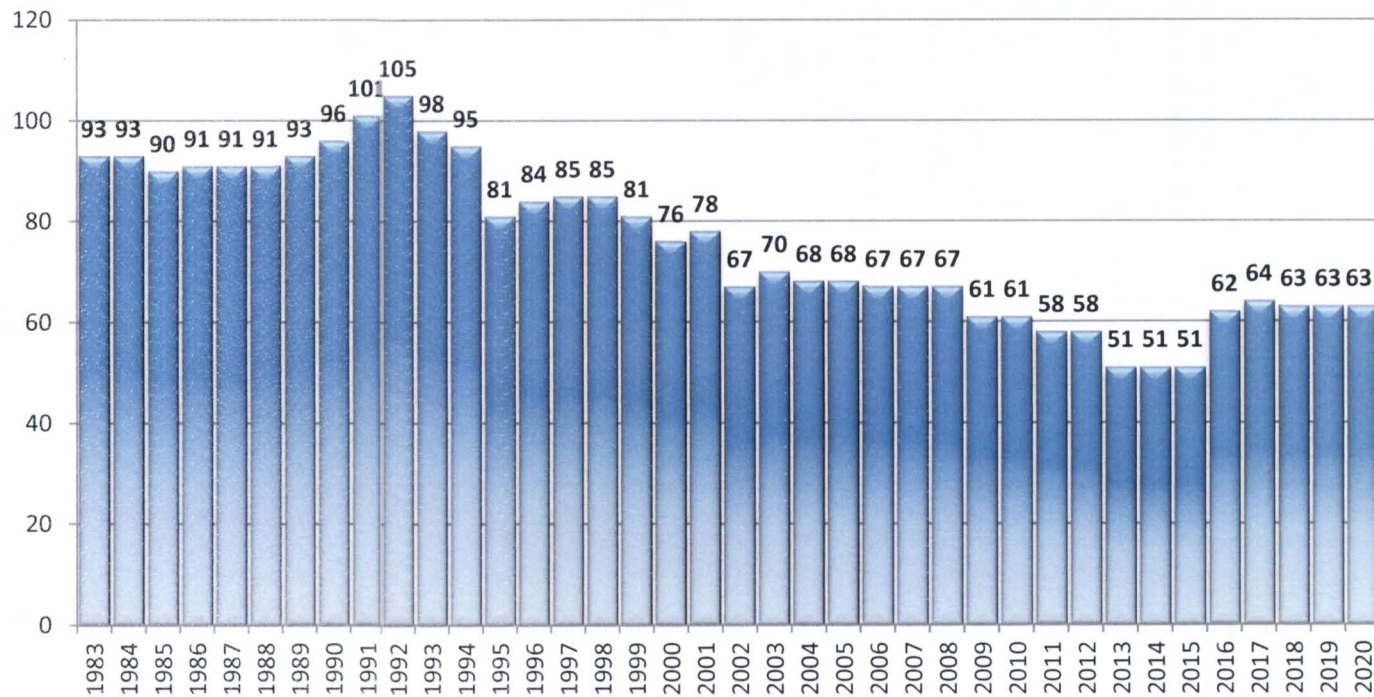
Directors of the Slovak National Archives:

Jozef Beláčík	1952
Viktor Borodovčák	1953 – 1956
František Sedlák	1960 – 1962
Ladislav Hubenák	1956 – 1960
	1962 – 1968
Michal Kušík	1968 – 1980
Ján Pivoluska	1980 – 1988
Dárus Rusnák	1988 – 1998
Peter Draškaba	1999 – 2007
Radoslav Ragač	2008 – 2016
Ivan Tichý	2017 –

*Ivana Červenková
Daniela Tvrdoňová**

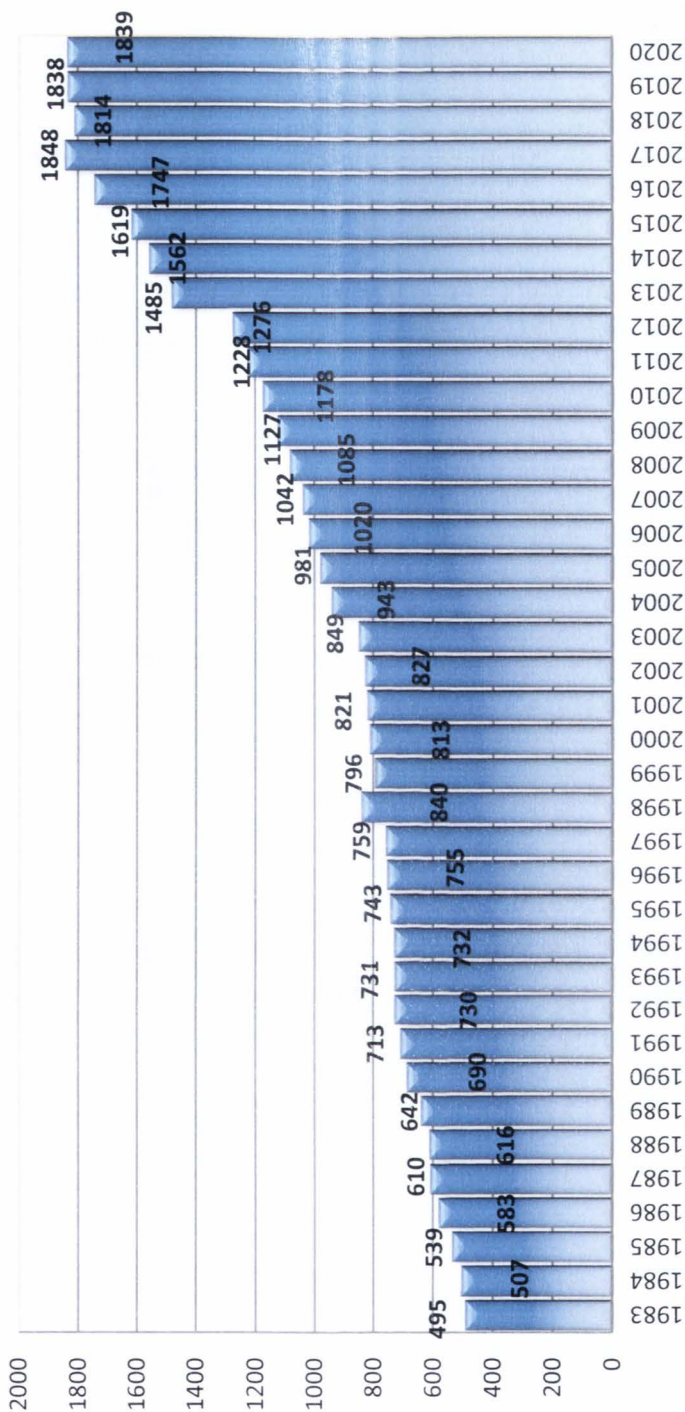
* Ivana Červenková and Daniela Tvrdoňová, Slovak National Archives.

Number of employees of the Slovak National Archives, 1983-2020

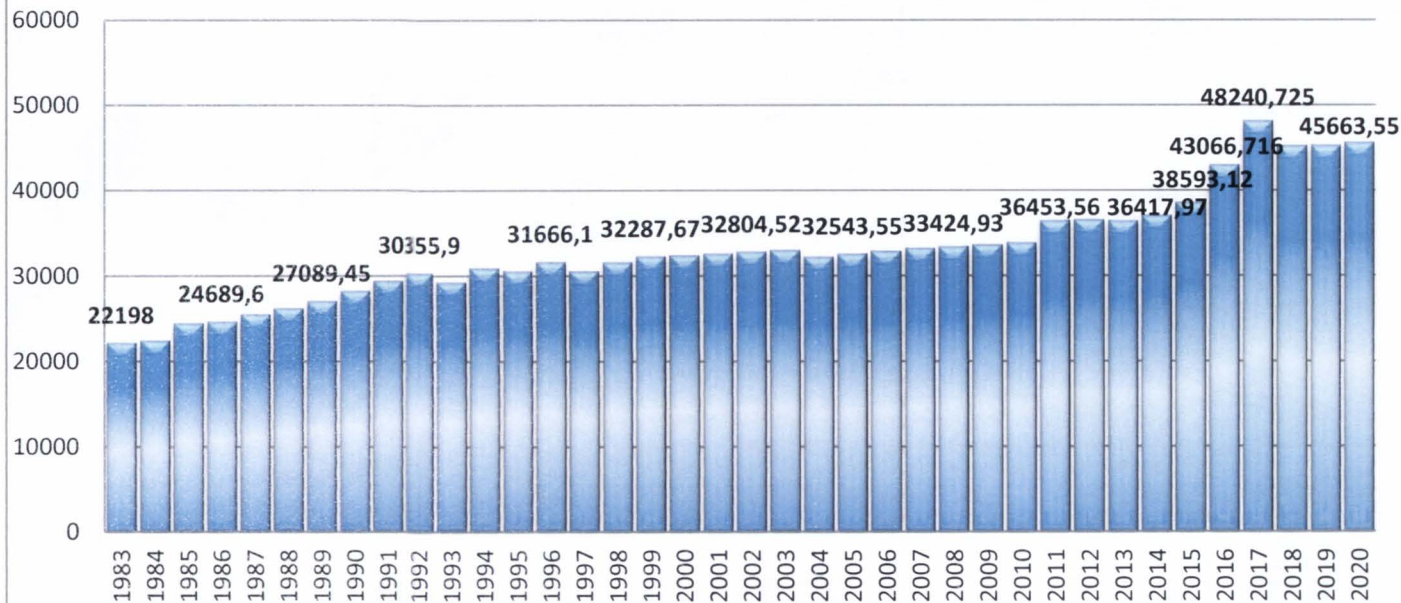

* from 2016 together with <https://biblioteca-digitala.ro/> <http://arhivemagazin.ro/> in Banská Štiavnica

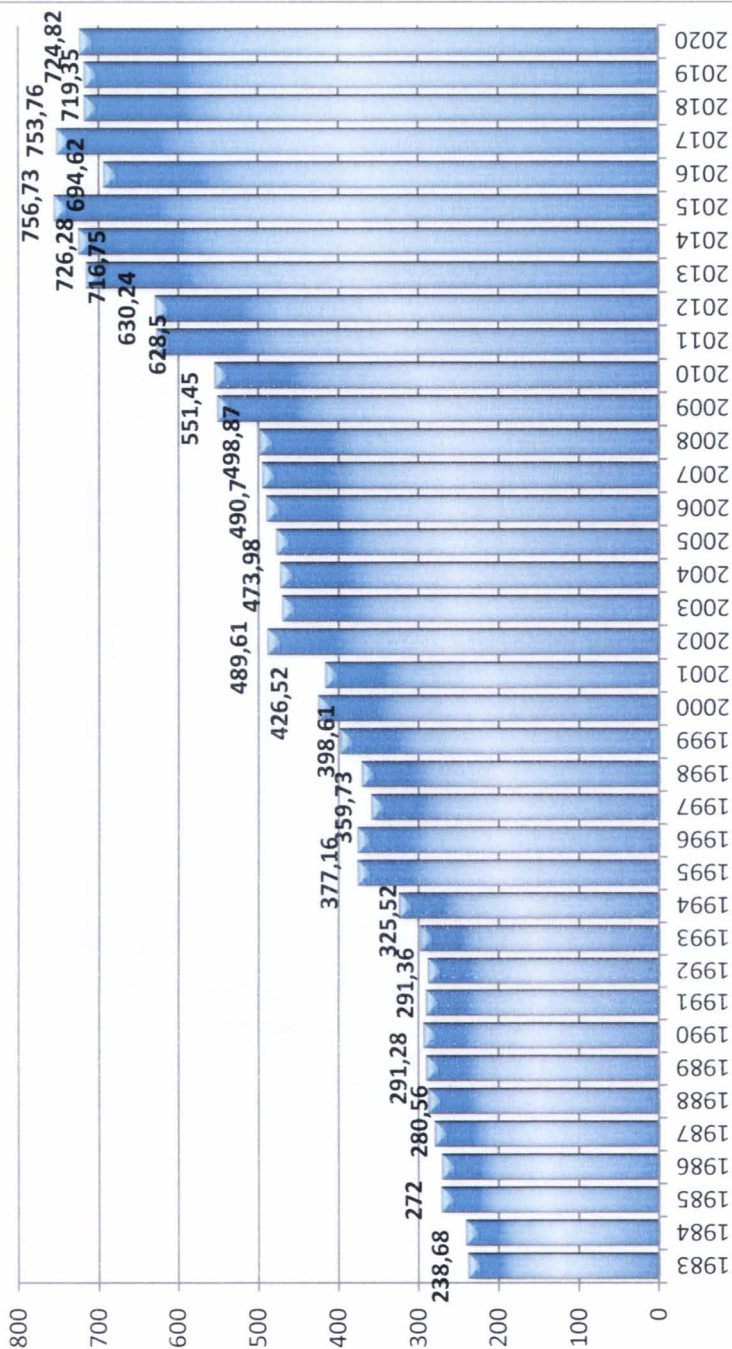
Number of archival fonds of the Slovak National Archives, 1983-2020

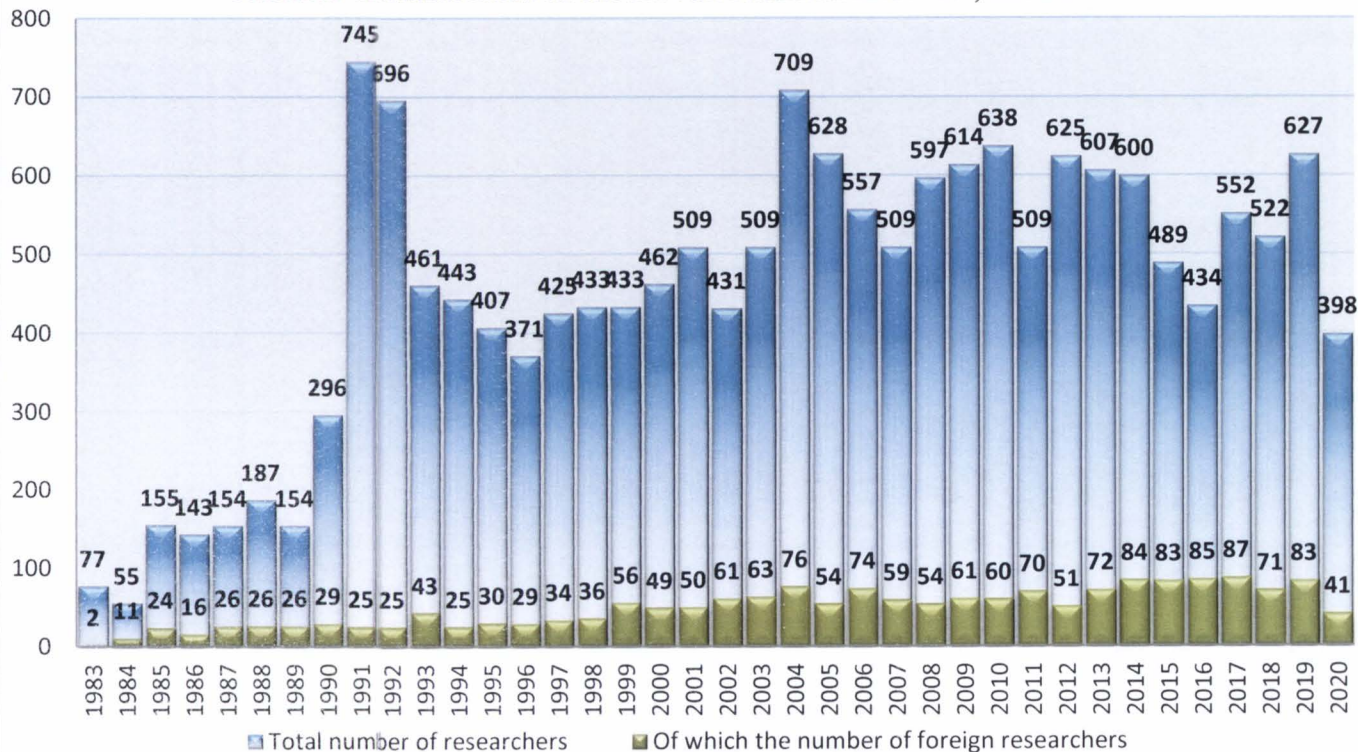
Total number of archival documents in Slovak National Archives, 1983-2020

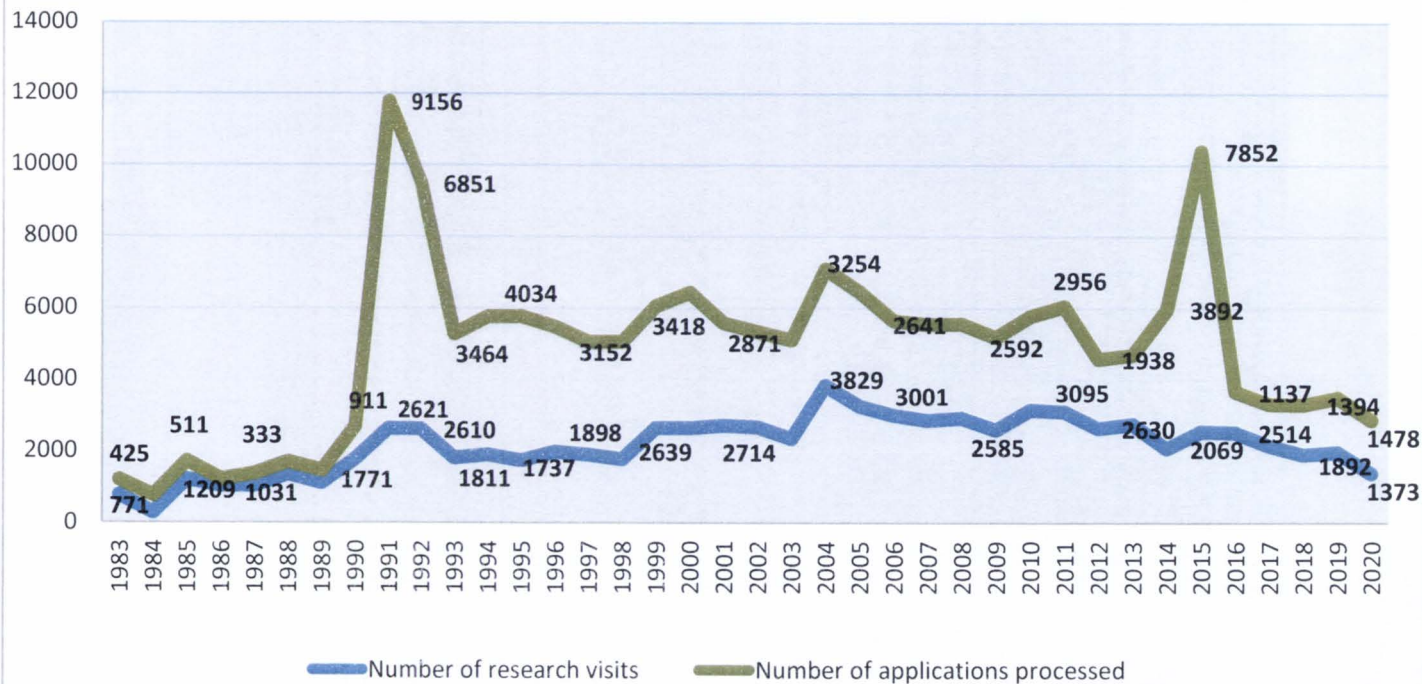
Number of archival documents per employee of the Slovak National Archives, 1983-2020

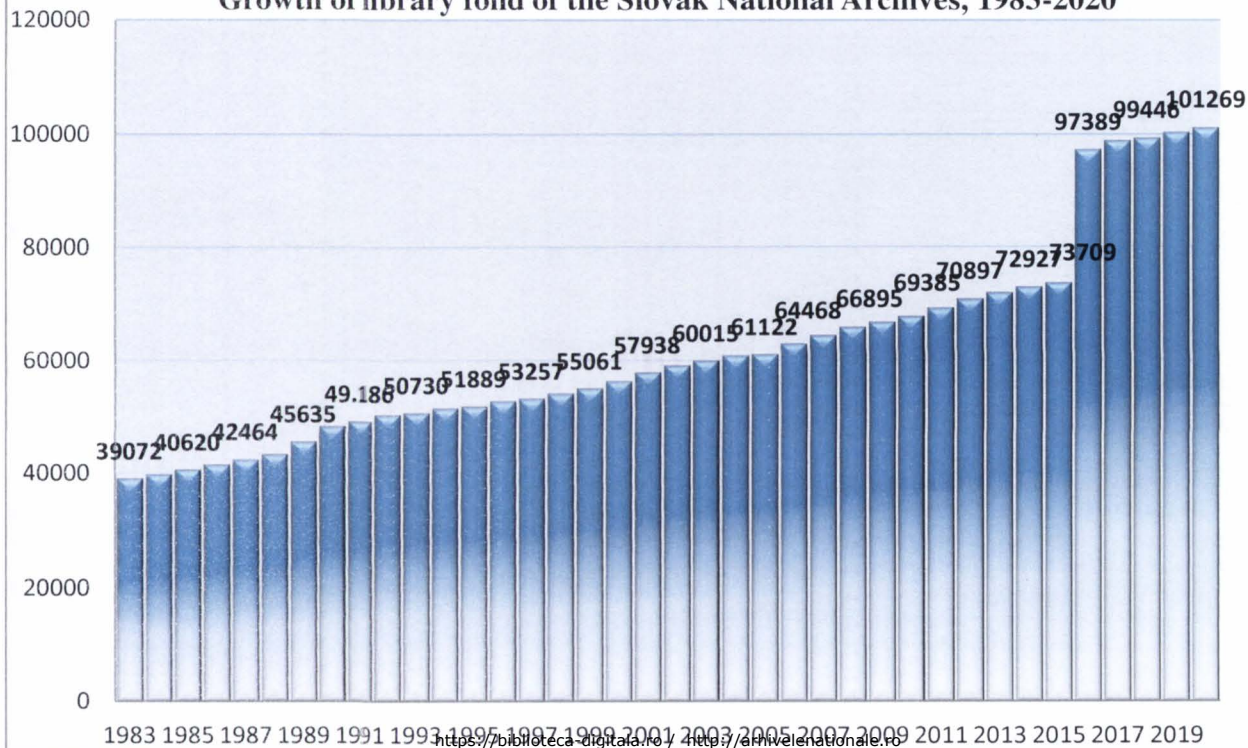
Number of researchers in the Slovak National Archives, 1983-2020

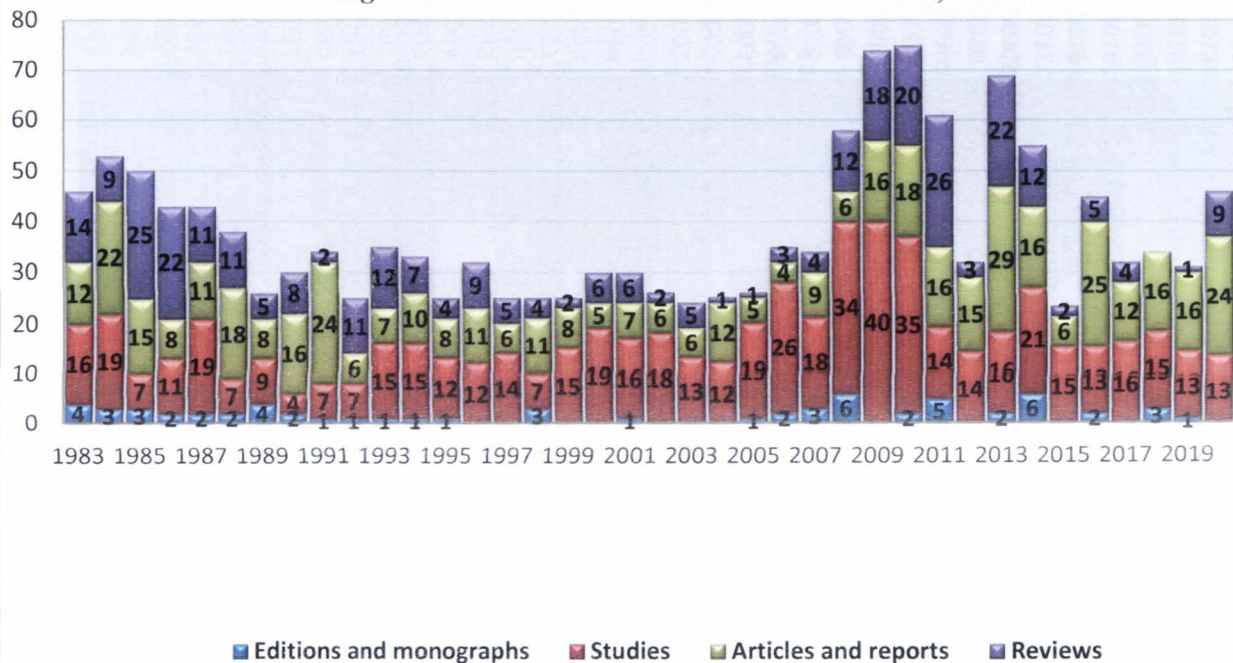
Number of research visits and applications processed in the Slovak National Archives, 1983-2020

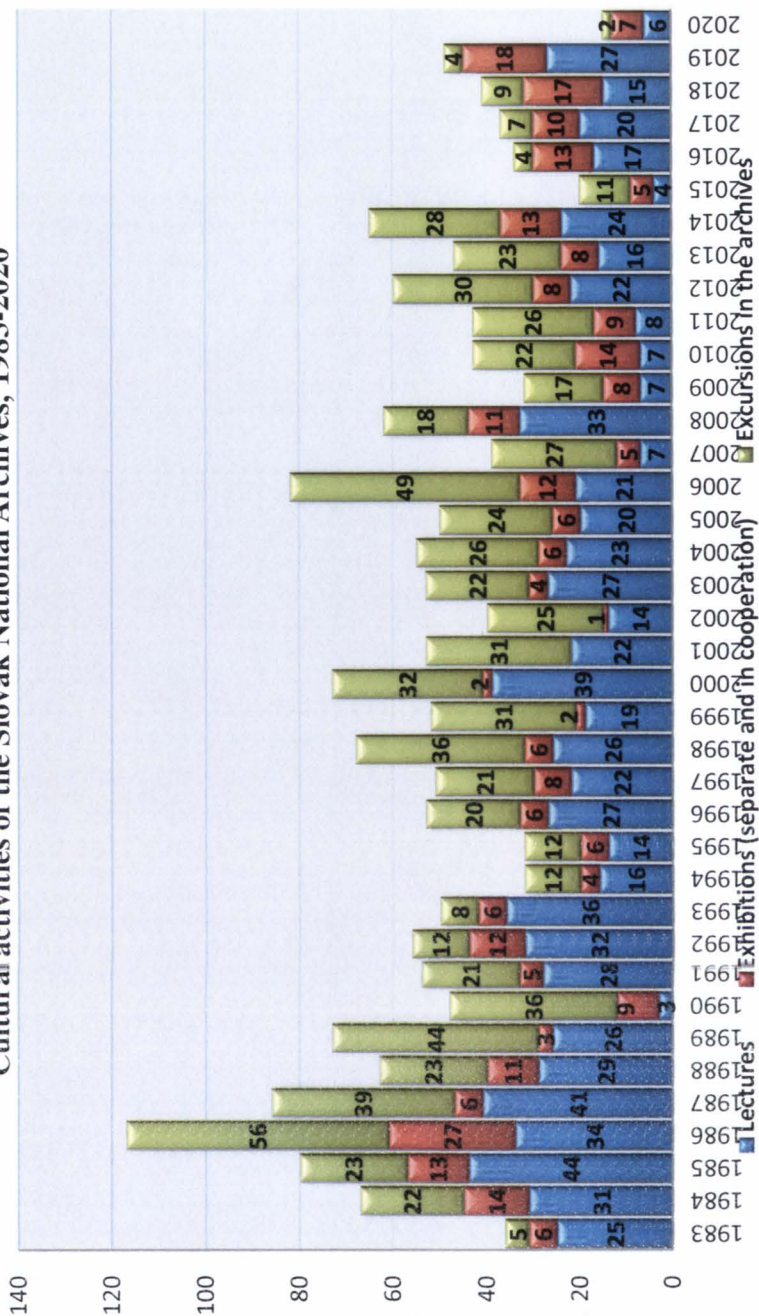
Growth of library fond of the Slovak National Archives, 1983-2020

Publishing activities of the Slovak National Archives, 1983-2020

Cultural activities of the Slovak National Archives, 1983-2020

Un cadou de Ziua Basarabiei: colecția editorială “Basarabica”

Aula Magna a Academiei Române a găzduit la 24 martie 2017 manifestarea omagială *Ziua Basarabiei: 99 de ani de la Unirea cu Țara (27 martie 1918-27 martie 2017)* – un demers cultural-științific al înaltului for care pare să fi intenționat ieșirea din letargie și atunci când s-a declarat “îngrijorat de evoluțiile interne și internaționale din ultimele decenii, caracterizate printr-o continuă și alarmantă încercare de erodare a identității, suveranității și independenței naționale a României sub semnul globalismului nivelator”¹. Evenimentul a fost dedicat lansării oficiale a colecției “Basarabica” deschise de Editura Istros a Muzeului Brăilei “Carol I”, sub coordonarea lui Ionel Căndea și sub egida Academiei Române, și, totodată, lansării primelor două volume apărute: *Geneza problemei basarabene – 1812* și *Constituția la răscruce de milenii*.

Alese prezențe au onorat manifestarea: Mihai Gribincea (ambasadorul extraordinar și plenipotențiar al Republicii Moldova la București), Dan Berindei (președintele Secției de Științe Istorice și Arheologice a Academiei Române, care a rostit “Cuvântul introductiv”), Victor Spinei (vicepreședintele Academiei Române), Ion Guceac (omologul de la Academia de Științe a Republicii Moldova), Oleg Bălan (rectorul Academiei de Științe Administrative din Republica Moldova). Printre participanți s-au numărat academicienii Ionel Căndea, Victor Țvircun, Ion Dogaru, Constantin Bălăceanu-Stolnici ș. a., președintele Curții Constituționale a României, Valer Dorneanu, profesori universitari, cercetători științifici, istorici și juriști de pe ambele maluri ale Prutului (Vlad Mischevca, Dan Claudiu Dănișor, Sergiu Băieșu, Mircea Duțu), precum și un public numeros.

“Românii sunt ramura răsăriteană a romanității care a rezistat foarte frumos, păstrându-și remarcabila pecete a originii romane ce nu a putut fi înlăturată!”, a întărit în discursul său inaugural Dan Berindei. Academicianul a recapitulat pentru cei prezenți momentele cruciale ale istoriei de mai bine de o mie de ani a poporului român: de la “Împăratul Traian, a cărui figură a rămas înscrisă ca un simbol” pentru românii care “și-au păstrat în mod miraculos limba și convingerea unicității lor”, continuând cu formarea principatelor românești, plasate de la bun început “în calea răutăților”, efemera unire a lui Mihai Viteazul – “un neîncetat îndemn pentru următoarele generații” –, evocând apoi secolul al XVIII-lea, care semnifică “trezirea națiunii române”, dar și prima “rășluire” a hotarelor românității (Bucovina) și, în sfârșit, anexarea Basarabiei de către Imperiul rus în 1812.

¹ *Identitate, Suveranitate și Unitate Națională: Apelul unor academicieni români către Poporul român, către instituțiile Statului Român*, Academia Română, 8 februarie 2017 (<http://www.acad.ro/com2017/apelAR/d0208-ApelAR.pdf>).

Expozeul lui Dan Berindei a vizat comparația între situația Transilvaniei și statutul politico-juridic al unor părți din Basarabia: “Dacă prima era timp de secole administrată de Austro-Ungaria, a doua a fost «o rană deschisă» în răstimpul secolelor al XIX-lea și al XX-lea”. Astfel, sudul Basarabiei realipit la Moldova prin Tratatul din 1856 a fost reanexat de imperiul țărilor în 1878. Revoluția rusă a prilejuit trezirea conștiinței naționale a românilor basarabeni, apoi a urmat Primul Război Mondial și prăbușirea României (pacea separată cu Puterile Centrale). “Raza de lumină” însă tot de dincolo de Prut a venit, basarabeni au decretat autonomia Republicii Democratice Moldovenești înființate în decembrie 1917, după care Sfatul Țării a proclamat independența și, în cele din urmă, a făcut “pasul hotărâtor”, votând unirea cu România la 27 martie 1918, “miracolul istoric, marele început pentru desăvârșirea unității naționale”. 22 de ani mai târziu, prin ultimatumurile sovietice din iunie 1940, apoi în 1944, Basarabia revine sub ocupație sovietică, situație ce va dura până în anul 1991, marcând “o nouă despărțire și redeschiderea răni”, a conchis Dan Berindei.

Vicepreședintele Academiei Române a prezentat succint proiectul “Basarabica”, al cărui scop principal este semnalarea și includerea contribuțiilor științifice și culturale remarcabile ale autorilor moldoveni în circuitul științific al țării. În discursul său, Victor Spinei a făcut apel la istorie, evocând soarta tragică a intelectualității basarabene după 1945, care a cunoscut cele mai variate forme de represiune exercitate de regimul sovietic, de la intimidări, epurări și arestări, până la suprimarea fizică a intelectualilor de origine românească din RSSM. Abia la sfârșitul anilor '80, *Perestroika* și politica de *Glasnost*, apoi destrămarea Uniunii Sovietice prilejuiesc descătușarea forțelor democratice naționale din Basarabia, culminând cu proclamarea suveranității Republicii Sovietice Socialiste Moldova (1990) și, un an mai târziu, a independenței Republicii Moldova. Este epoca în care, potrivit vorbitorului, “România de acolo se regenerează. Intelectualii ies din statutul lor de marginali, realizările lor sunt un bun comun și trebuie proliferate în întreg spațiul carpato-danubian” – ceea ce Academia Română încearcă să facă “printr-un program intens de tipărire, la București și la Iași, a operelor din Basarabia”. Victor Spinei a subliniat în încheiere că primele două volume ale seriei sunt doar începutul: “urmează și altele prin implicarea lui Ionel Căndea, despre istoria Bisericii românești din Basarabia, dreptul din Basarabia...”.

Cea dintâi lucrare din colecție prezentată de către academicianul Ionel Căndea a fost volumul semnat de autorul Vlad Mischevca², cercetător științific la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei. Istoricul basarabean³ este membrul mai multor societăți științifice internaționale și autor a numeroase studii

² Vlad Mischevca, *Geneza problemei basarabene – 1812* (prefață de Demir Dragnev, volum îngrijit de Ionel Căndea și Viorel Coman), București-Brăila 2016.

³ Între ale cărui domenii predilecte se găsesc relațiile internaționale din sud-estul Europei la răscrucea secolelor al XVIII-lea-al XIX-lea și, în mod deosebit, istoria diplomatică a Tratatului de Pace din 1812 de la București, semnat între Rusia și Imperiul otoman.

și articole, deopotrivă al câtorva monografii publicate la Chișinău, Iași, Atena, Salonic, ce vin să confirme că “dincolo de Prut se realizează o parte a istoriografiei noastre” (acad. I. Căndea). În expunerea sa, Vlad Mischevca a ținut să precizeze că un segment din problematica tratată de el – raporturile politico-diplomatice ruso-turce premergătoare războiului din 1806-1812 – rămâne puțin cunoscut, iar cartea se adresează atât publicului larg, cât și specialiștilor, întrucât introduce “o abordare de pe poziții noi”, fiind centrată pe jocul diplomațiilor turcă și rusă în pregătirea tratatului de la 1812: act care deschide “problema românească”, cu esența concentrată asupra “hotarului de la Prut”. Autorul a consultat arhive din Federația Rusă, România, Franța, Turcia, Grecia, un corpus impresionant de documente diplomatice publicate în perioadă și, nu în ultimul rând, a valorificat istoriografia din țările balcanice.

Structurată în trei capitole distincte – “Moldova sub impactul Problemei Orientale”, “Lupta diplomatică pentru Principatele Române în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812”, “Geneza «problemei basarabene»” – lucrarea tratează expansiunea treptată a Imperiului rus în sud-estul Europei începând din 1791, an în care prin Tratatul de la Iași limita lui vestică include teritoriul dintre Bug, Nistru și nordul Mării Negre. “Este o carte extrem de dură, Vlad Mischevca atacă frontal «problema orientală», aduce noi izvoare și le reevaluează pe cele vechi, distruge mituri și minciuni ale istoriografiei ruse și sovietice despre anul 1812”, a accentuat referentul Ionel Căndea.

Cea mai popularizată axiomă a istoriografiei (și a propagandei oficiale) rusești și sovietice a deliberat că “prin Pacea de la București din 16 (28) mai 1812 Rusia ar fi preluat Basarabia de la Imperiul otoman și nu de la Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești, stat care la acea dată nu exista”, prin urmare “pretențiile românești asupra Basarabiei sunt ilegitime...”. În contrapartidă, autorul volumului ține să demonstreze că dimpotrivă, Pacea de la București devine un act caduc și nul din punct de vedere juridic, mai întâi prin votul din 27 martie (9 aprilie) 1918 al Sfatului Țării, organul reprezentativ al Basarabiei, apoi – și aici este elementul de noutate! – prin Tratatul sovieto-turc “de prietenie și frăție”, încheiat la 16 martie 1921 și intrat în vigoare la 22 septembrie 1921, unde se stipulează, la art. 6: “Cele două părți contractante recunosc că toate tratatele încheiate până la această dată între ambele țări nu corespund intereselor lor reciproce. Prin urmare, ele se declară de acord să recunoască aceste tratate drept reziliate și neavenite”. În acest mod, susține V. Mischevca, însăși Rusia Sovietică se dezice în mod oficial, fie și indirect, de prevederile Păcii de la București, implicit de urmările sale pentru Moldova de la Răsărit de Prut. Este remarcabilă aici și reconsiderarea rolului jucat de marile familii fanariote Ipsilanti și Moruzi în negocierea condițiilor Păcii de la București, precum și importanța unor aspecte politico-demografice, cum ar fi cele din Transnistria, de exemplu. Autorul își încheie cartea – întâmplător sau nu – cu momentul istoric al *Declarației de independență a Republicii Moldova* de la 27 august 1991, făcându-și în final public crezul istoriografic și național-politic: “Ca cetățean moldovean, susțin politica

Chișinăului de aderare europeană, ca istoric – politica de realizare a unității naționale!”.

În continuare, Ion Dogaru, membru corespondent al Academiei Române, a dat contururile “componentei juridice” a subiectului, vorbind despre reeditarea lucrării lui Ion Guceac, intitulată *Constituția la răscruce de milenii*⁴. În introducerea sa, Ion Dogaru și-a exprimat considerația față de efortul celor două edituri care “apropie pe oamenii de știință de pe malurile Prutului după principiul vaselor comunicante”, precum și admirația față de Ion Guceac, “exponentul valului tânăr de cercetători juriști din Republica Moldova, autor a 13 cărți și 155 de studii și articole publicate în țară și în străinătate”. Academicianul a apreciat călduros și fondul de idei al cărții: “scrisă cu mult curaj, ea este o fereastră deschisă ce ridică multe întrebări din zona constituțională a dreptului”. În opinia comentatorului, meritul deosebit al lui Ion Guceac constă în a fi reușit să surprindă în peste o mie de pagini dezvoltarea constituțională din Basarabia în consonanță cu aceea românească, confirmându-se astfel “latinitatea noastră juridică”.

La rândul său, în alocuțiunea sa Ion Guceac a scos în evidență elementele identitare “de netăgăduit” din evoluția constituțională în comun a Republicii Moldova și României. Autorul a insistat că jurisprudența Moldovei a reușit să își păstreze sub stăpânirea țaristă caracteristicile istorice, peste care s-a suprapus gândirea juridică românească – “*Constituțiile românești din 1866 și 1923 au privit și părți ale Republicii Moldova...*” –, care influențează și astăzi dreptul moldovenesc.

La final, despre carte s-a exprimat în termeni elogioși Claudiu Dănișor (profesor de drept constituțional la Universitatea din Craiova), care a pledat fervent pentru nevoia imperioasă “de a cunoaște *Constituția* fraților de peste Prut dacă visăm la construirea unui singur stat!”. Întrebându-și retoric auditoriul: “care este răscrucea de mileniu acum?”, intervenientul a emis singur răspunsul, identificând “răscrucea” tocmai în ... “postmodernitatea aceasta care este periculoasă și impusă de statele occidentale” și concluzionând că “valorile moderne trebuie acceptate și receptate prin prisma tradițiilor noastre democratice și de drept, desigur!”. Astfel de aluzii ce comportă anumite accente naționaliste și antioccidentaliste, neîndoios regretabile, nu au fost singurele auzite în cadrul manifestării.

În ultima parte a evenimentului, Mircea Duțu a lansat studiul științific⁵ al “celui mai titrat dintre juriștii români”, Andrei Rădulescu (1880-1959). Lucrarea a văzut lumina tiparului în anul 1943, în limbile română și franceză⁶, fiind de fapt

⁴ Ion Guceac, *Constituția la răscruce de milenii*, București-Brăila 2017 [12013 Chișinău, Tipografia Centrală].

⁵ Andrei Rădulescu, *Dreptul românesc în Basarabia* (postfață de Mircea Duțu), București [1943] ³2017.

⁶ Idem, *Dreptul Românesc în Basarabia*, “Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, 25 (1943), mem. 13; *Le Droit Roumain en Bessarabie par*

discursul ținut de magistrat în Aula Academiei Române în urmă cu 75 de ani, când “juriști din Basarabia și România s-au întrunit pentru a compatibiliza sistemele lor juridice și legislative” (M. Duțu). În “Postfața” pe care o semnează, directorul Institutului de Cercetări Juridice “Acad. Andrei Rădulescu” descrie preocupările lui Andrei Rădulescu în domeniul vechiului drept românesc, al căror obiectiv central l-a constituit afirmarea romanității și originalității științei juridice a românilor “ca elemente definitorii ale unei identități juridice românești”, precum și continuitatea acesteia în spațiile geografice locuite de români⁷.

Analizând contribuția magistratului în materie de drept românesc în Basarabia ca parte a istoriei juridice naționale, Mircea Duțu acordă o semnificație specială cuvântării de la 3 iulie 1942 prin prisma situației excepționale în care se găsea la acea dată provincia proaspăt eliberată de sub ocupația sovietică: “Cunoașterea exactă a tuturor părților pământului și neamului românesc este o datorie care se impune în mod deosebit cu privire la acelea care au stat sub stăpâniri străine. Cercetările asupra acestor părți ne ajută mai presus de toate să apărăm drepturile noastre față de pretențiile străinilor...”⁸.

În prelegerea ținută în 1942, marele jurist fragmenta istoria dreptului basarabean în trei perioade distincte: răstimpul de până la anexarea din 1812 – când **sursele de drept** au fost o pravilă și toate hrisoavele Moldovei, deopotrivă cu “obiceiul pământului”, epoca ocupației țariste a Basarabiei (1812-1918) – când legislația juridică locală autentic moldovenească a fost completată de dreptul bizantin, și intervalul 1918-1942 – caracterizat prin unificarea cu sistemul politic și juridic din România. “Basarabia a rămas astfel românească și pe terenul dreptului, ca în toate formele vieții poporului său”, gândea Andrei Rădulescu. Mircea Duțu a reflectat că rupturii intervenite în 1944, atunci când dreptul românesc din Basarabia, consolidat și modernizat, a fost înlocuit de dreptul sovietic, i s-a succedat momentul renașterii naționale de după 1990, creându-se condiții prielnice pentru revirimentul dreptului român și al culturii juridice românești în Moldova. Astfel, întrebării lui Andrei Rădulescu din 1942 despre “care a fost soarta acestui drept românesc după răpirea Basarabiei?”, Mircea Duțu îi răspunde potrivit contextului zilelor noastre: “Avem două state, două legislații interne, dar o singură știință de drept, cu sigiliul Romei”.

În încheiere, ar mai fi de adăugat că la cinci luni de la manifestarea omagială de la 24 martie, Biroul Prezidiului Academiei Române a adoptat *Programul Academiei Române de sărbătorire a Centenarului Marii Uniri*⁹.

André Radulesco”, extras din “Bulletin de la Section Historique (Histoire – Géographie – Sciences Sociales) I-XXI (1913-1939)”, tomul XXIV.I., București ²1943.

⁷ A. Rădulescu, *op. cit.*, „Postfață”, p. 41.

⁸ *Ibidem*, p. 9.

⁹ *Programul Academiei Române de sărbătorire a Centenarului Marii Uniri*, Academia Română, 5 iulie 2017 (secțiunea “Noutăți”: <http://www.acad.ro/com2017/doc/d0705-ProgramAR-CentenarUnire.pdf>).

Documentul încorporează intenția declarată de a întreprinde eforturi susținute în vederea celebrării unui secol de la unirea românilor din 1918, făcând trimitere la “Strategia de dezvoltare a României 2018-2038” – strategie ce conține opt proiecte, dintre care al treilea este însăși colecția “Basarabica”, suprapusă uneia dintre direcțiile prioritare de acțiune ale Academiei: “introducerea constantă în circuitul științific al României a celor mai valoroase contribuții ale specialiștilor din Republica Moldova”¹⁰.

Octavian Dascăl

Colecții numismatice. Digitizarea bunurilor de patrimoniu din muzee

Muzeul Național de Istorie a României a găzduit în data de 10 noiembrie 2017 sesiunea de comunicări cu titlul *Colecții numismatice. Digitizarea bunurilor de patrimoniu din muzee*. Cea de-a doua secțiune, intitulată *Digitizarea bunurilor de patrimoniu*, a reunit o serie de prezentări ale specialiștilor din muzee cu referire la experiențele proprii de digitizare a patrimoniului cultural aflat în custodie. Dan Matei (*Expunere on-line: calitate, relevanță, dar și etică*), din cadrul Institutului Național al Patrimoniului, în încercarea de a reuni în mod exhaustiv o serie de principii de bază ale expunerii online a obiectelor de patrimoniu, a prezentat criteriile *Europeana* în acest sens. Totodată, domnia sa a ridicat o serie de întrebări referitoare la ce trebuie încărcat în mediul online, dar și modul de încărcare și ce metadata sunt necesare în descrierea artefactelor. Este preferabil să avem multe documente și descrieri puține, sau puține documente cu descrieri mai bine elaborate, având în vedere timpul necesar realizării acestora. Totodată, domnia sa nu s-a sfiit în a oferi exemple pozitive și negative dintre instituțiile culturale și experiențele acestora în procesul de digitalizare. Una dintre concluzii a fost aceea că, pentru siguranța în timp a proiectelor, este preferabil ca stocarea și dezvoltarea platformelor cu imaginile digitalizate este preferabil să fie găzduite pe un server propriu și nu pe unul privat.

O a doua prezentare a venit din partea lui Nicolae Constantinescu (*Baze de date distribuite pentru resurse de patrimoniu: un inel comun de gestiune*), expert în tehnologia informației și blogger kosson.ro. Domnia sa a vorbit despre evoluția diferitelor tipuri de baze de date de la seturi liniare (tabel, listă), nosql (hărți), descoperite cu prilejul creării criptării pe internet, și până la grafuri (fără organizare, doar prin referințe). Ajungând până la nivelul zilelor noastre, exemplele proiectelor Blockchain și Interplanetary file system au ilustrat modul util în care această evoluție poate ajuta stocarea și transmiterea datelor inclusiv în domeniul cultural.

¹⁰ *Ibidem*.

Ginel Lazăr, MNIR (*Digitizarea, conservarea și valorificarea colecției de manuscrise medievale, carte veche tipărită și documente istorice ale Muzeului Național de Istorie a României*) a oferit o expunere asupra modului în care MNIR încearcă digitizarea și valorificarea documentelor medievale prin diverse programe precum *Exponatul lunii*, prilej cu care se și restaurează documente sau obiecte și li se confecționează casete de depozitare. O altă modalitate de valorificare o constituie diversele colaborări cu numeroase muzee din țară, având în vedere că spațiul expozițional al muzeului este unul restrâns. De asemenea, s-a remarcat contribuția la proiectul de digitalizare *Medievalia* organizat de către Universitatea din București în colaborare cu Arhivele Naționale.

Imago Romaniae este un proiect de digitalizare al MNIR care încearcă să pună la dispoziția publicului colecția de imagini a muzeului, până în prezent fiind disponibile 9.800 de imagini, încărcate de-a lungul ultimilor ani, începând cu 2011 de către o echipă de muzeografi din care face parte și Cristina Păiușan Nuica, care a prezentat proiectul. Axat în primul rând pe fototeca muzeului, acesta include însă și materiale de bibliotecă, acoperind perioada sec. al XVI-lea-1951. O serie de publicații conexe au fost editate pornind de la acest efort de digitalizare, între care un album referitor la orașele Valahiei. Tot C. Păiușan Nuica a prezentat ulterior și proiectul de digitalizare foto al MNIR referitor la perioada comunistă și accesibil la adresa www.comunismulinromania.ro. Un alt proiect al Muzeului, de această dată monografic, dedicat Marelui Război, <http://www.marelerazboi.ro/>, a fost prezentat de către Nicoleta König, acesta debutând în 2013 și cuprinzând peste 1.900 de itemi.

În ultima parte a sesiunii, Bogdan Sandric, director al CIMEC, a oferit o interesantă incursiune într-un proiect de digitizare a crucilor de piatră din județul Prahova, care s-a desfășurat în 35 de localități. Relatorul a identificat până în acest moment 155 de cruci și 25 monumente de eroi în 8 luni, toate acestea fiind fotografiate și cartografiate folosind diverse tehnici precum GIS sau RTI. Tot B. Sandric, în ultima expunere a sesiunii, a vorbit despre **biblioteca digitală a publicațiilor culturale**, un proiect ambițios prin amploarea sa, poate tocmai de aceea și foarte dificil de finalizat.

Radu Stancu

The Medieval Chronicle, Lisbon, July 2017

It was in 1999 when *The Medieval Chronicle Society* was founded, as an international and interdisciplinary organization, at the initiative and guidance of Erik Kooper, professor of English Studies at the Utrecht University.

From that moment on, the society has published a prestigious periodical entitled "The Medieval Chronicle" (now edited by Erik Kooper and Sjoerd Levelt) and has organized various conferences held in Utrecht, the Netherlands (1999,

2002), Reading, UK (2005), Belfast, UK (2008), Pécs, Hungary (2011), Liverpool, UK (2014) and finally Lisbon, Portugal (2017). A new conference would take place in Poznan, Poland.

Indeed, “alongside annals, chronicles were the main genre of historical writing in the Middle Ages. Consequently they have always been of great importance to historians. The extent to which they are also of interest to students of medieval literature or of historical linguistics was only fully realised in the latter part of the 20th century. Since many chronicles are illustrated, they are also a fruitful object of study for art historians.”¹ Taking this interdisciplinary dictum into consideration, the organization had the possibility to gather an impressive number of experts from all over the world, encouraging the debates in well organised forum focusing upon the medieval chronicles. Thus, it resulted a variety of methodological approaches, but also a great number of case studies, dealing with particular cases of chronicles written especially in Europe during the centuries.

The main topics that the society has encouraged refer to:

- The chronicle: history or literature?
- The function of the chronicle
- The form of the chronicle
- The chronicle and the reconstruction of the past
- Text and image in the chronicle

The conferences in Lisbon continued this tendencies to a high degree. it was held on July 10-15, 2017, hosted by Faculdade de Ciências Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa. Beside the papers delivered by the keynote speakers (Inés Fernández-Ordóñez, Universidd Autónoma de Madrid, *Actores and auctores in Medieval Iberian historiography: a three centuries overview*; Georges Martin, Université Paris-Sorbonne, *La part des femmes dans la production historiographique et le développement de la pensée politique au royaume de León (XIIe-XIIIe siècles)*; José Carlos Miranda, Universiade do Porto and Maria do Rosário Ferreira, Universidade de Coimbra, *Past and Present in Pedro de Barcelos*) and the roundtable organized by Erik Kooper, which topic, *Chronicles and their texts: the importance of variants*, attracted many participants. the conference enjoyed the delivery of a number 68 papers delivered from scholars representing institutions from 19 countries, as follows: Austria (University of Vienna); Belgium (University College in Leuven-Limburg; University of Antwerp; Royal Library in Brussels; Ghent University); Canada (University of Western Ontario); Czech Republic (Charles University in Prague; University of Ostrava); France (Paris-Sorbonne; University of Pau; University of Lorraine in Nancy; University of Rennes); Georgia (George Chubinashvili National Center for Georgian Art History and Heritage Preservation); Germany (Free University in Berlin; University of Munich; University of Hagen; University of Konstanz; University of Frankfurt); Iran (University of Kashan); Ireland (Trinity College in

¹ <https://medievalchronicle.org/>

Dublin); Italy (University of Milan; Federico II University in Naples; Institute of Art History in Florence; Romanian Institute of Culture in Venice); Luxembourg (University of Luxembourg); Poland (University of Warsaw; Institute of Slavic Studies in Warsaw); Portugal (Instituto de Estudos Medievais in Lisbon; Universidade de Lisboa; Universidade do Porto; Universidade de Évora); Romania (National Archives of Romania); Spain (Complutense University of Madrid; Biblical and Oriental Institute in Madrid; University of Santiago de Compostela; British Council in Madrid); Sweden (Stockholm University); Turkey (Boğaziçi University in Istanbul); UK (University of Oxford; University of Cambridge; University of Leeds; University of St Andrews; University of Warwick; University of Chester; University of Exeter; Balliol College in Oxford; University of Manchester); US (University of Pittsburgh; University of Notre Dame; Brown University; University of Pennsylvania; Bay Path University; Drury University; University of Georgia; Morehead State University; Baylor University; Temple University; Texas A & M University; University of Texas at Austin; Western Connecticut State University). To them, one could add the presence of one independent scholar.

I must confess that the session titles were not quite happily selected, sounding rather as simple keywords applied on the run: “Medieval Europe”, “*Brut Tradition*”, “Religious Identity in Chronicles”, “Chivalric Ideology and Prowesses”, “Austrian Chronicle of 1454-1467”, “Battles, Chivalry and Epics”, “Alexander the Great”, “*Translatio* and Translations”, “Violence in Words and Actions”, “Religious Texts and Chronicles”, “Annals and their Developments”, “Fostering Identities”, “Chronicles and Archives”, “Medieval Persian”, “Crusades”, “Urban Chronicles”, “Reassessments”, “Comparing Versions”, “Authors and Authorship”, “History under the Spanish Catholic Monarchs”, (again) “Medieval Europe”, “Queens and Queenship”, “Structure and Ideology”.

Among these sessions, I would like to emphasize the session dealing with “Chronicles and Archives, which gathered the papers delivered by Claire Macht, University of Oxford (*Archival reflections of monastic identity in the Chronicle of Meaux*), Carlos Pio, University of Pennsylvania (*Pere, Conestable de Portugal: patronage and legacy in Barcelona*) and Néstor Vigil Montes, Universidade de Évora (*Le rôle du document diplomatique dans les chroniques médiévales: le cas du document de la diplomatie*).

The number of methodological topics was rather scarce, being clearly surpassed by the papers that preferred the case studies of particular chronicles or group of chronicles². I note these few cases of methodological approaches regarding the medieval chronicles: Catherine Blunk, Drury University, *How Did Chroniclers Record Pas d’armes?*; Pierre Courrux, University of Pau, *Remarks on the Use of Numbers during Battles in Medieval Chronicles*; Alison Stones, University of Pittsburgh, *History and Legend in Multiple Illustrated Copies: Problems of Method*;

² When referring to group of chronicles, I regard here the geographical dimension.

Mariana Leite, University of Porto, *Translatio Imperii, translatio linguarum? On the Linguistic Choices in Medieval Universal Chronicles*; Dale Copley, University of Chester, *Insult as a Literary Convention in the Medieval Chronicle*; Ramunė Markevičiūtė, Free University of Berlin, *Rethinking the Chronicle. Modern Genre Theory Applied to Medieval Historiography*; Joan Holladay, University of Texas in Austin, *The Structure of the Past: Genealogy as Illustration of Chronicle Texts*; Cornelia Logemann, University of Munich, *Reenactment: Tournaments, Chronicles and Visual History*.

All in all, the papers gathered on the occasion of the conference in Lisbon advanced a huge variety of topics, which led to fruitful debates afterwards.

Contributors

Emanuel Constantin ANTOCHE, Faculty of Letters and Humanistic Sciences, “Groupe de Recherche d’Histoire”, University of Rouen-Normandie; CETOBAC (Centre d’études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques); **research field**: History of Diplomatic relations between France and Ottoman Empire (16th-17th Centuries); History of the Later Crusades in Central and Eastern Europe (14th-17th Centuries); Military History of the Ottoman Empire; the World Wars in Southeastern Europe; **recent publications**:

- *Hunyadi's campaign of 1448 and the second battle of Kosovo polje (17-20 october)*, in *Reconfiguring the fifteenth-century crusade* (ed. by Norman Housley), Palgrave Macmillan, 2017, p. 245-284;

- *Un ambassadeur français à la Porte ottomane: Achille de Harlay, baron de Sancy et de la Mole (1611-1619)*, in *Istoria ca datorie. Omagiu Academicianului Ion Aurel Pop*, Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2015, p. 747-760;

- *La victoire de Radu Șerban, prince de Valachie à la bataille d'Ogretin-Teșani (23-24 septembre 1602)*, “Revista de Istorie Militară” 143-144 (2014), 3-4, p. 60-71;

- (with Matei Cazacu) *Les pays du Sud-est européen dans la Grande Guerre (1915). Trois reportages d'Albert Londres et les mémoires de Gheorghe Jurgea-Negrilești*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 2, p. 150-170

Marco CASSIOLI, associate researcher, Telemme Laboratory, University of Aix-Marseille; **research field**: Medieval and Early Modern History; **recent publications**:

- *Identités aux frontières de la Provence. Autour d'une enquête menée dans la Nervia (XIVe siècle)*, in *Identités angevines. Entre Provence et Naples. XIIIe-XVe siècle* (ed. by Jean-Paul Boyer & Anne Mailloux & Laure Verdon), Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence, 2016, p. 195-205;

- *Dagli Angiò ai Savoia. L'affermarsi della sovranità sabauda nella Val Nervia provenzale (secoli XIV-XV)*, “Hiperboreea Journal” 3 (2016), 2, p. 67-88;

- *Une ville marchande aux bouches du Danube: Kilia, de la domination génoise à la conquête ottomane (XIVe-XVe siècle)*, “New Europe College Yearbook”, 2014-2015, p. 87-123.

Matei CAZACU, CETOBAC (Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques), Paris, France; **research field**: Romanian History; Myth and History; History of Political and Religious Ideas in Eastern and South-Eastern Europe; the Relationship between the Ottoman Empire and its Northern Neighbours; **recent publications**:

- (with Nicolas Trifon) *Un stat în căutarea națiunii. Republica Moldova*, Chișinău: Cartier, 2017;

- (with Ioana Crețoiu & Ladislau Hajos) *Povestea generației noastre 1946-1964. De la monarhie la democrație. Liceul „Spiru Haret” din București*, Bucharest: Corint, 2016;

- (with Radu R. Florescu) *Sânge din sângele lui Dracula. O saga a familiei Florescu*, Bucharest: Corint, 2016;

- *Au carrefour des Empires et des mers. Études d'histoire médiévale et moderne*, (ed. by Emanuel Constantin Antoche & Lidia Cotovanu), Bucharest-Brâila: Editura Academiei Române & Editura Istros, 2015, 476 pages;

- (cooperation to) *Dictionnaire de l'Empire ottoman* (ed. by Gilles Veinstein & François Georgeon & Nicolas Vatin), Paris: Fayard, 2015

Octavian DASCĂL, National Archives of Romania, Bucharest; **research field**: History of Russia, USSR and Bessarabia in 19th-20th Century; Russian-Romanian and Soviet-Romanian Relationship; Infodocumentary Sciences; **recent publications**:

- *Leonida Boga: arhivistul, "macedoneanul", "voshopoleanlu", "Archiva Moldaviæ"* 9 (2017), p. 299-338;

- *Punct și de la capăt: istoricul și perspectivele cooperării Arhivelor Naționale ale României cu Serviciul de Stat de Arhivă al Republicii Moldova (1990-2015)*, "Contributors.ro. Texte cu valoare adăugată", editorial section "Cultură", November 12, 2016 (<http://www.contributors.ro/cultura/punct-si-de-la-capat-istoricul-%C8%99i-perspectivele-cooperarii-arhivelor-nationale-ale-romaniei-cu-serviciul-de-stat-de-arhiva-al-republicii-moldova-1990-2015/>);

- *Ceterum censeo... Relațiile arhivistice ruso-române în perioada 1990-2014*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 92 (2015), 1-2, p. 75-101;

- *Începuturile arhivisticii în teritoriul dintre Prut și Nistru: Comisia Științifică Gubernială a Arhivelor din Basarabia (1898-1923)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 90 (2013), 1-2, p. 65-82

Ileana DINCĂ, National Archives of Romania, Bucharest; **research field**: Romanian-Cyrillic Palaeography; Romanian Modern History; **recent publications**:

- *Începuturile manufacturii în orasul Târgu Jiu. Fabrica de porțelan a austriacului Frederich Drexler*, "Oltenia – Studii. Documente. Cercetări", 4th series, 5 (2017), p. 107-119;
- *Pomelnicul Sfintei biserici Madona Dudu*, "Oltenia – Studii. Documente. Cercetări", 4th series, 3 (2015), p. 89-107;
- *Istории păstrate în arhive. Alfabetul*, "Bucureștiul meu drag" – revistă online, no 37 (April 2015), p. 54-60;
- *Satul Oreavița "de peste Ol" în documente brâncovenești de cancelarie mai puțin cunoscute*, "Oltenia – Studii. Documente. Cercetări", 4th series, 2 (2014), p. 269-280;
- *Evoluția miniaturisticii în documente de cancelarie munteană și moldoveană până în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Studiu de caz – Colectia Pечеți*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 91 (2014), 1-2, p. 89-98;
- *Constantin Brâncoveanu – 300. Documente de arhive*, Bucharest 2014

Marian-Alin DUDOI, independent researcher; **research field**: Romanian-British Political and Diplomatic Relations between 1945 and 1958; the Romanian Exile; Media History; Romanian Relations with the Scandinavian Countries; **recent publications**:

- *The Transylvanian issue: Swedish perspectives (1944-1945)*, "The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies" 9 (2017), 1;
- *The interruption of the British-Romanian relations in 1941*, "Analele Banatului", new series, 25 (2017);
- *The issue of Regency during King Mihai's Royal Strike (1945)*, "Analele Banatului", new series, 24 (2016);
- *Discuții între membrii corpului diplomatic prilejuite de recepția organizată de Legația Marii Britanii în onoarea încoronării reginei Elisabeta (2 iunie 1953)*, "Litua. Studii și Cercetări", 17 (2015);
- *The accommodation of the British mission in Romania (1944)*, "Analele Banatului", new series, 23 (2015);
- *New contributions to the Western press commentaries in regard to the Bucharest IVth World Festival of Youth and Students (1953)*, "Analele Universității din Craiova. Istorie" 27 (2015), 1

Raluca Elena GOLEȘTEANU, free-lance teacher of History for Undergraduates and teacher of Foreign Languages (English and Polish) for Graduates and Post-Graduates; **research field**: Cultural Studies with a Focus on Central and Eastern Europe Centre-Periphery Dynamics; **recent publications**:

- *Biblioteca de la moșie, cabinetul de lectură și librăria de la oraș. Scurtă discuție despre carte și spațiul de lectură în secolul al XIX-lea, la răspântia Imperiilor Otoman, Habsburgic și Rus*, "Yearbook of the Iași National Museum of Romanian

Literature/Anuarul Muzeului Național al Literaturii Române Iași” 9 (2016), p. 19-39;

- *The Towns of Drohobycz and Roman in the Work of Bruno Schulz (1892-192) and Max Blecher (1909-1938). A Study in Local History, Personal Geography and Jewish Identity at the Peak of Modernity*, “CAS Sofia Working Papers Series” 8 (2016), p. 1-74;

- *Representations of Central and Eastern Europe in Travelogues of Romanian and Polish Public Figures*, “Linguaculture. International Journal of the Iași Linguaculture Centre for (Inter)cultural and (Inter)lingual Research” 7 (2015), 2, p. 43-61

Șerban V. MARIN, National Archives of Romania, Bucharest; **research field:** Medieval History of Venice; Venetian Chronicles; Venetian Historical Writing; Classical Crusades; Venetian-Byzantine and Venetian-Muslim Relationships; Editorial Activity; **recent publications:**

- *Il mito delle origini. La cronachistica veneziana e la mitologia politica della città lagunare nel medioevo*, Ariccia: Aracne editrice, 2017, 496 pages;

- *Venice, Byzantium and the Muslims (prior to 1345) According to the Chronicle Ascribed to Antonio Donato*, “Vizantiyskiy Vremennik” 101 (2017), p. 299-322;

- *Venice and Adrianople in 1204-1205. Some Considerations*, in *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna* (ed. by Grigore Arbore-Popescu & Cristian Luca), Treviso: Antiga, 2017, p. 11-25;

- *Byzantium and the Muslims prior to 1345 seen from Venice, According to the Chronicle Ascribed to Camillo Abbiosi of Ravenna*, “Revista Istorică”, new series, 27 (2016), 1-2, p. 167-179

- *Manuscript It. VII, 519 (= 8438) from Marciana National Library and Its Spurious Author, Nicolò Trevisan*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 93 (2016), 1-2, p. 84-108

Elena MUȘAT, National Archives of Romania, Bucharest; **research field:** History of the Greek-Catholic Church; Romanian Modern History; Archives Studies; Editorial Activity; **recent publications:**

- *Câteva documente privind Compania Negustorilor Greci din Brașov (1764-1765)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 1, p. 204-218

- *Prozelitismul în cadrul protopopiatului unit al Bistrei (1850-1900)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 88 (2011), 1, p. 104-117

Bogdan-Florin POPOVICI, National Archives of Romania, Brașov County Division; **research field:** Records Management; Archival Processing; Digital Recordkeeping; **recent publications:**

- (ed. of) (together with Octav Șuluțiu) *Brașov*, 2nd ed., Brașov 2017;
- *Besides Standards and Automation. An Experience with Census Database*, "Atlanti" 27 (2017), 1, p. 173-183;
- *Properties for Records: Is There a Consensus?*, in *Technical and Field Related Problems of Traditional and Electronic Archiving International Scientific Conference Proceedings*, Radechi 2017, p. 161-172;
- (ed. of) (together with Fr. Philippi) *Din trecutul și prezentul Brașovului*, 2nd ed., Brașov 2016;
- *A Broader Perspective on Records as Seen by Record-in-Contexts in International Council of Archives*, Comma, 2016
[= <https://doi.org/10.3828/comma.2016.19>];
- 'Medievalia'. *The Place Where Archival Science and History Meet. And Then Separate Again*, "Atlanti" 26 (2016), 2, p. 263-268

Mihai Sorin RĂDULESCU, University of Bucharest, Department of Romanian and Southeast European History; **research field**: History of the Romanian Aristocracy and Bourgeoisie; Romanian Students in Western Universities; History of Bucharest; Genealogy as Auxiliary Science of History; Heraldry; History of Romanian Freemasonry; **recent publications**:

- *Din istoria familiei Ghika. Contribuții de istorie culturală*, Bucharest: Corint, 2017, 304 pages;
- *Documente inedite despre sculptorul Al. Călinescu*, "Studii și Cercetări de Istoria Artei", Artă Plastică series, new series, 50 (2016), 6, p. 133-141;
- *Corsica și moștenirea antichității greco-romane*, Istros 22 (2016), p. 435-466;
- *Francmasoneria românească în secolul al XIX-lea: după documente din arhivele Marelui Orient al Franței*, Bucharest: Nestor, 2015, 156 pages;
- *Despre regăsirea identității. Scrisori de la Neagu Djuvara*, Analele Brăilei, new series, 15 (2015), p. 253-270;
- *Genealogii greco-române*, Bucharest: Vreamea, 2014, 224 pages

***Revista Arhivelor. Archives Review* contains the following headings:**

- “Archive Studies” (archival theory and practice)
- “Studies of History” (including paleography, diplomacy, museography, sigillography, heraldry, numismatics, miniature, and other special sciences related to history; the history studies focus on the records/documents use)
- “*Restitutio*” (the editing of unpublished documents)
- “Reviews, Bibliographical Notes”
- “*Addenda et corrigenda*” (comprising scientific debates on articles and works in the field of history and archives)
- “Archival Studies in the World” and “*Varia*” (including presentations of various conferences, meetings, seminars, manifestations, symposia, and so on)

***Revista Arhivelor. Archives Review* has two issues a year. The first issue includes materials mostly in Romanian (with a summary in an international language), whereas the second issue is completely edited in international languages (preferably English, French, German).**

The editorial conditions for publishing in the *Revista Arhivelor. Archives Review* are as follows:

a) Similar conditions for articles and reviews:

- the main text must be written in Word format;
- the texts must enclose footnotes, not endnotes.

b) Specific conditions for articles and studies and for “*Restitutio*” heading:

- potential complementary materials (photos) in JPG format;
- the article should not exceed 7,000 words, if possible, i.e. 40,000 signs (without spaces) [= 20 pages in A4 format]
- the letter size: 11 for main text, 9 for footnotes

c) Specific conditions for reviews, *Addenda et Corrigenda* and “Archival Studies in the World” headings:

- the texts should not exceed 2,000 words, i.e. 11,000 signs (without spaces) [= 6 pages in A4 format]
- the letter size: 10 for main text, 9 for footnotes

Also, we kindly ask the authors to send a short presentation containing:

- full name;
- affiliation;
- research scope;
- at most 5 books and/or articles recently published/edited.

The responsibility over the content of the materials is exclusively reserved to the authors.

**The Editorial Staff of the
*Revista Arhivelor. Archives Review***

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755